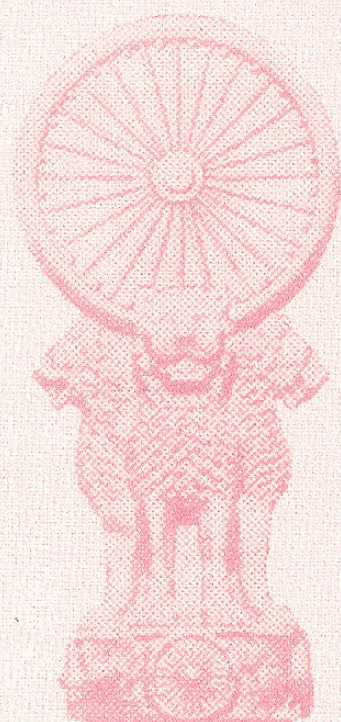

สังฆวินนยานิยาม

(หลักการแต่ง/แปลอรรถกถา-ฎีกา)

และ

สาธนะในกิตก์

พระคันธสารากวีวงศ์

สังฆณานุกรม
(หลักการแต่ง/แปลรรรรกถา-ฎีกา)

และ

สาธนะในกิตกั

โดย

พระคันธสาราภิงส์ ธรรมาจริยะ

วัดท่ามะโอ จ.ลำปาง

จัดพิมพ์เผยแพร่

พุทธศักราช ๒๕๓๘

อนุโมทนากถา

วัดท่ามะโอ นครลำปาง เป็นสำนักศาสนศึกษาที่สอนพระปริยัติ-
ธรรมโดยเน้นการศึกษาวิชาพื้นฐานของพระไตรปิฎก เพื่อให้พระภิกษุ
สามเณรเป็นศาสนทายาทที่ทรงคุณภาพ วิชาพื้นฐานดังกล่าวนี้มี ๔
ประเภท คือ

๑. ไวยากรณ์	ว่าด้วยรูปคำและระเบียบในการประกอบ
รูปคำให้เป็นประโยค
๒. อภินันท์ปทีปิกา	ว่าด้วยไวยากรณ์ของศัพท์ในภาษาบาลีและ
ลึงค์ที่เกี่ยวข้อง
๓. ฉันทโปกรณ์	ว่าด้วยระเบียบการแต่งฉันท
๔. อลังการ	ว่าด้วยวรรณรสในวรรณคดี

วิชาไวยากรณ์เป็นวิชาหลักที่เป็นพื้นฐานให้ศึกษาวิชาอื่นได้ ดังนั้น
ข้าพเจ้าจึงดำเนินการสอนคัมภีร์ปทรูปสัทธิ ซึ่งเป็นคัมภีร์ไวยากรณ์ที่เรียน
ง่ายแก่นักศึกษาจากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเป็นเวลากว่า ๒๐ ปี ในปัจจุบัน
วัดท่ามะโอมีคณะครูสอนถึงห้ารูป คือ พระคันธสาราภิวังศ์, พระมหาอุดม
เขมาจาโร, พระมหาประวัติ ถาวรจิตโต, พระมหาบุญ ญาณวิลาโส,
และ พระมหากฤษณ์ กุศลานนุโท

อนึ่ง ยังมีคณะศิษย์ที่ดำเนินการสอนในสำนักอื่นๆอีก เช่น
พระมหาสมปอง มุทีโต วัดมหาธาตุ กรุงเทพมหานคร, พระมหาสมโภชน์

กิจจสาโร วัดสมเด็จ อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา, พระมหาคุณารักษ์ อภิวิทูสน์
และคุณรุ่งอรุณ จันทร์สงคราม ช่วยดำเนินการสอน ณ สถาบันบาฬีพุทธโฆส
จ.นครปฐม, คุณจำรูญ ธรรมดา ดำเนินการสอนที่วัดพระธรรมกาย
จ.ปทุมธานี อนึ่ง เพื่อเป็นเครื่องประกอบการศึกษาคัมภีร์ปทรูปสิทธิ
พระมหาคุณารักษ์ อภิวิทูสน์ ได้แปลและอธิบายคัมภีร์นั้นสู่พากย์ภาษาไทย
ข้าพเจ้ามีความชื่นชมในความอุตสาหะของท่านเป็นอย่างยิ่ง

ในครั้งนี้ พระคันธसारภิงค์ ซึ่งเป็นศิษย์ที่ข้าพเจ้าส่งไปศึกษา
พระปริยัติธรรมที่ประเทศสหภาพพม่าเป็นเวลากว่า ๑๐ ปี และสำเร็จ
การศึกษาในชั้นธรรมาจริยะสองสถาบัน คือ สถาบันรัฐบาล (ศาสนธ-
รรมาจริยะ), สถาบันเอกชนของสมาคมเจติยังคณะ (เจติยังคณะ
คณวาทธรรมาจริยะ) ได้อุตสาหะรจนาคัมภีร์สังวัฒนธรรมานานิยาม (หลักการ-
แต่ง/แปลอรรถกถาฎีกา) และสาธนะในกิตก์ เพื่อการเผยแพร่พระพุทธ-
ศาสนาในด้านพระปริยัติธรรม ข้าพเจ้าขออนุโมทนาความอุตสาหะของ
ท่านในครั้งนี้ และหวังว่าหนังสือเล่มนี้คงจะเป็นประโยชน์แก่นักศึกษา
ผู้ประสงค์จะเป็นผู้เชี่ยวชาญในภาษาบาฬีโดยแท้

พระธัมมานันทมหาเถระ

เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ

๒๔ พ.ย. ๒๕๓๘

คำนำ

ไวยากรณ์เป็นศาสตร์แขนงหนึ่งที่มีความสำคัญยิ่งนักเพราะนับเข้าในศิลปศาสตร์ ๑๘ ประเภท^๑ ที่ควรศึกษาเล่าเรียน ทั้งยังเป็นส่วนหนึ่งของศาสตร์อันเกี่ยวเนื่องกับพระเวท (เวทางคะ) ๖ ประเภท^๒ บุคคลผู้ขาดความรู้ในไวยากรณ์เปรียบเสมือนคนใบ้ที่ไม่สามารถชี้แจงความประสงค์ของตนได้ด้วยเหตุที่ไวยากรณ์ประดุจดังอวัยวะสำคัญยิ่ง^๓ แม้โบราณจารย์ผู้แตกฉานเชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมก็กล่าวไวยากรณ์ว่าเป็นวิชาพื้นฐานของพระไตรปิฎกอีกด้วย^๔ ดังนั้น ไวยากรณ์จึงเป็นศาสตร์อันทรงคุณค่าในการเป็นนักภาษาหรือผู้เชี่ยวชาญพระปริยัติธรรม

ด้วยเหตุดังกล่าว โบราณจารย์ทั้งหลายจึงรจนาคัมภีร์ไวยากรณ์ขึ้นมากมายเพื่อความเข้าใจถึงรากศัพท์ในภาษาอย่างถูกต้อง แต่ถึงแม้จะเข้าใจรากศัพท์ดังกล่าวแล้วก็ตาม ความเข้าใจเจตจำนงในการขยายความของคณธรรณาจารย์ก็เป็นสภาพสุขุมคัมภีรภาพ ยากแก่การตีความให้ถูกต้องตามความประสงค์ของผู้เขียน ดังนั้น พระสังฆรักษ์จิตะซึ่งเป็นพระเถระชาวลังกาในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จึงกล่าวไว้ในคัมภีร์สุโพธาลังการ—

^๑มิลินทปัญหา, น. ๔ ; สัททนีติ ธาตุมาลา, น. ๓๔๖ ; โลกนีติ, คถา ๑๒ .

^๒ศัพทกัลปทรมะ, ๔/๕๐๑ ; อภิธานปทีปิกา, คถา ๑๑๐.

^๓มุขํ วैयाกรณํ สุขุมตม. (คัมภีร์ศึกษา)

^๔สุโพธาลังการ, คถา ๑๖๓.

ฎีกา (อธิบายคาถา ๑๑๕) ว่า

เอตถ สุปสิทฺโธ นาม สทฺทตฺโต, อธิปฺปายตฺโต ปน ปกฺคิมภีโร.

วุตฺตํ หิ

“กวีนิ’ธิปฺปาย’มสทฺทโคจรํ

ปเท สุรณฺตํ มุทฺทกมฺหิ เกวลํ

วิสนฺติ ภาวาวคฺมา กตฺสฺสฺมา

ปกาสนฺนตฺยา’กตฺติโย ตฺถ ตาติสา’ติ.

เนื้อความของศัพท์ เป็นสภาพชัดเจนในที่นี้ แต่เนื้อความอันเป็น
เจตจำนงของนักกวีนั้น มีความสุขุมคัมภีรภาพเสมอ สมดังที่โบราณจารย์
กล่าวว่า

บัณฑิตผู้ศึกษาค้นคว้าเป็นอย่างดี ย่อมเข้าใจความ
ประสงค์ของนักกวีอันมิใช่ฐานะแห่งศัพท์และมีอยู่ใน
บทที่ละเอียดลึกซึ้ง โดยเข้าใจเนื้อความอย่างถ่องแท้
วิธีการใช้ศัพท์และอรรถเช่นนั้นมักแสดงจุดมุ่งหมาย
ของนักกวีได้

ดังนั้น เพื่อให้เข้าใจเจตจำนงของคณฺธรจนารจารย์อันเป็นเหตุให้เข้า
ถึงแก่นแท้ของภาษา พระเถระชาวพม่าผู้แตกฉานเชี่ยวชาญพระปริยัติ-
ธรรมจึงบัญญัติหลักเกณฑ์ในการแต่ง/แปลอรรถกถา-ฎีกาขึ้น โดยอาศัย
ประสบการณ์จากการศึกษาค้นคว้าและสอนคัมภีร์ต่างๆ ตลอดชั่วอายุขัย
หลักเกณฑ์ดังกล่าวเรียกว่า สังวณฺณา (ขยายหลักการแต่ง/แปลอรรถกถา-
ฎีกา) มี ๒ ประเภท คือ

๑.สังฆวัณณานิยาม หลักการแต่ง/แปลอรรถกถา-ฎีกาชั้น
พื้นฐาน

๒.สังฆวัณณาวินิจาร หลักการแต่ง/แปลอรรถกถา-ฎีกาชั้น
สูงโดยวินิจนัยอย่างละเอียด

อนึ่ง หลักเกณฑ์ต่างๆที่โบราณจารย์เหล่านั้นบัญญัติขึ้น ส่วนมาก
มักหาหลักฐานจากอรรถกถาที่ขยายพระบาฬีและฎีกาที่ขยายอรรถกถา
ส่วนบางฐานะที่พระอรรถกถาจารย์หรือพระฎีกาจารย์ไม่ได้ขยายไว้โดย
ตรงเพราะง่ายต่อความเข้าใจ ท่านเหล่านั้นได้อาศัยกฎเกณฑ์ทางไวยากรณ์
บาฬี/สันสกฤตเป็นเครื่องตัดสิน เพราะเหตุนั้น หลักเกณฑ์ดังกล่าวแม้
เป็นอัตโนมัตยธิบายของผู้เขียนก็ตาม แต่เป็นสิ่งที่บัณฑิตรุ่นหลังยอมรับ
เพราะคล้อยตามกฎไวยากรณ์*

คัมภีร์สังฆวัณณานิยามที่ออกสู่สายตาวงการบาฬีในครั้งนี้ ได้แปล
จากสังฆวัณณานิยามต่างๆพร้อมทั้งคำอธิบายที่นักปราชญ์ชาวพม่าอธิบายไว้
และยังเป็นหลักสูตรในการศึกษาพระไตรปิฎกในชั้นธรรมาจริยะของ
ประเทศสหภาพพม่า ส่วนคำอธิบายในเชิงไวยากรณ์รวมทั้งสาธกจาก con+f

*อรรถโนมติ กิจจาปี กถิตา สพุพพุพลา

ตลาปี นยมาทาย กถิตตดา อโกปียา. (นิตติ. ปท. ๔๒)

อรรถโนมติแม้ไม่น่าเชื่อถือกว่ามติทั้งปวง แต่ก็ป็นมติ

มั่นคงได้เพราะอาศัยกฎเกณฑ์

คัมภีร์ไวยากรณ์บาฬี/สันสกฤต ผู้เขียนพยายามเขียนอธิบายโดยสังเขป เพื่อความเข้าใจของนักศึกษาผู้ประสงค์จะทราบรายละเอียดของศัพท์วิชาการต่างๆ สังวัฒนธรรมานियามอันเป็นที่อิงอาศัยของคัมภีร์นี้มีดังต่อไปนี้ คือ

๑. สังวัฒนธรรมานियาม (ฉบับเก่า) รจนาโดยพระเถระผู้ไม่ปรากฏนาม

๒. อธิบายสังวัฒนธรรมานियาม (ฉบับเก่า) รจนาโดยพระวิสุทธาจารย์ ชาวเมืองอมรปุระ

๓. อธิบายสังวัฒนธรรมานियาม (ฉบับใหม่) รจนาโดยพระอัครธัมมาภิ-
วงส์ (อัครมหาบัณฑิต) วัดอภัยาราม จ. มัณฑล

๔. สังวัฒนธรรมานियาม (ฉบับวิสุทธาราม) รจนาโดยพระโกศลลาภิวงส์
(อัครมหาบัณฑิต) วัดวิสุทธาราม จ. มัณฑล

๕. สังวัฒนธรรมานियาม (ฉบับปรับปรุง) รจนาโดยพระกุมาระ (อัครมหา-
บัณฑิต) วัดปัทมธาราม จ. มะยงมะย

๖. สังวัฒนธรรมานियามใหม่ รจนาโดยพระเมธียาภิวงส์ (อัครมหาบัณฑิต,
อภิธรรมหารัฎฐครู) วัดบะยาจี จ. มัณฑล

สาระในกิตก์ ว่าด้วยเรื่องสาธนศัพท์ต่างๆ เช่น กัตตุสาธนะ
ในกิตก์ เป็นวิชาการที่เน้นหนักในการจำแนกรากศัพท์ของกิตบทพร้อม
กับเนื้อความของรากศัพท์เหล่านั้น นอกจากนั้น ยังแปลเนื้อความของกิต
ปัจจัยที่มีอรรถมากมายตามคัมภีร์ไวยากรณ์ต่างๆทั้งบาฬีและสันสกฤต
อย่างครบถ้วน โดยอาศัยสารจากคัมภีร์ไวยากรณ์เหล่านั้นเป็นแนวทาง
ในการแปล ผู้เขียนหวังว่าคงจะเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาผู้สนใจราก-
ศัพท์และเนื้อความเหล่านั้น

ผู้เขียนขอขอบูชาบวาทของคณาจารย์ผู้ทรงพระปริยัติธรรมและ
ดำรงรักษาพระพุทธศาสนาจนถึงปัจจุบัน รวมทั้งพระอาจารย์ภักทนต์-
ธัมมานันทมหาเถระ (อัครมหาบัณฑิต) วัดท่ามะโอ จ. ลำปาง ผู้ประสิทธิ์
ประสาทความรู้ในด้านภาษาบาลี, พระอัครญาณาวาส (อัครมหาคณ-
วาจกบัณฑิต) วัดชเวโกวณ จ. มณฑล ผู้ประสิทธิ์ประสาทความรู้ใน
ด้านภาษาสันสกฤต ด้วยกัมภีร์นี้อันเป็นประจักษ์พยานชาติเป็นที่ร่ำรรมแห่ง
หมู่ภรรคือนักศึกษา อนึ่ง ผู้เขียนขอภัยในความผิดพลาดซึ่งเกิดจากความ
พลั้งเผลอหรือความเขลาของตน และพร้อมที่จะน้อมรับคำท้วงติงจากนัก
ปราชญ์ผู้ทรงวิทยาคุณทุกท่าน ขอให้นักศึกษาจงสละข้อผิดพลาดดังกล่าว
รับเอาแต่สาระจากกัมภีร์นี้ สมดังที่นักปราชญ์ในโบราณกาลกล่าวว่า

อนนตปาริ กิล ตพฺพสาสุตฺรํ

สฺวณฺตี ตถายูรพฺพหฺวสฺสจ วิมฺนาเซ

สวํ ตโต คุราหุยมฺปาสุย ผลฺลฺล

กฺรุณฺโงจฺยุธา กุณฺธีรมิวามฺพุมฺธยาตุ.

สัตสาศตรฺ์ประจักษ์มฺหาสมุทฺรอันไร้ขอบเขต แต่
ช่วงอายุคนช่างสั้นนัก ทั้งยังมีอุปสรรคในการศึกษา
มากมาย ดังนั้น บัณฑิตพึงสละข้อผิดพลาด รับเอาแต่
สาระจากสัตสาศตรฺ์นั้น เปรียบเสมือนนกกระเรียนดูด
คึมน้ำนมอย่างเดียวจากน้ำผสมนมจะนั้นแล

พระคันธสาราวาส

สารบัญ

มาติกา	หน้า
อนุโมทนากถา	
คำนำ	
อักษรย่อชื่อคัมภีร์	
คันถารัมภกถา	
สังวัณณนานิยาม	
- समासप्रिण्णेत	 ๑
- द्धत्थिप्रिण्णेत	 ๔๗
- गिदप्रिण्णेत	 ๕๕
- पकिण्णकप्रिण्णेत	 ๕๖
สาธนะในกิตก	
- บทนำ	 ๑๑๒
- ความหมายของสาธนะ	 ๑๑๕
- สาธนะ ๗ ประเภท	 ๑๑๖
- กัตตุสาธนะ	 ๑๑๗
- กัมมสาธนะ	 ๑๒๕
- ภาวสาธนะ	 ๑๓๐
- กรณสาธนะ	 ๑๓๐
- สัมปทานสาธนะ	 ๑๓๓

มัติกา				หน้า
- อปาทานสาธนะ				๑๓๔
- อธิกรรมสาธนะ				๑๓๕
- นิกมนกดา				๑๓๕
กิตติกรรมประกาศ				๑๔๑
เชิงอรรถ				๑๔๑
บรรณานุกรม				๑๕๓

• • • • •

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

อนฺ.ที.

อภิ. อกฺ.

อ.

อ. อกฺ.

อ. ฎี.

กส.

กจ. สาร.

กข.ขา.

กข.ขา. นวฎี.

กข.ขา. โย.มหาฎี.

จุพ.นิ. อกฺ.

ฉน.โท. ฎี.

เถร. อกฺ.

ที.

ที. อกฺ.

ที. ฎี.

ธาน. ฎี.

นिरุ.ตติ.

นีติ. ธาตุ

นีติ. ปท.

นีติ. สุตต.

ปร. ที.

อนฺ.ที.ปนี

อภิธมฺมปิฎก อกฺ.จก.ถา

องฺ.คฺตฺตฺร.นิกาย

องฺ.คฺตฺตฺร.นิกาย อกฺ.จก.ถา

องฺ.คฺตฺตฺร.นิกายฎีกา

กัจจายน.สูตร

กัจจายน.สาร

กข.ขา.วิตรณี อกฺ.จก.ถา

กข.ขา.วิตรณี อภินวฎีกา

กข.ขา.วิตรณี โย.ช.นาม.มหาฎีกา

จุพ.นิ.ท.เทศ อกฺ.จก.ถา

ฉน.โท.สาร.คฺตฺตฺร.นิกาย.ฎีกา

เถร.ค.ถา อกฺ.จก.ถา

ที.น.นิกาย

ที.น.นิกาย อกฺ.จก.ถา

ที.น.นิกายฎีกา

อภิธาน.ป.ป.ที.ปี.กา.ฎีกา

นिरุ.ตติ.ที.ปนี

สท.ท.นีติ ธาตุ.มาลา

สท.ท.นีติ ปท.มาลา

สท.ท.นีติ สุตต.มาลา

ปร.ม.คฺตฺตฺร.ที.ปนี

ปา.	ปาณินัย (อักษรราย)
ปา. นวคณจิ	ปาราชิกกณทอฏฐกถา นวคณจิ
ปาจิต.โย.	ปาจิตยาทีโยชนา
เปต. อฏ.	เปตวตถุ อฏฐกถา
พา.	พาลาวตาร
เภท.	สททศตเภทจินตนา
เภท. ที.	สททศตเภทจินตนาทีปนี
ม.	มชุณิมนิกาย
ม. อฏ.	มชุณิมนิกาย อฏฐกถา
ม. ฎี.	มชุณิมนิกายฎีกา
มณิทีป.	มณิทีปฎีกา
มณิมลช.	มณิสารมลชฎีกา
มรฎี.	มรฎีกา
มหานิ. อฏ.	มหานิทุเทศ อฏฐกถา
มุคธ.	มุคธโพธ
มุคธ. ฎี.	มุคธโพธฎีกา
มุลฎี.	มุลฎีกา
โมค.	โมคคตูลานพยาकरण
โมค.นิ.	โมคคตูลานนิสสย
รูป.	ปทรูปสัทธิ
วิ.	วินยปิฎก
วิ. อฏ.	วินยปิฎก อฏฐกถา
วิภาวินี.	อภิธมมตถวิภาวินีฎีกา
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคค
สุโตม.	ศททสุโตมมหานิธิ

หมายเหตุ คัมภีร์อ้างอิงต่างๆที่เป็นพระไตรปิฎกและอรรถกถา-
ฎีกาทั้งหมดเป็นฉบับมหาจุฬาฯ คัมภีร์อื่นจากนั้นที่ไม่มีฉบับอักษรไทยได้
อ้างอิงฉบับพิมพ์ในตำราภาษาบาลี และอ้างอิงฉบับเทวนาครีในตำราภาษา
สันสกฤต น.หมายถึง ฉบับฉัฏฐสังคายนาของพม่า

คันถารัมภกถา

เสฏฐาภิเสฏฐมุนิจนุทิมัมปุปเมยฺย

กนฺตาทิกนฺตวรรณมปภาสเมตํ

เนกาภิเนกสุคณฺตุตมตารกณฺจ

วทฺขามิ วณฺทีย มนีสํปสฺสตุตเมตํ.

ข้าพเจ้าขอน้อมกราบพระมุนี ผู้ประจักษ์ดวงเดือนอัน
ประเสริฐสุด หาผู้เสมอเหมือนมิได้ ทรงประกอบด้วย
พระธรรมอันเลอเลิศน่าพึงใจยิ่งดุจดังแสงเดือน และ
ทรงมีคณะสงฆ์ที่ดีเลิศเปรียบดังคาราล้อมเดือน/จักรจนา
คัมภีร์ที่บัณฑิตสรรเสริญขึ้น

โบราณเกหิ วิญญูหิ

พหู นิยามกา ปุเร

สงฺขตา เทสิภาสาย

ปรมฺปราย จาภตา.

เหล่าโบราณบัณฑิตได้รจนาคัมภีร์สังวณฺณานิยามขึ้นมากมาย
ด้วยภาษาท้องถิ่นและสืบทอดต่อๆ กันมาจนถึงปัจจุบัน

“มนีสํ” ศัพท์มาจากศัพท์สันสกฤต คือ มนีสฺย (มนิษา+อินิ) แปลว่า บัณฑิต ศัพท์ใน
ภาษาบาลีที่ไม่มีใช้ในพระไตรปิฎกและนักปราชญ์รุ่นหลังนิยมใช้โดยแปลงจากภาษา
สันสกฤตมีมากมาย เช่น ครู (คุรุ) = ครู, มุนินฺท (มุนินฺทฺ) = พระพรหม, วาณิ (วาณิ),
สรสฺสตี (สรสฺสตี) = พระสรสฺสตี, อมฺโภช (อมฺโภช) = ดอกบัว, ปตฺตาวนา (ปฺรตฺ-
ตาวนา) = คำน่า, ถวิร (สฺถวิร) = พระเถระ, ปุกฺขล (ปุกฺขล) = ประเสริฐ (ปุจฺวิปุกฺขล
ในปฐพีอันประเสริฐ)

เต คนุธา สารสณฺณตฺตา ฌาณมพฺพุโสธิตา ตโต
ลสนฺติ สาสเน เขว ปุณฺณมา มลนิสฺสโณ.
คัมภีร์เหล่านั้นมีสาระยิ่ง ได้รับการชำระล้างด้วยวารีกล่าวคือ
ปรีชาญาณของท่านเหล่านั้น จึงรุ่งโรจน์ในพระศาสนาดังเช่น
จันทร์ไร้ราทิน

หิตกฺกรา น เต ยสฺมา สยามรณฺจนินฺวาสินํ
โสตุํ ปาฏวตฺถินํ โสคเต ชินภาสิตะ.
คัมภีร์ดังกล่าวไม่อำนวยประโยชน์แก่นักศึกษาชาวไทยที่
ปรารถนาเป็นผู้เชี่ยวชาญในพระไตรปิฎกอันพระชินเจ้า
ทรงตรัสไว้

ภาสนฺตรํ ตโต หิตฺวา ปาฬิยํ สกฺกณฺปิ จ
คนฺนิตฺวา อาคตํ นฺยายํ กยฺยเต นฺตโน สุโณ.
ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงรจนาคัมภีร์สังวัฒนธรรมานิยามใหม่ที่รู้ง่าย
โดยถอดความจากคัมภีร์เหล่านั้น ทั้งยังรวบรวมกฎเกณฑ์
ในไวยากรณ์บาฬี/สันสกฤต

โสยํ วตฺตตฺถุ อตฺถาย หิตาย จ หิตะสินํ
วิหฺขตฺถิกานํ สมฺพุทฺธ- สาสนสฺส จ วุฑฺธิยา.

หวังว่าคัมภีร์ที่เขียนขึ้นคงจะอำนวยประโยชน์แก่นักศึกษา
ผู้แสวงหาความก้าวหน้า และเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้
เจริญรุ่งเรืองสืบไป

• • • • •

ผลเสียที่ไม่ศึกษาไวยากรณ์

โย นิลุตติ น ลิกขะย

ปะเท ปะเท วิกขะย

นิลุติบิขิตเขียน

ทุกบทย่ออมสงสัย

ลิกขนโต ปิฏกตัตถ

วเน อนุทธโช ยถา.

(โมคคัลลานปัญจิกากฎา น.๑๖)

แต่ไปเพียรเรียนพระไตร

ดังเข้าไปไว้ดวงตา

• • • • •

สมาสปริจเฉท

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาสที่ประกอบด้วยอุปสรรคหรือนิบาต
ส่วนบทขยายเป็นบทสลับกัณฑ์ แสดงว่าบทตั้งเป็น
อภัยยิภาวสมาส

- (ก) อุปสรรคินฺติ สุตีสมีป. (กฺข. ๒๘๔)
บทว่า อุปสรรคิ คือ ซึ่งที่ใกล้แห่งเสียง

ในที่นี้บทว่า อุปสรรคิ ท่านขยายว่า สุตีสมีป. โดยสลับบทหน้า/หลัง
เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอภัยยิภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “สุติยา สมีป.
อุปสรรคิ.” (อุป+สุติ)

อธิบาย บทว่า อุปสรรคิ มาจาก อุป+สุติ อุป ศัพท์กล่าวอรรถคือ
สมีปะ (ใกล้) ดังนั้น เพื่อแสดงอรรถสมีปะของ อุป ศัพท์และแสดงว่าบท
ตั้งเป็นอภัยยิภาวสมาส จึงขยายบทตั้งนั้นว่า สุตีสมีป. โดยสลับบท
หน้า/หลังแห่งบทตั้งนั้น ด้วยเหตุว่าในรูปวิเคราะห์อภัยยิภาวสมาสต้อง
แสดงรูปวิเคราะห์โดยวางบทที่แสดงอรรถของอุปสรรคและนิบาตไว้ใน
เบื้องหลัง เช่น “นครสุส สมีป. อุปนคร.” (อุป+นคร)

สุยติติ สุตติ, สหฺ. สุตติยา สมีป. อุปสรรคิติ อาห “สุติสมีป”ติ
อตุโล. (กฺข. นวฎี. ๔๔๑)

- (ข) อตุตานํ อธิการํ กตฺวา ปวตฺตาติ อหฺมตฺตา. (อภ. ๑/๕๓)
ธรรมเหล่าใด เป็นไปกระทำการอาศัยซึ่งตน เพราะเหตุนั้น

ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า อัชฌัตตะ

ในที่นี้บ่ว่า อชฺมุตฺตา ท่านขยายว่า อตุตฺตานํ อธิการํ กตฺวา ปวตฺตา โดยสลับบทหน้า/หลังเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “อตุตฺตานํ อธิ อชฺมุตฺตา.” (หรือ) “อตุตฺตานํ อธิกิจฺจ ปวตฺตา อชฺมุตฺตา.” (อธิ+อตฺต)

หมายเหตุ ในที่นี้ อธิ ศัพท์กล่าวอรรถสองประการคือ อธิการ (อาศัย) และ ปวตฺติ (เป็นไป) ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงไขอรรถของ อธิ อุปสรรคว่า “อธิการํ กตฺวา ปวตฺตา” อนึ่ง ตามมติของนักไวยากรณ์บาฬี และสันสกฤต อัพยภาวสมาสเป็นนิจจสมาส (สมาสที่ต้องเชื่อมกันแน่นอน) ซึ่งต้องวิเคราะห์ด้วยบทอื่นที่แสดงอรรถของอุปสรรคและนิบาต แต่พระมูลฎีกาจารย์มีความเห็นว่าวิเคราะห์ด้วยบทเดิมได้โดยไม่ต้องใช้บทอื่นแทน จึงแสดงวิเคราะห์ว่า “อตุตฺตานํ อธิ อชฺมุตฺตา.”

อตุตฺตานํ อธิ อชฺมุตฺตาติ อธิสทฺโท สมาสวิสเย อธิการตุลํ ปวตฺติ-
อตฺตญฺจ คเหตุวา ปวตฺตติติ อตุตฺตานํ อธิกิจฺจ อุตฺทิสฺส ปวตฺตา อชฺมุตฺตา.

(มูลฎี. ๑/๕๗-๕๘)

(ค) อโธนาภิตี นาภิยา อโธ. (สัง. ปรับปรุง)

บ่ว่า อโธนาภี คือ เบื้องล่างแห่งสะดือ

ในที่นี้บ่ว่า อโธนาภีท่านขยายว่า นาภิยา อโธ โดยสลับบทหน้า/หลังเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “นาภิยา อโธ อโธนาภี.” (อโธ+นาภี)

อธิบาย ในบทขยายว่า นาภียา อโธ มีการสลับบทหน้า/หลัง เพื่อแสดงความเป็นอภยยิภาวสมาสของบทตั้ง ด้วยเหตุว่าในรูปวิเคราะห์ อภยยิภาวสมาสต้องแสดงรูปวิเคราะห์โดยวางบทที่แสดงอรรถของอุปสรรคและนิบาตไว้ในเบื้องหลัง

(ฅ) ยถารตุตฺตํ รตุติปริมาณานูรูป. (วิ.อญ. ๓/๕๒๓)

บทว่า ยถารตุตฺตํ คือ ตามสมควรแก่ประมาณราตรี

ในที่นี้บทว่า ยถารตุตฺตํ ท่านขยายว่า รตุติปริมาณานูรูป โดยสลับบทหน้า/หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอภยยิภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “รตุติยานูรูป ยถารตุตฺตํ.” (ยถา+รตุติ)

อิมีนา “รตุติยา อนูรูป ยถารตุตฺตํ”ติ นิพพจน์ ทสฺเสติ.

(ปาจิต. โย. ๖๒๒) ฉ.

หมายเหตุ ยถารตุต ศัพท์ มาจาก ยถา+รตุติ อาเทศ อิ สระ ใน รตุติ เป็น อ เหมือน อุ. ว่า ‘ที่มรตุตฺ, อโหรรตุตฺ, ปุพฺพรตุตฺ’ ฯลฯ ด้วยสูตร “กฺวจิ สมาสนุตคตตามมการนฺโต.” (กส. ๓๓๓) หรือสูตร “ทีมาโหวสฺเสก-เทเสหิ จ รตุยา.” (โมค. ๓/๔๕)

(ง) อุปริปาสาทวรคโตติ ปาสาทวรสฺส อุปริคโต.

(วิ.อญ. ๓/๔๓๔, ที.อญ. ๑/๑๒๘)

บทว่า อุปริปาสาทวรคโต คือ ผู้ถึงเบื้องบนของปราสาทอันประเสริฐ

ในที่นี้บทว่า อุปริปาสาทวรคโต ท่านขยายว่า ปาสาทวรสฺส อุปริคโต

โดยสลับบทหน้า/หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอภัยยิภาวสมาสโดยวิเคราะห์
ว่า “ปาสาทวรุตส อุปริ อุปริปาสาทวร.” (อุปริ+ปาสาทวร)

(ง) ปจฺจนาภคฺคณฺติ ภคฺคตฺสฺส ปจฺจนโต.

(ที.อญ. ๑/๒๓๒, อ.อญ. ๒/๔๓๒)

บทว่า ปจฺจนาภคฺคํ คือ ในภายหลังแห่งภค

ในที่นี้บทว่า ปจฺจนาภคฺคํ ท่านขยายว่า ภคฺคตฺสฺส ปจฺจนโต โดยสลับ
บทหน้า/หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอภัยยิภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
“ภคฺคตฺสฺส ปจฺจนา ปจฺจนาภคฺค.” (ปจฺจนา+ภคฺค)

อภัยยิภาวสมาส หมายถึง สมาสที่มีอภัยยบท (อุปสัค นิบาต)
อยู่หน้าและเป็นประธาน เพราะระบุดึงเนื้อความของอภัยยบทเท่านั้นใน
รูปอภัยยิภาวสมาส เช่น อุปนฺคร (ที่ใกล้แห่งพระนคร) อุป ศัพท์อยู่หน้า
นคร ศัพท์ และอรรถของ อุป ศัพท์เป็นประธานในที่นี้ เพราะกล่าวถึงที่
ใกล้แห่งนคร หาได้กล่าวถึงนครไม่ ดังนั้น อภัยยิภาวสมาส จึงเป็นสมาส
ที่มีอภัยยบทอยู่หน้าและเป็นประธานเท่านั้น และด้วยอำนาจของอภัยย-
บทเหล่านั้น จึงทำให้เป็นสมาสที่ไม่มีรูปเปลี่ยนแปลงในเพราะลิงค์ พจน์
และวิภคติทั้งหมด อนึ่ง รูปวิเคราะห์ของสมาสนี้แตกต่างจากสมาสอื่นๆ
คือมีการวิเคราะห์ด้วยบทอื่น (อัญญุบท) โดยใช้บทที่แสดงอรรถของ
อุปสัคหรือนิบาตเป็นตัวแทน ด้วยเหตุที่เป็นนิจฺจสมาส (สมาสที่ถูกย่อ
อย่างแน่นนอน) เช่น รูปวิเคราะห์ว่า “นครตฺสฺส อุป อุปนฺคร” ไม่ถูกต้องเพราะ
อุป ศัพท์และ นคร ศัพท์ต้องเข้าสมาสกันอย่างแน่นนอนจึงต้องใช้อัญญุบท

ที่แสดงอรรถของ อุป อุปสัคโดยวิเคราะห์ว่า “นกรสส สมิป อุปนกร.”

อุปสคฺคณิปาตปุพฺพโก อพฺยयीภาโว. (กส. ๓๑๕)

ตตฺถ อพฺยยมิตฺติ อุปสคฺคณิปาตานํ สญฺญา, ลิงฺควจนภเทปิ
พฺยยรหิตตฺตา อพฺยยานํ อตฺถํ วิภาวตฺติติ อพฺยयीภาโว อพฺยยตฺถปุพฺพ-
กมตฺตา, อนพฺยยํ อพฺยยํ ภวตฺติติ วา อพฺยयीภาโว. ปุพฺพปทตฺถปุพฺพธาโน หิ
อพฺยयीภาโว. (รป. ๓๓๐)

๒. ถ้ายัตถ์เป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย
อพฺยยศัพท์ที่แสดงอรรถวินิจฉัย แสดงว่ายัตถ์เป็น
อพฺยयीภาวสมาส

(ก) อนฺนํ อนฺนํ อทฺตมมาสํ อนฺนทฺตมมาสํ, อทฺตมมาเส อทฺตมมาเสติ
อตฺถโถ. (กฺข. นวฎี. ๑๕๕)
ทกฺกํ กิงฺเคือนํ ชื่อว่า อันวัทตมมาสะ หมายความว่า ทกฺกํ
กิงฺเคือน

ในที่นี้บทว่า อนฺนทฺตมมาสํ ท่านขยายว่า อนฺนํ อนฺนํ อทฺตมมาสํ โดยใช้
อพฺยยศัพท์ที่แสดงอรรถวินิจฉัยคือ อนฺนํ อนฺนํ ขยาย เพื่อแสดงว่ายัตถ์เป็น
อพฺยयीภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “อนฺนํ อนฺนํ อทฺตมมาสํ อนฺนทฺตมมาสํ.” (อรรถ-
กถานัย) “อทฺตมมาสํ อทฺตมมาสํ อนฺนํ อนฺนทฺตมมาสํ.” (นัยไวยากรณ์)

หมายเหตุ วิจฺฉา ศัพท์ คือศัพท์ที่กล่าวซ้ำแต่มีฐานะที่ตั้ง (สิ่งที่
กล่าวถึง) มากมายต่างกันดังมีวิเคราะห์ว่า “พฺยาปีตุมิจฺฉา วิจฺฉา.” ความ

ปรารธนาเพื่อแผ่ไป ชื่อว่า วิจฉา (วิ+อิสุ+อ) ในที่นี้ อนุ อนุ ศัพท์เป็น
วิจฉา เพราะระบุดังทุกๆกึ่งเดือนโดยไม่มีกำหนดตายตัว

นानาธิกรณานํ तु वत्तुमेकगुणमूहि या
อิฉนโต พยาปิตुํ อิฉฉา सा विज्ञाति पกित्तिता.

(นิตติ. ปท. ๗๐)

ความปรารธนาเพื่อแผ่ไปในขณะเดียวของบุคคลผู้ประสงค์จะกล่าว
ฐานะที่แตกต่างกัน เรียกว่า วิจฉา

(ข) ปติ ปติ อตุตตานนติ ปจจุตตุต. (ม.ฐี ๑/๕๖)

เฉพาะตนๆ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ปังจัตตะ

ในที่นี้บทว่า ปจจุตตุต ท่านขยายว่า ปติ ปติ อตุตตานํ โดยใช้อัพย-
ศัพท์ที่แสดงอรรถวิจฉาคือ ปติ ปติ ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยยิภาว-
สมาสโดยวิเคราะห์ว่า “ปติ ปติ อตุตตานํ ปจจุตตุต.” (อรรถกถาจารย์) “อตุตตานํ
อตุตตานํ ปติ ปจจุตตุต.” (นัยไวยากรณ์) (ปติ+อตุต)

วิจฉายํ อตุตตานํ อตุตตานํ ปติ ปจจุตตุต. อทุธมาสํ อทุธมาสํ อนุ
อนุวทุธมาสํ, เอวํ อนุฆรํ. อิหํ อกฺขรจินฺตกาณํ มตฺ. อญฺจกถาจริยานํ
มตฺวเสน ปน เอวํ เวทิตพฺพํ. ปติ ปติ อตุตตานํ ปจจุตตุต. อนุ อนุ อทุธมาสํ
อนุวทุธมาสํ. อนุ อนุ ฆรํ อนุฆรํ. (นิตติ. สุตต. ๒๒๔)

๓. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายเป็นวิฉาบท
แสดงว่าบทตั้งเป็นอภัยยิภาวสมาส

(ก) อนุวตฺตมมาสนฺติ อตฺตมมาเส อตฺตมมาเส.

(วิ.อญ. ๒/๓๒๓, กงฺขา.๔๓๖)

บทว่า อนุวตฺตมมาสนฺติ คือ ทุกๆถึงเดือน

ในที่นี้บทว่า อนุวตฺตมมาสนฺติ ท่านขยายว่า อตฺตมมาเส อตฺตมมาเส
อันเป็นวิฉาบท เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอภัยยิภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
“อนุ อนุ อตฺตมมาสนฺติ อนุวตฺตมมาสนฺติ.” (อรรถกถาณัย) “อตฺตมมาสนฺติ อตฺตมมาสนฺติ
อนุ อนุวตฺตมมาสนฺติ.” (นัยไวยากรณ์) (อนุ+อตฺตมมาสน)

(ข) ปจฺจุตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ อตฺตนิ อตฺตนิ

เวทิตพฺโพ. (วิสุทฺธิ. ๑/๓๔๘)

ปาฐะว่า ปจฺจุตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ คือ อันเหล่าวิญญูชน
พึงทราบเฉพาะตนๆ

ในที่นี้บทว่า ปจฺจุตฺตํ ท่านขยายว่า อตฺตนิ อตฺตนิ อันเป็นวิฉาบท
เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอภัยยิภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “ปติ ปติ อตฺตนิ
ปจฺจุตฺตํ.” (อรรถกถาณัย) “อตฺตนิ อตฺตนิ ปติ ปจฺจุตฺตํ.” (นัยไวยากรณ์)
(ปติ+อตฺต)

หมายเหตุ อนุวตฺตมมาสนฺติ ศัพท์ ประกอบด้วย สุมิ วิภคติแล้ว
อาเทศเป็น อ เพราะบทขยายเป็นสัคคัมยันตบท ส่วน ปจฺจุตฺตํ ศัพท์
ประกอบด้วย หิ วิภคติแล้วอาเทศเป็น อ เพราะบทขยายเป็นตติยันตบท

อภัยยิภาวสมาสที่เป็นอาการันต์มักอาเทศวิภัตติต่างๆเป็น อ โดยมิกฎ-
เกณฑ์ดังนี้

๑. ปัญจมีวิภัตติ อาเทศเป็น อ ไม่ได้ เช่น อุปนครา,อุปนครมฺหา,
อุปนครสุมา,อุปนครเรหิ.
๒. ตติยา/ฉัฏฐี/สัทตมีวิภัตติ อาเทศเป็น อ บ้าง เช่น อุปนครํ (นา)
อุปนครเณ, อุปนครํ (หิ) อุปนครเรหิ,อุปนครํ (ส) อุปนครสุส,
อุปนครํ (นํ) อุปนครานํ, อุปนครํ (สุมี) อุปนครมฺหิ อุปนครสุมี,
อุปนครํ (สุ) อุปนครเรสุ
๓. ปฐม/ทุติยา/จตุตถีวิภัตติ อาเทศเป็น อ แน่นอน เช่น อุปนครํ
(ส) อุปนครํ (โย), อุปนครํ (อ) อุปนครํ (โย), อุปนครํ (ส)
อุปนครํ (นํ)

น ปญจมฺยายํภาโว กฺวจิตฺติ อธิการโต
ตติยาสตุตฺตมีฉฎฺฐี- นนฺตุ โหติ วิกปฺปโต.

(รูป.๓๓๖)

การอาเทศเป็น อ นี้ ไม่มีในปัญจมีวิภัตติ ส่วนตติยา/สัทตมี/ฉัฏฐี-
วิภัตติ อาเทศเป็น อ ได้บ้าง เพราะการตามมาของ กฺวจิ ศัพท์ (จากสูตร
“กฺวจิ สมาสนุตคตตานมการนฺโต”. (กส. ๓๓๓)

กฎเกณฑ์ดังกล่าวอาศัยไวยากรณ์สันสกฤตต่างๆ คือ ปา.๒/๔/๘๓,
กา.๒/๒๐๗-๘, มุขร. ๓๗๔-๕ นักศึกษาผู้ประสงค์ความพิสดารพึงศึกษา
ค้นคว้าจากคัมภีร์เหล่านั้นเถิด

๔. ถ้าบทตั้งเป็นสมาสที่มีอักษยศัพท์อยู่หน้า ส่วนบท
ขยายแสดงอรรถวิภัติของอักษยศัพท์ แสดงว่าบทตั้ง
เป็นอักษยภาวสมาส

(ก) อหฺมตฺตํ เจโตสมณนุยุตฺโตติ อตฺตโน จิตฺตสมเถ ยุตฺโต.

(ม.อญ. ๑/๑๖๕, อ.อญ. ๓/๓๕๓)

ปาฐะว่า อหฺมตฺตํ เจโตสมณนุยุตฺโต ความว่า ผู้ประกอบ
ในความสงบแห่งจิตของตน

ในที่นี้บทว่า อหฺมตฺตํ (ของตน) ท่านขยายว่า อตฺตโน โดยแสดง
อรรถนัยของ อธิ ศัพท์เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอักษยภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
“อตฺตโนติ อหฺมตฺตํ.” (อธิ+อตฺต)

อธิบาย พระอรรถกถาจารย์ขยาย อหฺมตฺตํ ว่า อตฺตโน ขยาย
เจโตสมเถ ว่า จิตฺตสมเถ ขยาย นุยุตฺโต ว่า ยุตฺโต การขยาย อหฺมตฺตํ ว่า
อตฺตโน เป็นการแสดงว่า อธิ ศัพท์ใน อหฺมตฺตํ ลงในอรรถนัย การขยาย
เจโตสมเถ ว่า จิตฺตสมเถ เป็นการแสดงว่า เจต ศัพท์กล่าวอรรถคือจิต และ
ลงทุกขวิภัติในอรรถสัทคม (ตติยาสตฺถมโนญ. กส. ๓๐๓) เหมือน
ปาฐะว่า “เอกํ สมยํ” ฯลฯ การขยาย นุยุตฺโต ว่า ยุตฺโต เป็นการแสดง
อนุ อุปสัคใน นุยุตฺโต ว่าไม่มีอรรถพิเศษ เป็นธาตุวัตถานุวัตตกะ (กล้อย
ตามอรรถของธาตุ)

อหฺมตฺตุนติ วา อตฺตโนติ วา เอกํ เอกตฺตํ. พุชฺชนเมว นานํ. ภูมฺมตฺเต
ปนตํ สมณฺหิ อุปโยคฺวณํ. อนุติ อิมินา อุปสฺสเคน โยเก สิทฺธํ.

(ม.อญ. ๑/๑๖๕, อ.อญ. ๓/๔๒๒)

อหฺมตฺต ศัพท์ มาจาก อหิ+อตุต อหิ ศัพท์กล่าวอรรถคืออัญญวิภัตติ เพราะขยายว่า อตุตโน จึงต้องวิเคราะห์ว่า “อตุตโนติ อหฺมตฺต” บางแห่ง กล่าวอรรถสัทตมี เช่น “ยถา โลเก อิตฺถีสฺส กถา อหิอิตฺติ วุจฺจติ, เอวํ อตุตนิ ปวตฺตตฺตา อหฺมตฺต.” (วิสุทฺธิ. ๒/๑๖๖) ดังนั้น ในปาฐะดังกล่าวจึงวิเคราะห์ว่า “อตุตฺตโนติ อหฺมตฺต. อิตฺถีสฺสติ อหิอิตฺติ.” (โมค. นิ. ๓/๒, น. ๓๖๕-๓๖๐)

(๖) อปรามสโต จสฺส ปจฺจตฺตญฺเอย นิพฺพุติ วิทิตาติ สยเมว
อตุตฺตนาเยว เตสํ ปรามาสกิลฺลสํ นินฺนํ นิพฺพุติ วิทิตา.

(ที.อญ. ๑/๑๐๐)

ปาฐะว่า อปรามาสโต...วิทิตา ความว่า พระองค์ทรงทราบความ
ดับแห่งปรามาสกิเลสเหล่านั้นด้วยพระองค์เองนั่นเทียว

ในที่นี้บทว่า ปจฺจตฺตญฺเอย (ด้วยพระองค์เองนั่นเทียว) ท่านขยาย
ว่า สยเมว อตุตฺตนาเยว โดยแสดงอรรถดียววิภัตติของ ปติ อพยยศัพท์
เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอภัยยิภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “อตุตฺตนาติ ปจฺจตฺต.”
(ปติ+อตุต)

(๗) ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพติ อตุตฺตนาเวทิตพฺโพ.

(ที.อญ. ๒/๓๒๓)

ปาฐะว่า ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ ความว่า พึงทราบด้วยตนเอง
นั่นเทียว

ในที่นี้บทว่า ปจฺจตฺตํ (ด้วยตนเองนั่นเทียว) ท่านขยายว่า อตุตฺตนาเว
โดยแสดงอรรถดียววิภัตติของ ปติ อพยยศัพท์ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น

อัปยียาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “อตุคฺนาติ ปจฺจตุคฺ” (ปติ+อตุค)

หมายเหตุ อรรถของอัปยยศัพท์ในอัปยียาวสมาสมีนากมาย เช่น อรรถการก (วิกัตติ), ความใกล้เคียง, ความเหมือนกัน, ทั้งหมด, ลำดับ, บริบูรณ์, วิชา, เขตแดน, เหมาะสม, เบื้องหลัง, ไม่ล่วงลำดับ, ความปรากฏแห่งศัพท์, ความไม่มี และความมีกาลอันเดียวกัน

วะ กสามีปฺยสาทสุย- สากฺขยานุกรรมรุทธิ
วิปฺสาปฺรยฺยนฺตโยคฺยตุว- ปศฺจาทรฺถานติกรรม
ศพฺทปฺราทรฺฐาวาภาว- เยคปฺทเยษฺวเนกธา.

(มฺกฺธ. ๓๓๓)

อนึ่ง ในภาษาสันสกฤตมีการแสดงอรรถวิกัตติเพียงสองประเภท เท่านั้นคือ ทุตฺติยา/สํตตมีวิกัตติ แต่ในภาษาบาลีมีอุทาหรณ์ที่แสดงอรรถวิกัตติสามประเภท คือ ตุตฺติยา/นํฐฐี/สํตตมีวิกัตติ (ดู ปา. ๒/๑/๖, มฺกฺธ. ฎิ. ๓๓๓, โมกฺ. ๓/๒, โมกฺ.นิ. ๓/๒ น. ๓๓๐-๑. พ. น. ๑๙๔)

๕. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายมีวิกัตติเดียวกัน

แสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมธารยสมาส

อจฺฉริยมนุสฺสโสติ อจฺฉริโย มนุสฺสโส. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า อจฺฉริยมนุสฺสโส ความว่า มนุษย์ผู้อจฺฉริย

ในที่นี้บทว่า อจฺฉริยมนุสฺสโส ท่านขยายว่า อจฺฉริโย มนุสฺสโส โดยใช้บทที่มีวิกัตติเดียวกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมธารยสมาสโดย

วิเคราะห์ว่า “อจุริโย จ โส มนุสฺโส จาติ อจุริยมนุสฺโส.”

อธิบาย ในบทขยายว่า อจุริโย มนุสฺโส อจุริย ศัพท์มีวิภคิตีเดียวกันกับบทหลัง คือ มนุสฺส ศัพท์ เพื่อแสดงว่าเป็นบทขยายของ มนุสฺโส จึงสามารถแสดงความเป็นกัมมธารยสมาสของบทตั้งคือ อจุริยมนุสฺโส ได้ ด้วยเหตุว่ากัมมธารยสมาสเป็นสมาสที่บทหน้าเป็นวิเสสณะของบทหลัง

กัมมธารยสมาส หมายถึง สมาสที่มีบททั้งสองมีเนื้อความเดียวกัน เช่น “มหนฺโต จ โส ปุริโส จาติ มหาปุริโส.” (บุรุษผู้ประเสริฐ) ในที่นี้ มหนฺต ศัพท์และ ปุริส ศัพท์ ระบุถึงมหาบุรุษ ดังนั้น กัมมธารยสมาสจึงเป็นสมาสที่บททั้งสองมีเนื้อความเดียวกัน อนึ่ง ด้วยอำนาจเนื้อความของบทหลังที่เป็นประธาน จึงทำให้เป็นสมาสที่มีลิงค์และพจน์คล้อยตามลิงค์, พจน์ของบทหลัง

กมฺมมिव ทวํ ธารยตฺติ กมฺมธารโย. ยถา हि กมฺมํ กุริยญจ
ปโยชนญจ ทวํ ธารตฺติ, กมฺเม สติ กุริยาชฺช ปโยชนสฺส จ สมฺภวโต. ตถา
อํ สมาโส เอกสฺส อตฺถสฺส เทว. นามานิ ธารยตฺติ, ตสฺมี สมาเส สติ
เอกตฺถโชตกสฺส นามทวยสฺส สมฺภวโต. (รป. ๓๓๕)

๖. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย
ศัพท์เหล่านี้ คือ สงฺขาต, หุตฺวา, ญต, อิติ, เอว แสดง
ว่าบทตั้งเป็นสัมภวานาบุพพบทกัมมธารยสมาส
- (ก) อภิขุณฺหาวิสมโลภนฺติ อภิขุณฺหาสงฺขาตํ วิสมโลกํ.

(จ.อญ. ๒/๓๕๒)

บทว่า อภิขฌาวิสมโลภ คือ วิสมโลภะกล่าวคืออภิขฌา

ในที่นี้บทว่า อภิขฌาวิสมโลภ ท่านขยายว่า อภิขฌาสงขาค์ วิสมโลภ โดยใช้ สงขาค์ ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภวานาบุพพบทกัมม-
ธารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “อภิขฌาสงขาโต วิสมโลภ อภิขฌาวิสมโลภ.”
(อภิขฌา+วิสมโลภ)

(จ) ปฏิสงฺขานสงฺขาค์ พลฺ ปฏิสงฺขานพลฺ. (อภิ.อญ. ๑/๑๐๐)

กำลังกล่าวคือการพิจารณา ชื่อว่า ปฏิสงฺขานพละ

ในที่นี้บทว่า ปฏิสงฺขานพลฺ ท่านขยายว่า ปฏิสงฺขานสงฺขาค์ พลฺ โดยใช้ สงฺขาค์ ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภวานาบุพพบทกัมม-
ธารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “ปฏิสงฺขานสงฺขาค์ พลฺ ปฏิสงฺขานพลฺ.” (ปฏิ-
สงฺขาน+พล)

อธิบาย บางแห่งพระคันถรจนายจารย์ขยายบทตั้งที่เป็นสมาสด้วย
สงฺขาค์ ศัพท์ ฯลฯ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภวานาบุพพบทกัมมธารยสมาส
(กัมมธารยสมาสที่มีบทหน้าเป็นสัมภวานา) ด้วยเหตุที่บทเหล่านั้น
สามารถแสดงอรรถสัมภวานาได้

สัมภวานา หมายถึง การยกขึ้นกล่าวศัพท์ทั้งสองศัพท์ที่แตกต่าง
กันให้เป็นสิ่งเดียวกัน มีองค์ธรรมเหมือนกัน โดยประสงค์จะย้ำเนื้อ
ความของบทหลัง มีวิเคราะห์ว่า “สมฺภวียเต สมฺภวานา.” (ส+ภ+เ+ย) เช่น
“อนิจฺจา อิติ สญฺญา อนิจฺจสญฺญา.” (ความรู้ว่าไม่เที่ยง) อันที่จริง อนิจฺจ
ศัพท์กล่าวถึงขันธห้า ส่วน สญฺญา ศัพท์กล่าวถึงสัญญาขันธ เมื่อประกอบ

เป็นสัมภวานาบุพพทกัมมธารยสมาส อนิจฺจ ศัพท์หมายถึง สัญญาจันท์
เพียงอย่างเดียว ในรูปวิเคราะห์ว่า “เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย เหตุปจฺจโย.”
ปจฺจโย ศัพท์โดยปกติหมายถึง ปฏฺฐาน ๒๔ ประเภท แต่เมื่อประกอบเป็น
สัมภวานาบุพพทกัมมธารยสมาส ปจฺจโย ศัพท์ หมายถึง เหตุปัจจัย
อย่างเดียว

เอตฺถ จ สมฺภาวนา นาม สามณฺณภูตสฺส อุตฺตรปทตฺถสฺส ทพฺหํ กตฺวา
โณมนา สรูปวิเสสทีปนา, น कुณฺมตฺตทีปนาติ อธิปฺปาโย. (นिरฺคฺติ. ๓๔๖) ฉ.

(ก) อนิจฺจานุสฺสนาติ อนิจฺจนฺติ อนุปสฺสนา.

(วิ.อญ. ๑/๔๗๒, วิสฺสุทฺธิ.๒/๕๗)

บทว่า อนิจฺจานุสฺสนา คือ การพิจารณาว่าเป็นของไม่เที่ยง
ในที่นี้บทว่า อนิจฺจานุสฺสนา ท่านขยายว่า อนิจฺจนฺติ อนุปสฺสนา
โดยใช้ อติ ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภวานาบุพพทกัมมธารยสมาส
โดยวิเคราะห์ว่า “อนิจฺจนฺติอนุปสฺสนาอนิจฺจานุสฺสนา.” (อนิจฺจ+อนุปสฺสนา)

(ข) อคฺคณาปี कुณา หุตฺวา ภวนฺตฺติ คุณฺนิภูตา. (มณฺธิมฺนฺช. ๑/๑๐๖) ฉ.

ศัพท์เหล่านี้ แม้ไม่เป็นวิเสสนะ (ในกาลก่อน) แต่เป็น
วิเสสนะได้ (ในภายหลัง) เพราะเหตุนี้ ศัพท์เหล่านั้น
ชื่อว่า คุณฺนิภูตะ

ในที่นี้บทว่า คุณฺนิภูตา ท่านขยายว่า อคฺคณาปี कुณา หุตฺวา ภวนฺติ โดยใช้
หุตฺวา ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภวานาบุพพทกัมมธารยสมาส
โดยวิเคราะห์ว่า “คุณา หุตฺวา ภูตา คุณฺนิภูตา.” (คุณ+ภูต)

หมายเหตุ ในฐานะที่ประกอบด้วย กร/อส/ภู ธาตุ และแสดงสภาพที่ไม่เคยมีให้มีขึ้นในภายหลัง ต้องลง จี ปังจ้ยด้วยสูตร “อภูตตพุกาเว กราสภูโยเค วิการา จี ” (โมค. ๔/๑๑๕) หรือลง อี ปังจ้ยด้วยสูตร “ปัจจุยาทนิฏฺจนิปาตนา สิทฺธมนฺติ ” (กส. ๓๗๑)

อพยยิกาวัตติ เอตถ อภูตตพุกาเว กราสภูโยเค สมบุชฺชมานเนกตฺตริ “ปัจจุยาทนิฏฺจนิปาตนา สิทฺธมนฺติ” ตี อีปัจจุยํ กตฺวารูปสิทฺธิเวทิตพฺพา.
(รูป. ฎี. ๓๓๐) ฉ.

(ง) เอกปฺตุตโกติ เอโกว ปฺตุตโก. (วิ.อญ. ๑/๒๑๑)

บทว่า เอกปฺตุตโก คือ บุตรผู้เดียวเท่านั้น

ในที่นี้บทว่า เอกปฺตุตโก ท่านขยายว่า เอโกว ปฺตุตโก โดยใช้ เอว ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภวานาบุพพบทกัมมธารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “เอโกว ปฺตุตโก เอกปฺตุตโก.” (เอก+ปฺตุตก)

(จ) ปธานภูตา สงฺขารา ปธานสงฺขารา.

(ที.อญ.๓ /๒๐๒, วิสุทฺธิ. ๒/๒๕๖)

สังขารทั้งหลายอันเป็นประธาน ชื่อว่า ปธานสังขาร

ในที่นี้บทว่า ปธานสงฺขารา ท่านขยายว่า ปธานภูตา สงฺขารา โดยใช้ ภูต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภวานาบุพพบทกัมมธารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “ปธานา หุตฺวา ภูตา สงฺขารา ปธานสงฺขารา.” (ปธาน+สงฺขาร)

๓. ถ้ายบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย

สทิสศัพท์ ฯลฯ แสดงว่าบทตั้งเป็นอุปमानุตร-
กัมมธารยสมาส

- (ก) สมณปฺลฺลทรีโกติ ปฺลฺลทรีกสทิสโม. (อ.อญ. ๒/๓๖๔)
บทว่า สมณปฺลฺลทรีโก คือ พระสมณะผู้เหมือนดอก
ปฺลฺลทรีก
- (ข) สมณปทุโมติ ปทุมสทิสโม. (อ.อญ. ๒/๓๖๔)
บทว่า ปทุโม คือ พระสมณะผู้เหมือนดอกบัว

ในที่นี้บทว่า สมณปฺลฺลทรีโก, สมณปทุโม ท่านขยายว่า ปฺลฺลทรีกสทิส
สมณ, ปทุมสทิส สมณ โดยใช้ สทิส ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น
อุปमानุตรกัมมธารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “(ปฺลฺลทรีกมिव ปฺลฺลทรีโก.)
สมณ จ สโม ปฺลฺลทรีโก จาติ สมณปฺลฺลทรีโก.” (สมณ+ปฺลฺลทรีก) “(ปทุมมिव
ปทุโม.) สมณ จ สโม ปทุโม จาติ สมณปทุโม.” (สมณ+ปทุม)

ปฺลฺลทรีกมिव ปฺลฺลทรีโก. สมณ จ สโม ปฺลฺลทรีโก จาติ สมณปฺลฺลทรีโก,
สมณปทุโม. (รูป. ๓๔๓)

อุปमानุตรกัมมธารยสมาส คือ กัมมธารยสมาสที่มีบทหลังเป็น
อุปมาศัพท์ เช่น มุนิสีโห พระมุนีผู้เป็นประดุจสีหะ ในที่นี้ สีห ศัพท์เป็น
อุปมาโดยเปรียบเทียบพระมุนีว่าเหมือนสีหะเพราะความเป็นผู้อาจหาญ

อภิธานานุปโรธโต อุปมานภูตํ วิเสสนํ ปรี ภวติ. ยถา สีโห วีย
สีโห. มุนิ จ สโม สีโห จาติ มุนิสีโห. (รูป. ๓๔๓)

๘. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายมีวิภัตติต่างกัน
แสดงว่าบทตั้งเป็นตัปปริสสมาส

(ก) ภูมิกโตติ ภูมิ คโต. (สัง.ปรับปรุง)

บทว่า ภูมิกโต คือ ผู้ไปแล้วสู่แผ่นดิน

ในที่นี้บทว่า ภูมิกโต ท่านขยายว่า ภูมิ คโต โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่าง
กันขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นตัปปริสสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “ภูมิกโต ภูมิ-
คโต.” (ภูมิ+คต)

อธิบาย บทขยายว่า ภูมิ คโต ประกอบด้วยบทที่มีวิภัตติต่างกันคือ
ปฐมวิภัตติและทุติยวิภัตติ เพื่อแสดงบทตั้งเป็นตัปปริสสมาส ด้วยเหตุ
ว่าตัปปริสสมาสเป็นสมาสที่มีบททั้งสองมีวิภัตติต่างกัน

ตัปปริสสมาส หมายถึง สมาสที่มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน
เพราะระบุถึงเนื้อความของบทหลังเท่านั้น เช่น “ภูมิ คโต ภูมิกโต.” (ผู้ไป
แล้วสู่แผ่นดิน) ระบุถึงบุคคลผู้ไปอันเป็นอรรถของ คต ศัพท์ ไม่ระบุถึง
แผ่นดินอันเป็นอรรถของภูมิศัพท์ ในประโยคว่า “ภูมิกเตน กตัม กมัม”
(กรรมอันผู้ไปแล้วสู่แผ่นดินกระทำแล้ว) กล่าวถึงบุคคลเช่นนั้นว่ากระทำ
กรรม ไม่กล่าวถึงแผ่นดินว่ากระทำการกรรม ดังนั้น ตัปปริสสมาส จึงเป็น
สมาสที่มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธานเท่านั้น อนึ่ง ด้วยอำนาจ
เนื้อความของบทหลังที่เป็นประธาน จึงทำให้เป็นสมาสที่มีลิงค์และพจน์
คล้อยตามลิงค์, พจน์ของบทหลัง

ตสฺส ปฺริโส ตปฺปฺริโส. ตปฺปฺริสสทิสฺสตา อยมฺปิ สฺมาโส อนฺวตฺถ-

สณฺณาย ตปฺปฺริโสฺติ วุคฺโต. ยถา หิ ตปฺปฺริสสทฺโท คุณฺมตฺวคฺโต, ตถา อโย
สมาโสปี. อุตฺตรปทคฺตอุปฺชาโน หิ ตปฺปฺริโสฺติ. (รป. ๓๔๑)

อยณฺจ ตปฺปฺริโส อภิเชยฺยวจนฺลิङฺโก. (รป. ๓๕๑)

(ข) โสตาปนฺโนติ โสคํ อาปนฺโน. (วิ.อญ. ๑/๒๐๒)

บทว่า โสตาปนฺโน คือ ผู้ถึงกระแส (พระนิพพาน)

ในที่นี้บทว่า โสตาปนฺโน ท่านขยายว่า โสคํ อาปนฺโน โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงบทตั้งเป็น ท.คัพ. โดยวิเคราะห์ว่า “โสคํ
อาปนฺโน โสตาปนฺโน.” (โสค+อาปนฺน)

(ค) ทุพฺพโงติ ทุกฺเขน กิจฺเณ วทิตฺตฺวโ. (วิ.อญ. ๒/๑๑๔)

บทว่า ทุพฺพโจ ความว่า ผู้อันบุคคลอื่นว่ากล่าวได้โดยลำบาก

ในที่นี้บทว่า ทุพฺพโจ ท่านขยายว่า ทุกฺเขน กิจฺเณ วทิตฺตฺวโ โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น ค.คัพ. โดยวิเคราะห์ว่า
“ทุกฺเขน วทิตฺตฺวโติ ทุพฺพโจ” (ท+วจ+อ)

(ฅ) โมเจตุํ โมจนาย วา อสฺสาโท โมจนสฺสาโท. (วิ.อญ. ๒/๑๒)

ความยินดีเพื่อหลัง (อสุจิ) หรือเพื่อการหลัง (อสุจิ) ชื่อว่า

โมจนัสสาทะ

ในที่นี้บทว่า โมจนสฺสาโท ท่านขยายว่า โมเจตุํ โมจนาย วา อสฺสาโท
โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นคัมภีระ จตุ. คัพ.
โดยวิเคราะห์ว่า “โมจนาย อสฺสาโท โมจนสฺสาโท.” (โมจน+อสฺสาท)

หมายเหตุ โมเจตุํ ศัพท์ แสดงว่า โมจน ศัพท์ เป็นภาวสาธนะ

โดยวิเคราะห์ว่า “โมจียเต โมจณิ.” ทั้งยังแสดงว่าแปลง ส วิภคิตีที่ลงในอรรถ
คัมภีระสัมปทานเป็น *อาย* ในรูปนั้น

(ง) ปชหนตุถาย ปธานํ ปหานุปฺปธานํ. (อง. อด. ๒/๓๕๓)

ความพยายามเพื่อประโยชน์ต่อการกำจัด ชื่อว่า ปหานํปฺปธานะ
ในที่นี้บ่งว่า ปหานุปฺปธานํ ท่านขยายว่า ปชหนตุถาย ปธานํ โดย
ใช้บทที่มีวิภคิตีต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นคทัตถะ. จตุ. ตป. โดย
วิเคราะห์ว่า “ปหานาย ปธานํ ปหานุปฺปธานํ” (ปหาน+ปธาน)

หมายเหตุ อดตุถาย ศัพท์ ใน ปชหนตุถาย แสดงว่าลง ส วิภคิตีใน
อรรถคทัตถะสัมปทาน

(จ) รตฺตฺอุปรโตติ รตฺติโต อุปรโต. (สัง. ใหม่)

บทว่า รตฺตฺอุปรโต ความว่า งคเว้นจากการนํอาหารในราตรี
ในที่นี้บ่งว่า รตฺตฺอุปรโต ท่านขยายว่า รตฺติโต อุปรโต โดยใช้บท-
ที่มีวิภคิตีต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น ปญ. ตป. โดยวิเคราะห์ว่า “รตฺติ-
โต อุปรโต รตฺตฺอุปรโต” (รตฺติ+อุปรโต)

รตฺติยา โภชนํ รตฺติ. ตโต อุปรโตติ รตฺตฺอุปรโต. (ที. อด. ๑/๗๕)

(ฉ) กุมฺภการปฺตฺโตติ กุมฺภการสฺส ปฺตฺโต. (วิ. อด. ๑/๓๐๘)

บทว่า กุมฺภการปฺตฺโต ความว่า ผู้เป็นบุตรของนายช่างหม้อ
ในที่นี้บ่งว่า กุมฺภการปฺตฺโต ท่านขยายว่า กุมฺภการสฺส ปฺตฺโต โดย
ใช้บทที่มีวิภคิตีต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น ฉ. ตป. โดยวิเคราะห์ว่า
“กุมฺภการสฺส ปฺตฺโต กุมฺภการปฺตฺโต” (กุมฺภการ+ปฺตฺต)

(ข) มคธมหามตฺโตติ มคธรรฎฺเจ มหามตฺโต. (วิ.อญ. ๑/๓๑๓)

บทว่า มคธมหามตฺโต ความว่า มหาอำมาตย์ในแคว้นมคธ
ในที่นี้บทว่า มคธมหามตฺโต ท่านขยายว่า มคธรรฎฺเจ มหามตฺโต
โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น ส.ตฺป. โดยวิเคราะห์ว่า
“มคธเรสุ มหามตฺโต มคธมหามตฺโต” (มคธ+มหามตฺต)

หมายเหตุ ชื่อแคว้นต่างๆ ๒๓ แคว้น เช่นแคว้นมคธ ต้องใช้
เป็นปุงลึงค์และพหูพจน์เท่านั้น

ปุมพหุตเต กุรุ สกฺกา

โกสลา มคธา สีวี.

(ธาน.คาถา ๑๘๔)

๕. ถ้าบทตั้งเป็นสมาสโดยที่ศัพท์หลังของบทตั้งเป็น
กัตตุสาธนะ แสดงว่าบทตั้งเป็นทุตียาตฺปปริสสมาส

(ก) อรณฺณ คโต อรณฺณคโต. (รูป.๓๕๑)

ผู้ไปแล้ว สู่ป่า ชื่อว่า อรณฺณคตะ

(ข) สุขํ ปตฺโต สุขปฺปตฺโต. (รูป. ๓๕๑)

ผู้ถึงแล้ว ซึ่งความสุข ชื่อว่า สุขปฺปิตตะ

ในที่นี้ศัพท์หลังของบทตั้งคือ คโต, ปตฺโต เป็นกัตตุสาธนะโดย
วิเคราะห์ว่า “อภฺยนิคคโต.” (กมุ+ต), “ปาปฺนิคคิตฺตโต.” (ปท+ต) จึงต้อง
เข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็น ท.ตฺป.ว่า “อรณฺณ คโต อรณฺณคโต.” (อรณฺณ+
คต) “สุขํ ปตฺโต สุขปฺปตฺโต.” (สุข+ปตฺต)

อธิบาย กัตตุวาทที่เป็นอาชยาตหรือกิตจะกล่าวอรรถกัตตา (บุคคลผู้กระทำกิริยา) โดยตรง ดังนั้น เมื่อประสงค์จะกล่าวอรรถกรรมของกิริยา จึงต้องลงทุตติยาวิภคติเพื่อกกล่าวอรรถนั้นๆ ให้ปรากฏ ใน อ. ว่า “อรรถกโต” คต สัพพที่เป็นกัตตุวาทที่กล่าวอรรถกัตตาเป็นบุคคล ผู้ไป เมื่อประสงค์จะกล่าวอรรถกรรมของกิริยาการไปใน คมฺ ฐาตุ จึงต้อง ลงทุตติยาวิภคติ (กมฺมตฺเต ทุตติยา. กส. ๒๕๗) เพื่อกกล่าวอรรถกรรม เพราะเหตุนี้ สัพพหลังที่เป็นกัตตุสาธนะ จึงต้องเข้าสมาสกับสัพพหน้า เป็น ทุ.ตฺป. อย่างแน่นอน

อนึ่ง พึงทราบว่ รูปวาทต่างๆ สามารถกล่าวอรรถได้เพียงประการเดียวเท่านั้น อรรถที่ถูกกล่าวเหล่านั้นต้องประกอบด้วยปฐมาวิภคติแน่นอน (ลึงคตฺเต ปฐมา. กส. ๒๘๔) ส่วนอรรถที่ไม่ถูกวาทกล่าว (เช่น กรรม, ภาวะ ฯลฯ) ต้องประกอบด้วยนามวิภคติต่างๆ ตามสมควร แก่เนื้อความของตนเพราะนามวิภคติสามารถกล่าวเนื้อความเหล่านั้นได้

กตฺตุ, กมฺมสงฺขาเต ยสฺมี นามตฺเต ตฺยาทวิภคฺติโย ภวนฺติ. โส นามตฺโต ตฺยาทิวากานํ เอว วาจุญฺโตะ วุตฺตตฺโต นาม โหติ, น ตฺยาทวิภคฺตินํ...อมาทโย จ อตฺถวาทกวิภคฺติโย เอตฺสฺมี โโอกาส น ลภนฺติ. ลึงคตฺถมตฺตชฺชติกา ปฐมาวิภคฺติ เอว โโอกาสํ ลภติ. (นिरุตฺติ. ๕๖๓) ฉ.

กตฺตาโท ยตฺถ มาชฺยาตํ

กิตฺตสมาสสุ ตทฺธิตํ

ส วุตฺโต ตตฺถ ปฐมา

อตฺถมตฺตวิวจนยา.

๑๐. ถ้าบทตั้งเป็นสมาสโดยที่ศัพท์หลังของบทตั้งเป็น
กัมมสาธนะ แสดงว่าบทตั้งเป็นคตินยาตปุปริสสมาส

- (ก) พุทุเรน ภาสีโต พุทุธภาสีโต, ธมฺโม. (รูป. ๓๕๑)
พระธรรมใด อันพระพุทธรเจ้า ทรงตรัสแล้ว พระธรรมนั้น
ชื่อว่า พุทุธภาสีตะ
- (ข) วิญญูหิ ครหิโต วิญญูครหิโต. (รูป. ๓๕๑)
บุคคลใด อันวิญญูชนทั้งหลาย ดำเนินแล้ว บุคคลนั้น ชื่อ
ว่า วิญญูครหิตะ

ในที่นี้ ศัพท์หลังของบทตั้งคือ ภาสีโต, ครหิโต เป็นกัมมสาธนะ
โดยวิเคราะห์ว่า “ภาสียิตฺถาติ ภาสีโต.” (ภาส+ต), “ครหียิตฺถาติ ครหิโต.”
(ครห+ ต) จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็นคตินยาตปุปริสสมาสว่า “พุทุเรน
ภาสีโต พุทุธภาสีโต.” (พุทุธ+ภาสีต) “วิญญูหิ ครหิโต วิญญูครหิโต”.
(วิญญู+ ครหิต)

อธิบาย กัมมวาจกที่เป็นอาชยาตหรือกิตจะกล่าวอรรถกรรม
(สิ่งที่ถูกกัฏตากระทำ) โดยตรง ดังนั้น เมื่อประสงค์จะกล่าวอรรถกัฏตา
ของกิริยา จึงต้องลงคตินยาวิภัติเพื่อกกล่าวอรรถเช่นนั้นให้ปรากฏ ใน จ.ว่า
“พุทุธภาสีโต” ภาสีต ศัพท์เป็นกัมมวาจกที่กล่าวอรรถกรรมคือพระธรรมที่
ทรงตรัสไว้ เมื่อประสงค์จะกล่าวอรรถกัฏตาของกิริยาการกล่าวใน ภาส ธาตุ
จึงต้องลงคตินยาวิภัติ (กตฺตริ จ. กส. ๒๘๘) เพื่อกกล่าวอรรถกัฏตา เพราะเหตุ
นั้น ศัพท์หลังที่เป็นกัมมสาธนะ จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็นคตินยา-

ตปปริสสมาสอย่างแน่นอน

๑๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาสโดยที่ศัพท์หลังของบทตั้ง
เป็นกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะ แสดง
ว่าบทตั้งเป็นฉัฏฐิตปปริสสมาส

- (ก) ฐมฺมสฺส สํวณฺณา ฐมฺมสํวณฺณา. (สัง.ปรับปรุง)

คัมภีร์เป็นเครื่องพรรณนาซึ่งธรรม ชื่อว่า ฐมฺมสังฆวินยนา

ในที่นี้ ศัพท์หลังของบทตั้งคือ สํวณฺณา เป็นกรณสาธนะโดย
วิเคราะห์ว่า “อตุโถ สํวณฺณียติ เอตาयाติ สํวณฺณา.” (สํ+วณฺณ+ยุ) จึงต้อง
เข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็นฉัฏฐิตปปริสสมาสว่า “ฐมฺมสฺส สํวณฺณา
ฐมฺมสํวณฺณา.” (ฐมฺม+สํวณฺณา)

ฐมฺโม สํวณฺณียติ สมฺมา สทฺทตฺถธาริปปายะเตหิ อนุํ ปรีปฺพณฺ

กตฺวา วิวริยติ เอตาयाติ ฐมฺมสํวณฺณา. (มณฺธิป. ๑/๑๔)

อตุโถ สํวณฺณียติ เอตาयाติ สํวณฺณา. ฐมฺมสฺส สํวณฺณา

ฐมฺมสํวณฺณา. (มณฺธิ. ๑/๔)

- (ข) อภิธมฺมคฺคานํ สงฺคหํ อภิธมฺมคฺคตฺตสงฺคหํ. (สัง.ปรับปรุง)

คัมภีร์เป็นเครื่อง/ที่รวบรวม ซึ่งเนื้อความของ

พระอภิธรรม ชื่อว่า อภิธมฺมคฺคตฺตสงฺคหะ

ในที่นี้ ศัพท์หลังของบทตั้งคือ สงฺคหํ เป็นกรณ/อธิกรณสาธนะโดย
วิเคราะห์ว่า “สงฺคคฺคฺคหฺนติ เอตฺถ เอเตนาติ วา สงฺคหํ.” (สํ+คห+อ) จึงต้อง

เข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็นฉฏฐิตัพปริสสมาสว่า “อภิธมฺมุตฺถานํ สงฺคหํ อภิธมฺมุตฺถสงฺคหํ.” (อภิธมฺมุตฺถ+สงฺคห)

เต สงฺคยฺหนฺติ เอตฺถ เอเตนาติ วา อภิธมฺมุตฺถสงฺคหํ.

(วิภาวินี. ๗๓) ฉ.

เต (เป) เอเตนาติ อิมินา อภิธมฺมุตฺถานํ สงฺคหํ อภิธมฺมุตฺถ-
สงฺคหนฺติ ฉฏฐิตัพปริสํ ทสฺเสติ. (มณิมญฺช. ๑/๑๑๘) ฉ.

๑๒. ถ้าบทตั้งเป็นสมาสโดยที่ศัพท์หลังของบทตั้ง
เป็นภาวสาธนะ แสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมัฏฐ-
ฉฏฐิตัพปริสสมาส

- (ก) รตนตฺตยสฺส ปณฺาโม รตนตฺตยปฺปณฺาโม.

การนอบน้อมซึ่งพระรัตนตรัย ชื่อว่า รตนัตตยปฺปณามะ

ในที่นี้ ศัพท์หลังของบทตั้งคือ ปณฺาโมเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์
ว่า “ปณฺมนํ ปณฺาโม.” (ป+นฺม+ณ) จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็น
กัมมัฏฐฉฏฐิตัพปริสสมาส (ฉฏฐิตัพปริสสมาสที่มีอรรดกรรม) โดย
วิเคราะห์ว่า “รตนตฺตยสฺส ปณฺาโม รตนตฺตยปฺปณฺาโม.” (รตนตฺตย+ปณฺาม)

ปณฺมนํ ปณฺาโม. กายวาจาจิตฺเตหิ รตนตฺตยคุณฺนินฺนตา.... รตนตฺ-
ตยสฺส ปณฺาโม ตถา. (มณิมญฺช. ๑/๓๒) ฉ.

- (ข) หตฺถสฺส คาโห หตฺถคฺคาโห. เวณฺิยา คาโห เวณฺิคฺคาโห.

การจับมือ ชื่อว่า หัตถคฺคาหะ การจับมวยผม ชื่อว่า เวณฺิคฺคาหะ

ในที่นี้ศัพท์หลังของบทตั้งคือ คาโห เป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “คหณฺ คาโห.” (คห+ณ) จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็นกัมมัญญัญฐิตปฺปริสสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “หตฺตสฺส คาโห หตฺตคฺคาโห.” (หตฺต+คาห) “เวณฺเีย คาโห เวณฺเียคฺคาโห.” (เวณฺเีย+คาห)

อิตฺติวตฺตลภฺขณฺสฺส หตฺตสฺส คหณฺ หตฺตคฺคาโห. เวณฺเีย คหณฺ
เวณฺเียคฺคาโห. (กฺขฯ. ๗๓)

๑๓. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายสลับบทหน้า/หลัง
แสดงว่าบทตั้งเป็นทุราขานมคคตปฺปริสสมาส

(ก) อคฺคทกฺขิณฺเอยฺโยติ ทกฺขิณฺเอยฺยานํ อคฺโค. (สัง. ปรับปรุง)
บทว่า อคฺคทกฺขิณฺเอยฺโย คือ ผู้เลิศกว่าบุคคลผู้ควรรับ
ทักษิณาทาน

ในที่นี้บทว่า อคฺคทกฺขิณฺเอยฺโย ท่านขยายว่า ทกฺขิณฺเอยฺยานํ อคฺโค
โดยสลับบทหน้า/หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นทุราขานมคคตปฺปริสสมาส
โดยวิเคราะห์ว่า “ทกฺขิณฺเอยฺยานํ อคฺโค อคฺคทกฺขิณฺเอยฺโย.” (อคฺค+ทกฺขิณฺเอยฺโย)

อธิบาย ตปฺปริสสมาสเป็นสมาสที่มีบทหน้าและบทหลังมีวิภัตติ
ต่างกัน บทหน้าประกอบด้วยทุตฺติยาวิภัตติ ฯลฯ ส่วนบทหลังประกอบด้วย
ปฐฺมาวิภัตติแน่นอน แต่ทุราขานมคคตปฺปริสสมาสเป็นสมาสที่สลับบท
หน้า/หลังของบทตั้ง โดยบทหลังประกอบด้วยวิภัตติอื่นจากปฐฺมาวิภัตติ
ส่วนบทหน้าประกอบด้วยปฐฺมาวิภัตติ ในฐานะที่ขยายบทหน้าโดยสลับ

บทหน้า/หลังเช่นนี้ เรียกว่า **ทุราขานมคคตปฺปฺริสสมาส** (ตปฺปฺริสสมาสที่มี
หนทางอันรู้ได้ยาก) ดังมีวิเคราะห์ว่า “ทุกฺเคน อาณฺยาตฺติ ตุราชาโน.” (ทฺ+
อา+ณฺยา+ยฺ) ‘หนทางใดอันบุคคลรู้ได้โดยยาก เพราะเหตุนั้น หนทางนั้น จึง
ชื่อว่า ทุราขานะ’ “**ทุราชาโน มคฺโค อสฺสาติ ตุราขานมคฺโค, สมาโส.**”
(สมาสอันมีหนทางที่รู้ได้ยาก)

(ข) กายสฺส ปุพฺพ (ปฺริโม ภาค) ปุพฺพกาโย. (นิติ. สุตต. ๗๐๔)
ส่วนเบื้องหน้า แห่งกาย ชื่อว่าปุพพกาเย

ในที่นี้บ่ว่า **ปุพฺพกาโย** ท่านขยายว่า **กายสฺส ปุพฺพ (ปฺริโม ภาค)**
โดยสลับบทหน้า/หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น**ทุราขานมคคตปฺปฺริสสมาส**
โดยวิเคราะห์ว่า “**กายสฺส ปุพฺพ ปุพฺพกาโย.**” (กาย+ปุพฺพ)

หมายเหตุ ตามมติของพระอัครกวีสาจารย์ ผู้รจนาคัมภีร์สัททนิติ
ทุราขานมคคสมาสเป็นตปฺปฺริสสมาสเท่านั้น แต่ตามมติของคันถรจนอาจารย์
รุ่นหลัง สมาสอื่นจากนั้น คือวิเสสนปรปทกัมมธารยสมาสและพหุพพีหิ
สมาสก็เป็น**ทุราขานมคคสมาส**ได้ด้วยเหตุว่ามีการสลับบทหน้า/หลังเช่นกัน

กายสฺส ปุพฺพ ปฺริโม ภาค ปุพฺพกาโย. เอวํ ปจฺฉากาโย. อยํ
อตุตฺตรปทสฺส ปุพฺพนิปาตภาเวน วุตฺโต ตุราขานมคฺโค นาม ฉญฺจิตฺตปฺปฺริโสติ
เวทิตพฺโพ. (นิติ. สุตต. ๗๐๔)

(ค) สตุตฺตวิเสโสติ วิเสสสตุตฺโต. (สัง. ปรับปรุง)

บ่ว่า สตุตฺตวิเสโส คือสัตฺตวิเศษ

ในที่นี้บ่ว่า **สตุตฺตวิเสโส** ท่านขยายว่า **วิเสสสตุตฺโต** โดยสลับ

บทหน้า/หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นทุราขานมคคสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “วิเสโส
จ โส สตุโต จาติ สตุตวิเสโส.” (วิเสส+สตุต)

(ฌ) อุตฺตโม จ โส คโณ จาติ คณฺณุตฺตโม. (ปร. ที.)

ประเสริฐด้วย ประเสริฐนั้น เป็นหมู่ด้วย เพราะเหตุนี้
ชื่อว่า คณฺณุตตมะ

ในที่นี้บทว่า คณฺณุตฺตโม ท่านขยายว่า อุตฺตโม จ โส คโณ จ โดยสลับ
บทหน้า/หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นทุราขานมคคสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
“อุตฺตโม จ โส คโณ จาติ คณฺณุตฺตโม.” (อุตฺตม+คณ)

อุตฺตโม จ โส คโณ จาติ อตุเถน อุตฺตมคโณ นาม. โสเยว อธิ
คณฺณุตฺตโมติ วุจฺจติ ยถา มุนิเสฏฺโฐ มุนิวโรติ. (ปร. ที. น. ๑๓)

โสเยว อธิ คณฺณุตฺตโมติ วุจฺจติ วิเสสนปรนิปาตวเสนาติ อธิปฺปาโย.

(อนุที. น. ๒๕)

สุสุ ตฺรโณ ภูชโคติ ภูชคสุสุ. วิเสสนปรนิปาโดย “อคุยาหิโต” จาที่สุ
วีย. (ฉนุโท. ฎี. ๓๘)

(ง) อาหิโต อคุติ เยน โส อคุยาหิโต.

ไฟอันบุคคลใด บูชาแล้ว บุคคลนั้นชื่อว่า อักยาหิตะ

ในที่นี้บทว่า อคุยาหิโต ท่านขยายว่า อาหิโต อคุติ เยน โส โดย
สลับบทหน้า/หลังเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นทุราขานมคคสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
“อาหิโต อคุติ เยน โส อคุยาหิโต.” (อาหิต+อคุติ)

วา'หิตาคุนยาธิษุ. (ปา. ๒/๒/๓๗)

อาหิโต อคฺติ เยน โส อาหิตคฺติ. “อฺคฺยาหิโต วา”ตฺยาโท ยถฺยณฺ
วิเสสนสฺส ปฺรตา. (พ. น. ๑๖๘)

๑๔. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย
ศัพท์เหล่านี้คือ สมนฺนาคต, สมฺปนฺน, ปริปุณฺณ,
สมฺปุณฺณ, สมํจฺจิ, อุปฺปนฺน แสดงว่าบทตั้งเป็น
พหุพพีหิสมาส

(ก) มหฺตฺรโนติ มหฺตา ธเนน สมนฺนาคโต.

(ที. อฎ. ๑/๒๕๓)

บทว่า มหฺตฺรโน ความว่า ผู้ประกอบด้วยทรัพย์
มากมาย

ในที่นี้บทว่า มหฺตฺรโน (ผู้มีทรัพย์มากมาย) ท่านขยายว่า มหฺตา ธเนน
สมนฺนาคโต โดยใช้ สมนฺนาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพี-
สมาสโดยวิเคราะห์ว่า “มฺหฺนํ ธนํ เอตฺตฺสาคฺติ มหฺตฺรโน.” (มฺหฺนํ+ธ)

อธิบาย ในการขยายบทตั้งในพระบาฬีและอรรถกถา บางแห่ง
พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ขยายบทตั้งที่เป็นสมาสด้วย สมนฺนาคต
ศัพท์ ฯลฯ เพื่อแสดงบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส ด้วยเหตุว่า สมนฺนาคต
ศัพท์ ฯลฯ กล่าวถึงบุคคลผู้ประกอบ (ด้วยทรัพย์มากมาย) ฯลฯ เหมือน

พหุพพีหิสมาสคือ มหุทฺธโน ที่กล่าวถึงบุคคลผู้มีทรัพย์มาก

พหุพพีหิสมาส หมายถึงสมาสที่ระบุถึงเนื้อความของอัญญบท (บทอื่นจากบทที่ถูกย่อ) ในที่นี้ มหุทฺธน ศัพท์มาจาก มหฺนฺต+ธฺน มหฺนฺต ศัพท์กล่าวอรรถคือสภาพอันยิ่งใหญ่ ธฺน ศัพท์กล่าวอรรถคือทรัพย์ แต่เมื่อประกอบทั้งสองศัพท์เป็นพหุพพีหิสมาสตามรูปวิเคราะห์ว่า “มหฺนฺตฺ ธฺนํ เอตฺตฺสาติ มหุทฺธโน” บทสมาสที่สำเร็จแล้วนี้กล่าวถึงบุคคลผู้มีทรัพย์มาก หาได้กล่าวถึงอรรถคือทรัพย์ หรือความมากมายไม่ เพราะเหตุนี้ บทยายต่างๆ คือ สมฺนฺนาคต ฯลฯ ที่แสดงถึงบุคคล จึงสามารถแสดงความเป็นพหุพพีหิสมาสได้

พหโว วิหิโย ยสฺส โส พหุพพีหิ. พหุพพีหิสทิสฺสตฺตา อยมฺปิ สฺมาโส
อนฺวตฺตสฺสญฺจาวสฺน พหุพพีหิติ วุตฺโต. อญฺญปทฺตปฺปชาโน หิ พหุพพีหิ.

(รูป. ๓๕๒)

- (๖) มหามตฺโตติ มหฺติยา อิตฺตฺริยมตฺตาย สมฺนฺนาคโต. (ที. ๑๑. ๑/๓๑๓)
บทว่า มหามตฺโต ได้แก่ บุคคลผู้ประกอบด้วยประมาณ คือ
ความเป็นอิสระอันยิ่งใหญ่

ในที่นี้บทว่า มหามตฺโต (ผู้มีประมาณอันยิ่งใหญ่) ท่านขยายว่า มหฺติยา
อิตฺตฺริยมตฺตาย สมฺนฺนาคโต โดยใช้ สมฺนฺนาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า
บทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “มหฺติ มตฺตา อตฺตฺสาติ มหามตฺโต.”
(มหา+มตฺต)

- (๓) อนนฺตฺสาติ อญฺจฺจานวิริยสมฺปนฺนา. (วิ.๑๑. ๒/๔๓)

หญิงสาวผู้ถึงพร้อมด้วยความเพียรอันเป็นเหตุลูกขึ้น

(ไม่ย่อหย่อน) ชื่อว่า อนลสา (ผู้ไม่เกียจคร้าน)

ในที่นี้บทว่า อนลสา (ผู้ไม่เกียจคร้าน) ท่านขยายว่า อุฏฺฐานวีรีย-
สมฺปนฺนา โดยใช้ สมฺปนฺน ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพฬิสมาส
โดยวิเคราะห์ว่า “นตฺถิ อลฺโส เอตฺตฺสฺสาติ อนลสา, กุมาริกา.” (น+อลส)

(ฌ) สุปฺปติตฺโตติ สุนฺทเรหิ ติตฺเตหิ อุปฺปนฺโน. (วิ.อฏฺ. ๑/๕๕๕)

บทว่า สุปฺปติตฺโต ความว่า ประกอบด้วยท่าน้ำอันงดงาม

ในที่นี้บทว่า สุปฺปติตฺโต (มีท่าน้ำอันงดงาม) ท่านขยายว่า สุนฺทเรหิ
ติตฺเตหิ อุปฺปนฺโน โดยใช้ อุปฺปนฺน ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น
พหูพฬิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “สฺนฺทฺรํ ปติตฺถํ อสฺสาติ สุปฺปติตฺโต.”
(สฺ+ปติตฺถ)

๑๕. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายเป็นกัตตุสาธนะ

แสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพฬิสมาส

สจฺจณิกตนิโรโรติ นิโรธํ นิพฺพานํ สจฺจณิกตฺวา จิโต.

(มหานิ.อฏฺ. ๘๒)

บทว่า สจฺจณิกตนิโรโร ความว่า ผู้ดำรงอยู่โดยรู้แจ้ง

พระนิพพาน

ในที่นี้บทว่า สจฺจณิกตนิโรโร (ผู้มีพระนิพพานอันตนกระทำให้แจ้ง
แล้ว) ท่านขยายว่า นิโรธํ นิพฺพานํ สจฺจณิกตฺวา จิโต โดยใช้กัตตุสาธนศัพท์ขยาย

เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “สจุณิกโต นิโรธ
เยนาติ สจุณิกตนิโรธ, อรหา.” (สจุณิกต+นิโรธ)

อธิบาย กัตตุสาธนศัพท์คือ สจุณิกตฺวา จิต ขยายสมาสคือ
สจุณิกตนิโรธ ศัพท์ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพพีหิสมาส ด้วยเหตุว่า
กัตตุสาธนศัพท์นั้นกล่าวถึงบุคคลผู้ประกอบกริยาการรู้เหมือนพหูพพีหิ
สมาสคือ สจุณิกตนิโรธ ศัพท์ที่กล่าวถึงบุคคลผู้แทงตลอดสัจจะสี่

๑๖. ถ่าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายเป็นอัสสัดติตัทธิต
แสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพพีหิสมาส

(ก) อภิรูปาติ อภิรูปวติ. (อ.อญ. ๓/๓๓)

บทว่า อภิรูปา คือ หญิงผู้มีรูปงาม

ในที่นี้บทว่า อภิรูปา (ผู้มีรูปงาม) ท่านขยายว่า อภิรูปวติ โดยใช้
อัสสัดติตัทธิตขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
“อริกํ รูปํ อสุสาติ อภิรูปา, อิตฺถิ.” (อภิ+รูป)

อธิบาย อัสสัดติตัทธิตคือ อภิรูปวติ (อภิรูปํ อสุสา อิตฺถิ
อภิรูปวติ) ขยายสมาสคือ อภิรูป ศัพท์ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพพีหิ
สมาสด้วยเหตุว่าอัสสัดติตัทธิตนั้นกล่าวถึงหญิงผู้มีรูปงามเหมือนพหูพพีหิ-
สมาสคือ อภิรูป ศัพท์ที่กล่าวถึงหญิงดังกล่าว

(ข) สสํสยฺนติ....สํสยฺนตํ. (เปต.อญ. ๒๐๕)

บทว่า สสํสยํ คือ ผู้มีความสงสัย

ในที่นี้บทว่า สสํสย (ผู้มีความสงสัย) ท่านขยายว่า สสยวन्द โดยใช้อัตสัถิตัตถิตขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “สํวิชชติ สํสโย อสฺสาติ สสํสโย, เปโต.” (สห+สํสย)

หมายเหตุ สห ศัพท์ใน สสํสย กล่าวอรรถคือ วิชฺชมาน (มีอยู่) จึงวิเคราะห์ว่า “สํวิชชติ สํสโย อสฺสาติ สสํสโย” หรือ “สํสโย อสฺส อตุถิติ สสํสโย.” อาเทศ สห เป็น ส หรือลบ ห อักษรใน สห ศัพท์ด้วยสูตร “สหสฺส หสฺส จ โลโป วา.” (นิตฺติ. สุตฺต. ๗๔๖)

สงฺขาโร อสฺส อตุถิติ สสงฺขาริกํ “สโลมโก สปกฺโข” คุยาทีสุ วีย สห-
สทฺทสฺส วิชฺชมานตุถปฺริทีปฺนโต. (วิภาวินี. ๗๘) ฉ.

๑๗. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย
อัญญบท (บทอื่นจากสมาส) คือ ย/ต/เอต/อิม
ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหิสมาส

อาคตา สมณ อิมํ สงฺฆารามนฺติ อาคตสมโณ, สงฺฆาราโม.
สมณะทั้งหลายมาแล้ว ผู้สงฆารามนี้ เพราะเหตุนั้น
สงฆารามนั้น ชื่อว่า อาคตสมณะ

ในที่นี้บทว่า อาคตสมโณ ท่านขยายว่า อาคตา สมณา อิมํ โดยใช้อิม ศัพท์ขยาย เพื่อว่าแสดงบทตั้งเป็นพหูพหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “อาคตา สมณา อิมํ สงฺฆารามนฺติ อาคตสมโณ, สงฺฆาราโม.” (อาคต+สมณ)

อธิบาย บทขยายว่า *อาคตา สมณา อิม* ประกอบด้วยอัญญบทคือ *อิม ศัพท์* จึงสามารถแสดงความเป็นพหุพพีหิสมาสของบทตั้งได้ ด้วยเหตุว่าพหุพพีหิสมาสเป็นสมาสที่มีเนื้อความของอัญญบทเป็นประธาน ในที่นี้ อัญญบทคือ *อิม ศัพท์* ส่วนเนื้อความของอัญญบทคือ *สังฆาราม*

๑๘. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายมีคณะต่างกัน

แสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส

มหาปญฺโณติ ปณฺทิตฺโต. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า มหาปญฺโณ คือ บัณฑิต

ในที่นี้บทว่า *มหาปญฺโณ* (ผู้มีปัญญามาก) ท่านขยายว่า *ปณฺทิตฺโต* โดยเปลี่ยนคณะจากคณะเดิม เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “*มหตี ปญฺญา อสุสาติ มหาปญฺโณ.*” (*มหนุต+ปญฺญา*)

อธิบาย บทตั้งคือ *มหาปญฺโณ* มาจาก *มหา+ปญฺญา ปญฺญา ศัพท์* เป็นอาการันต์ อิตถิลิงค์ (กัญญาทิกณะ) ส่วน *ปณฺทิต* ศัพท์เป็นอาการันต์ ปุงลิงค์ (ปฐิตทิกณะ) ในที่นี้ ประกอบใช้ *ปณฺทิต* ศัพท์เป็นบทขยาย *มหาปญฺญา* ศัพท์ โดยเปลี่ยนจากลิงค์เดิม (อิตถิลิงค์) เป็นลิงค์ใหม่ (ปุงลิงค์) เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส ด้วยเหตุว่าพหุพพีหิสมาสมีลิงค์คล้อยตามลิงค์ของเนื้อความที่กล่าวถึง ถ้ากล่าวถึงเนื้อความที่เป็นปุงลิงค์ ก็มีรูปเป็นปุงลิงค์ เช่น “*มหาปญฺโณ ปฐิโส*” ถ้ากล่าวถึงเนื้อความที่เป็นอิตถิลิงค์ ก็มีรูปเป็นอิตถิลิงค์ เช่น “*มหาปญฺญา อิตฺถิ*” ถ้ากล่าวถึงเนื้อความที่เป็นนปุงสกลิงค์ ก็มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เช่น “*มหาปญฺณํ กุลํ*”

๑๕. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายมีวิภัตติต่างกัน และมี วา สองศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นสังขโยภย-
 ปทพหูพฬิหิสมาส
 ทวตฺติปตฺตาติ เทว วา ตโย วา ปตฺตา. (สัง. ปรับปรุง)
 บทว่า ทวตฺติปตฺตา คือ บาตรสอง หรือสามใบ

ในที่นี้บทว่า ทวตฺติปตฺตา ท่านขยายว่า เทว วา ตโย วา ปตฺตา โดยใช้
 บทที่มีวิภัตติต่างกันและ วา สองศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสังขโยภย-
 ปทพหูพฬิหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “เทว วา ตโย วา ทวตฺตโย.” (ทวิ+ติ)
 (ทวตฺตโย ปตฺตา ทวตฺติปตฺตา.)

อธิบาย ในบทขยายว่า “เทว วา ตโย วา ปตฺตา” ทวิ ศัพท์และ ติ
 ศัพท์มีวิภัตติเดียวกันและประกอบด้วย วา สองศัพท์ จึงสามารถแสดง
 ความเป็นสังขโยภยปทพหูพฬิหิสมาสของบทตั้งคือ ทวตฺติปตฺตา โดย
 แสดงวิเคราะห์ว่า “เทว วา ตโย วา ทวตฺตโย.” หมายถึง บาตรสองหรือสามใบ
 แล้ววิเคราะห์เป็นกัมมธารยสมาสต่อไปว่า “ทวตฺตโย ปตฺตา ทวตฺติปตฺตา.”

สังขโยภยปทพหูพฬิหิสมาส หมายถึง พหูพฬิหิสมาสที่ประกอบ
 ด้วยบททั้งสองเป็นสังขยาศัพท์ และมีลักษณะพิเศษที่ในรูปวิเคราะห์โดย
 ประกอบด้วย วา สองศัพท์ เพื่อแสดงวิภัตติ (เพื่อความไม่แน่นอน)
 ของบท ดังนั้น ทวตฺตโย ศัพท์ จึงหมายถึง บาตรสองใบหรือสามใบ ไม่
 เจาะจงว่าเป็นสองใบหรือสามใบอย่างแน่นอน

อิมสมิ จานะ วาสทตฺโตเยว อณฺฺยปทฺตฺโต นาม. ตสฺมา อํ
สมาโส อณฺฺยปทฺตฺตฺปธานคฺตา พหุพฺพีหิ นาม ภวติ.

(นิตฺติ. สุตฺต. ๗๐๘)

๒๐. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย
ศัพท์เหล่านี้ คือ วย,อิว,สทิส,สปปฎิภาค ฯลฯ
และมีเนื้อความของอัญญบทเป็นประธาน แสดงว่า
บทตั้งเป็นอุปมาบุพบทพหุพพีหิสมาส

(ก) นิโครธปริมณฑลโติ นิโครโธ วย ปริมณฑลโ.

(ที.อญ. ๒/๔๔, ม.อญ. ๓/๒๗๔)

บทว่า นิโครธปริมณฑลโ ความว่า ผู้มีปริมณฑลประคองคั่นไทร
ในที่นี้บทว่า นิโครธปริมณฑลโ ท่านขยายว่า นิโครโธ วย ปริมณฑลโ
โดยใช้ วย ศัพท์ขยาย และมีเนื้อความของอัญญบท (พระราชกุมาร)
เป็นประธาน เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาบุพบทพหุพพีหิสมาสโดย
วิเคราะห์ว่า “นิโครโธ วย ปริมณฑลโ โยติ นิโครธปริมณฑลโ ,ราชกุมารโ.”
(นิโครธ+ปริมณฑล)

นิโครโธ อิว ปริมณฑลโ โย ราชกุมารโ โสย นิโครธปริมณฑลโ,
ราชกุมารโ. (รฐ. ๓๕๖)

(ข) จกฺขุ วย ภูโต จกฺขุภูโต. (ม.อญ. ๒/๑๐๑, มหานิ.อญ. ๒๕๓)

ผู้เป็นประคองจักขุ ชื่อว่า จักขุภูตะ

ในที่นี้บทว่า จกฺขุญฺโตะ ท่านขยายว่า จกฺขุ วีย ญฺโตะ โดยใช้ วีย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมานูปพบทพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “จกฺขุ วีย ญฺโตะ จกฺขุญฺโตะ, ภควา.” (จกฺขุ+ญต)

จกฺขุ อิว ญฺโตะ อัยฺ ปรมตฺถทสฺสนโตติ จกฺขุญฺโตะ, ภควา. (รป. ๓๕๖)

(ค) โอปานมิว ญฺโตะติ โอปานญฺโตะ. (ส.นวฎี. ๒/๓๘๓)

ผู้เป็นประจวบหน้า เพราะเหตุนี้ ชื่อว่าโอปานญตะ

ในที่นี้บทว่า โอปานญฺโตะ ท่านขยายว่า โอปานมิว ญฺโตะ โดยใช้ อิว ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมานูปพบทพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “โอปานํ อิว ญฺโตะ โย ราชาคิ โอปานญฺโตะ.” (โอปาน+ญต)

(ฅ) สงฺขลิจิตํ ลิจิตสทิสํ ไรตสงฺขสปปฎิภาคํ จริตพพํ.

(วิ.อญ. ๑/๒๑๐)

พึงประพฤติให้ เป็นสิ่งที่ถูกขัดเกลามืออนสังข์ คือ
เหมือนกับสังข์ที่ถูกขัดเกลาคือมีส่วนเปรียบกับสังข์
ที่ถูกขัดเกลา

ในที่นี้บทว่า สงฺขลิจิตํ ท่านขยายว่า ลิจิตสทิสํและ ไรตสงฺขสปปฎิภาคํ โดยใช้ สทิส/สปปฎิภาค ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมานูปพบทพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “สงฺขํ วีย ลิจิตํ ยนฺติ สงฺขลิจิตํ, พุรหฺมจริยํ.” (สงฺข+ลิจิต)

คโต เอว สงฺขํ วีย ลิจิตยฺนฺติ สงฺขลิจิตํ. เตนานห “ลิจิตสงฺขสทิสนฺ”ติ.

(ม. ฎี. ๓/๑๖๖, ส. ฎี. ๒/๑๕๓)

๒๑. ถ้างทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย
น/นิ/รหิต ศัพท ๆลฯ แสดงว่าบทตั้งเป็นนนิบาต-
บุพพบทพหุพพีหิสมาส

(ก) ทุสฺสึโลติ อสึโล นิสฺสึโล. (ที.อญ. ๒/๑๓๕, อ.อญ. ๓/๘๗)
บทว่า ทุสฺสึโล คือผู้ไม่มีศีล

ในที่นี้บทว่า ทุสฺสึโล ท่านขยายว่า นิสฺสึโล โดยใช้ น (แปลงเป็น อ)
ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นนนิบาตบุพพบทพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
“นคฺฉิ สึลฺลํ เอตตฺสฺสาติ ทุสฺสึโล.” (ท+สึล)

(ข) อนินฺมาติ นิทฺทุกฺขา. (ม.อญ. ๓/๕๑, วิสุทฺธิ. ๒/๑๓๓)
บทว่า อนินฺมา คือ ผู้ไม่มีทุกข์

ในที่นี้บทว่า อนินฺมา ท่านขยายว่า นิทฺทุกฺขา โดยใช้ นิ อุปสัถขยาย
เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นนนิบาตบุพพบทพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “นคฺฉิ
นิโฆ เอเตสนฺคฺติ อนินฺมา.” (น+นิฆ)

(ค) วิรเชติ รากโทสโมหรรหิเต. (อ.อญ. ๒/๑๖๑)
บทว่า วิรเช คือ ปราศจากมลทินคือราคะ โทสะ โมหะ

ในที่นี้บทว่า วิรเช ท่านขยายว่า รากโทสโมหรรหิเต โดย
ใช้ วิรหิต ศัพทขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นนนิบาตบุพพบทพหุพพีหิสมาสโดย
วิเคราะห์ว่า “นคฺฉิ รหํ เอตตฺสฺสาติ วิรฺช.” (วิ+รช)

(ฅ) อนุตฺตรนฺติ อุตฺตรวิรหิตํ สพฺพเสฏฺฐํ.

(วิ.อญ. ๑/๑๓๓, ม.อญ. ๑/๖๐)

บทว่า อนุตฺตรํ คือ อันปราศจากกรรมอันยอดเยี่ยมกว่าตน
คืออันประเสริฐกว่ากรรมทั้งปวง

ในที่นี้บทว่า อนุตฺตรํ ท่านขยายว่า อุตฺตรวิริหิํ โดยใช้ วิริหิ ศัพท์
ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นนินิบาตบุพพทพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
“นตฺถิ อุตฺตรํ เอตฺตสฺสาคิ อนุตฺตรํ, สมฺมาสมฺโพธิ.” (น+อุตฺตร)

นตฺถิ อุตฺตรํ อุตฺตโน อุตฺตริตฺรํ อสฺสาคิ อนุตฺตรํ. (ป.นวกณฺฐ. ๒/๑๔๓)

๒๒. ถ้ายบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบ
ด้วย สมฺปตฺติ/สมายอก ศัพท์ แสดงว่าบทตั้ง
เป็นสหบุพพทพหุพพีหิสมาส

(ก) อตฺถสมฺปตฺติยา สาตฺถํ, พุชฺฌชนสมฺปตฺติยา สพุชฺฌชนํ.

(วิ.อญ. ๑/๑๒๐, วิสุทฺธิ. ๑/๓๔๓)

ชื่อว่า สาตถะ เพราะความบริบูรณ์ด้วยเนื้อความ, ชื่อว่า
สพฺยฌชนะ เพราะความบริบูรณ์ด้วยพญฺญชนะ

ในที่นี้บทว่า สาตฺถํ (เป็นไปกับด้วยเนื้อความ), สพุชฺฌชนํ (เป็น
ไปกับด้วยพญฺญชนะ) ท่านขยายว่า อตฺถสมฺปตฺติยา, พุชฺฌชนสมฺปตฺติยา
โดยใช้ สมฺปตฺติศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสหบุพพทพหุพพีหิสมาส
โดยวิเคราะห์ว่า “สท อตฺถเณ โย วตฺตตฺติติ สาตฺถโถ.” (สท+อตฺถ) “สท
พุชฺฌชนเณ โย วตฺตตฺติติ สพุชฺฌชนโน, ฐมฺโม.” (สท+พุชฺฌชน)

อธิบาย บทขยายคือ อุตตสมบุตติยา, พุยณชนสมบุตติยา ประกอบ ด้วย สมบุตติ ศัพท์ (ความบริบูรณ์) จึงสามารถแสดงอรรถของ สห ศัพท์ ใน สาตถ และ สพุยณชน ด้วยเหตุว่า สมบุตติ ศัพท์มีเนื้อความคล้ายคลึงกับ สห ศัพท์ที่แสดงอรรถพร้อมกัน

(จ) อตฺถปทสมาโยคโต สาตถํ. (วิ.อญ. ๑/๑๒๐, วิสุทฺธิ. ๑/๓๔๓)

ชื่อว่าสาตถะ เพราะประกอบด้วยอตฺถปท

ในที่นี้บทว่า สาตถํ ท่านขยายว่า อตฺถปทสมาโยคโต โดยใช้ สมาโยค ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสหบุพพบทพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “สห อตฺถเณ โย วตฺตตฺติ สาตฺถโธ, ธมฺโม.” (สห+อตฺถ)

๒๓. ถ่าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย

อภาว ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส

หรืออภัยยิภาวสมาส

(ก) สพุเพปี เต วุฑฺฒิสงฺขาตสฺส อยสฺส อภาวโต

อปายาติ วุจฺจนฺติ. (ที.อญ. ๒/๕๔)

สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นแม้ทั้งปวงท่านเรียกว่า อปายะ เพราะ ความไม่มีความเจริญคือความรุ่งเรือง

ในที่นี้บทว่า อปาโย ท่านขยายว่า สพุเพปีเต ฯลฯ โดยใช้ อภาว ศัพท์ ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “นตฺถิ เอตฺถ อโยติ อปายา.” (อป+อย)

(ข) ทรณํ อภาโว นิทฺตรณํ. (รูป. ๓๓๖)

ความไม่มีแห่งความร้อนทั้งหลาย ชื่อว่า นิทฺตรณะ

ในที่นี้บทว่า นิทฺตรณํ ท่านขยายว่า ทรณํ อภาโว โดยใช้ อภาว ศัพท์ ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอพยयीภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “ทรณํ อภาโว นิทฺตรณํ.” (นิ+ทรณ)

หมายเหตุ ในฐานะที่อรรถของอพยยศัพท์เป็นประธาน บทสำเร็จเป็นอพยयीภาวสมาส ส่วนในฐานะที่อรรถของอัญญบทเป็นประธาน บทสำเร็จเป็นพหูพทีหิสมาส เช่น ใน นิทฺตรณ บท ความไม่มี (อรรถภาวะ) เป็นประธานในบทนี้ ส่วนความร้อนเป็นศัพท์ขยาย โดยขยายว่าเป็นความไม่มีแห่งความร้อน ไม่ใช่ความไม่มีแห่งทรัพย์ ฯลฯ ดังนั้น บทดังกล่าวจึงเป็นอพยयीภาวสมาส ส่วน อปาย บทเป็นพหูพทีหิสมาส เพราะอรรถของอัญญบทคือสัตว์เป็นประธานในที่นี้ ด้วยเหตุที่ไม่กล่าวอรรถของ อย ศัพท์ (ความเจริญ) หรือ อป ศัพท์ (ความไม่มี)

ปุพฺพปทตฺตูปฺปชาโน หิ อพฺยयीภาโว. (รูป. ๓๓๐)

อณฺุณปทตฺตูปฺปชาโน หิ พหุพฺพทีหิ. (รูป. ๓๕๒)

๒๔. ถ่าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายมีวิภคติ

เดียวกันและมี จ สองศัพท์ แสดงว่าบทตั้ง

เป็นทวันทสมาส

สมณพราหมณาติ สมโณ จ พราหมโณ จ.

(สัง. ปรับปรุง)

บทว่า สมณพราหมณา ได้แก่ สมณะและพราหมณ์

ในที่นี้บทว่า สมณพราหมณา ท่านขยายว่า สมโณ จ พราหมโณ จ โดยใช้บทที่มีวิภัตติเดียวกัน และ จ สองศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นวันทสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “สมโณ จ พราหมโณ จ สมณพราหมณา.” (สมณ+พราหมณ)

อธิบาย ในบทขยายว่า “สมโณ จ พราหมโณ จ” สมณ ศัพท์และพราหมณ ศัพท์มีวิภัตติเดียวกัน และประกอบด้วย จสองศัพท์ในรูปวิเคราะห์จึงสามารถแสดงความเป็นวันทสมาสได้ ด้วยเหตุว่าวันทสมาสเป็นสมาสที่มีบททั้งสองมีอรรถเฉพาะตัว

วันทสมาส หมายถึงสมาสที่มีบททั้งสองมีเนื้อความแตกต่างกัน โดยมีเนื้อความเฉพาะตัว ไม่เหมือนกับมธารยสมาสและทิตุสมาสที่มีบทหน้าเป็นวิเสสณะของบทหลัง นอกจากนั้น ยังเป็นสมาสที่มีเนื้อความทั้งสองประการเป็นประธาน ไม่เหมือนดัตปฐีสมาสที่มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน หรือพหุพพิทสมาสที่มีเนื้อความของอัญญบทเป็นประธานเช่น สมณพราหมณา ศัพท์ กล่าวถึง สมณะและพราหมณ์ทั้งสองคน ดังนั้น ประโยคว่า สมณพราหมณา คจฺจนฺติ จึงหมายถึงสมณะและพราหมณ์ทั้งสองคนเดินทางอยู่ ประโยคว่า สมณพราหมณา ปสฺสติ หมายถึง เห็นสมณะและพราหมณ์ทั้งสองคนในขณะเดียวกัน ส่วนลิงค์และพจน์ใน

ทวันทสมาส พึงทราบว่า คล้อยตามลิงค์และพจน์ของบทหลังในอสมหาร (อิตริตฺรโยค) ทวันทสมาส หรือเป็นนปุงสกลิงค์, เอกพจน์อย่างเดียวในสมาหารทวันทสมาส

เทว เทว ปทานิ ทวนุทา' ทวนุทฏฐา วา ทวนุทา. ทวนุทสทิสตุดา
 ยมฺ สมาสปิ อนฺวตฺตสณฺณาย ทวนุโทติ วุจฺจติ. อุภยปทตฺตปฺปธานิ หิ
 ทวนุโท. (รูป. ๓๕๓)

ตถา ทวนุเท ปาณิ ตูริย โยคุคฺ เสนงฺค ชุทฺทชนฺตฺก วิวิธ วิรุทฺธ
 วิสภาคตฺตาทินฺณจ. (กส. ๓๒๒) วิภาสา รุกฺข คิณฺ ปสุ ธน ธณฺณ
 ชนปทาที่นฺณจ. (กส. ๓๒๓)

๒๕. ถ้ายกตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายเพิ่มศัพท์ในเบื้องต้น/
 ท่ามกลาง/ที่สุด แสดงว่าบทตั้งเป็นอาทิโลปสมาส
 (สมาสลบบทหน้า) มัชฌเณโลปสมาส (สมาสลบบท-
 กลาง) อันตโลปสมาส (สมาสลบที่สุด)

คันถรจนอาจารย์มักขยายบทตั้งที่มีรูปศัพท์ที่ไม่บริบูรณ์โดยการเพิ่ม
 ศัพท์อื่นในเบื้องต้นบ้าง ท่ามกลางบ้าง ที่สุดบ้าง เพื่อแสดงถึงการลบ
 ศัพท์เหล่านั้นก่อนสำเร็จรูปเป็นสมาส

(ก) ทตฺโตติ เทวทตฺโต. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า ทตฺโต คือ ผู้อันเทวดาประทานให้

ในที่นี้บทว่า ทตฺโต ท่านขยายว่า เทวทตฺโต โดยใช้ เทว ศัพท์เพิ่ม

เข้ามาในเบื้องต้น เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอาทิลोปสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
“เทเวน ทตุโต ทตุโต.” (เทว+ทตุต)

ทตุโตติ อาทิลोโป เทวสททสฺส โลปตฺตา. (เกท. ที. ๒๕๑)

(ข) ปณิตโกชนานิติ ปณิตสํสฺฐานิ โภชนานิ. (สารคณ. ฎ. ๓/๔๒๐)

ในที่นี้บทว่า ปณิตโกชนานิ ท่านขยายว่า ปณิตสํสฺฐานิ โภชนานิ
โดยใช้ สํสฺฐาน ศัพท์เพิ่มเข้ามา เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นมฺหฺเณโลปสมาสโดย
วิเคราะห์ว่า “ปณิตสํสฺฐานิ โภชนานิ ปณิตโกชนานิ.” (ปณิต+สํสฺฐาน+โภชน)

(ค) อสฺสรโถติ อสฺเสหิ ยุตฺโต รโถ. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า อสฺสรโถ คือ รดเทียมแล้วด้วยม้า

ในที่นี้บทว่า อสฺสรโถ ท่านขยายว่า อสฺเสหิ ยุตฺโต รโถ โดยใช้ ยุตฺต
ศัพท์เพิ่มเข้ามาในท่ามกลาง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นมฺหฺเณโลปสมาสโดย
วิเคราะห์ว่า “อสฺเสหิ ยุตฺโต รโถ อสฺสรโถ.” (อสฺส+ยุตฺต+รด)

อสฺเสหิ ยุตฺโต รโถ อสฺสรโถ. มหฺเณ โลโป. (เกท. ที. ๒๕๑)

(ฅ) รูปนฺติ รูปภโว. (อภิ.อญ. ๒/๑)

บทว่า รูป คือ รูปภพ

ในที่นี้บทว่า รูป ท่านขยายว่า รูปภโว โดยใช้ ภว ศัพท์เพิ่มเข้ามา
เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอันตโลปสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “รูปสฺส ภโว รูป.” (รูป+ภว)

รูปสฺส ภโว รูป อุตฺตรปทโลโป. (เกท. ที. ๒๕๑)

อาทิมหฺมุตฺตรานมฺปิ ปทานํ โลปโต ติธา

ทตุโต อสฺสรโถ รูป- มิจุจาทิ จ ยถากุณมฺ.

(เกท. คาถา ๒๕๐-๑๓๓)

๒๖. ถ้าศัพท์หลังเป็นวันทสมาส ต้องเข้าสมาส
กับศัพท์หน้าเป็นกัมมธารยสมาส

ปวรา จ เต สุราสุรครุทมนุชกุชคคณฺฐพฺพา เจติ ปวรสุรา-
สุรครุทมนุชกุชคคณฺฐพฺพา. (กส. ๓๐๘)

ผู้ประเสริฐทั้งหลายด้วย ผู้ประเสริฐทั้งหลายเหล่านั้นเป็น
เทวดา อสูร ครุท พระราชา นาค และคนธรรพ์ด้วย
เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า ปวรา....คณฺฐพฺพา

ในที่นี้ศัพท์หลังอันเป็นวันทสมาส คือ สุราสุร....คณฺฐพฺพา เข้า
สมาสกับศัพท์หน้าคือ ปวร ศัพท์เป็นกัมมธารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “ปวรา
จ เต สุราสุรครุทมนุชกุชคคณฺฐพฺพา เจติ ปวรสุราสุรครุทมนุชกุชค-
คณฺฐพฺพา.” (ปวร+สุราสุร....คณฺฐพฺพา)

ในรูปวิเคราะห์กัมมธารยสมาส ควรประกอบด้วย จ สองศัพท์และ
ค ศัพท์ เพื่อให้เนื้อความสมบูรณ์ จ สองศัพท์แสดงความแตกต่างของ
เนื้อความเฉพาะตน (สกัตถะ) แห่งบทสมาสทั้งสองบท ส่วน ค ศัพท์
แสดงความเหมือนกันของเนื้อความทัพบะ (ตัว,องค์ธรรม) โดยระบุถึง
ความเป็นสิ่งเดียวของบททั้งสองซึ่งแม้มีอรรถเฉพาะแตกต่างกันก็ตาม เช่น
ในรูปวิเคราะห์ว่า “มหนฺโต จ โส ปุริโส จาติ มหาปุริโส.” มหนฺต ศัพท์ กล่าว
อรรถคือคุณอันประเสริฐ ปุริส ศัพท์ กล่าวอรรถคือบุรุษ ส่วน จ สองศัพท์

ในรูปวิเคราะห์แสดงอรรถเฉพาะของศัพท์เหล่านั้น แต่เมื่อสำเร็จรูปเป็น
บทสมาสคือ มหาปริโส หมายถึง บุรุษอันเป็นเนื้อความทัพบะเพียงสิ่ง-
เดียวที่ ศ ศัพท์กล่าวถึง ไม่หมายถึงคุณอันประเสริฐเพราะคุณดังกล่าวเป็น
เพียงเครื่องขยาย (วิเสสนะ) เท่านั้น

จ,ตสทุเทหิ จ สทุธิ ปริปุณณํ กตฺวา ทสฺเสตุํ ยุชฺชติ.

(นิรุติ. ๓๔๖) ฉ.

เอตถ จ ทฺวี่หิ จสทุเทหิ ทฺวินนํ ปทานํ สกตฺถนํณคฺคํ ทีเปติ.
คํสทุเทณ สกตฺถนํณคฺคเตปี สกตฺถนํ อธิกรณญตฺตสฺส ทพฺพตฺตสฺส เอกคฺคํ
ทสฺเสติ. (นิรุติ. ๓๔๖) ฉ.

อนึ่ง ศ ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ดังกล่าว กล่าวเนื้อความของบทหน้า
จึงต้องมีลิงค์และพจน์ตามบทหน้าอย่างแน่นนอนเช่น “วินโย จ โส ปิฏกญฺจาติ
วินยปิฏกํ.” (วิ.อญ. ๑/๒๐, ที.อญ. ๑/๑๘, อภ.อญ. ๓/๒๒) “พระวินัยด้วย พระ-
วินัยนั้น เป็นปิฏกด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า วินัยปิฏก” “ อวิชา จ สา
ปจฺจโย จาติ อวิชาปจฺจโย.” (อภ.อญ. ๒/๑๔๔, วิสฺสุทฺธิ. ๓/๑๔๔) “อวิชาด้วย
อวิชานั้น เป็นปัจจยด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า อวิชาปัจจยะ”

วิสทิสฺสํค,วณนาปี สทุทาเอกคฺคา โหนฺติ. วินโย จ โส ปริยคฺคิ จาติ
วินยปริยคฺคิ. วินโย จ โส ปิฏกญฺจาติ วินยปิฏกํ. อวิชา จ สา ปจฺจโย
จาติ อวิชาปจฺจโย. อวิชา จ สา นีวรณญฺจาติ อวิชานีวรณํ. เอวํ
อิติกรณํ. สีสฺสญจ คํ คฺคฺโณ จาติ สีสฺสคฺคฺโณ. สีสฺสญจ คํ ปติฏฺฐา จาติ
สีสฺสปติฏฺฐา อิจฺจาติ. (นิรุติ. ๓๔๖) ฉ.

๒๓. ถ้าศัพท์หน้าเป็นทวันทสมาส ต้องเข้าสมาสกับ
ศัพท์หลังเป็นกัมมธารยสมาสหรือดัตตปุริสสมาส

(ก) กรุณา จ เทสนา จ วิปัสสนา จ กรุณาเทสนวิปัสสนา.

(ทวันทะ) กรุณาเทสนวิปัสสนาเยว ฌาณานิ กรุณาเทสนา-
วิปัสสนาฌาณานิ. (กัมมธารยะ) กรุณา เทสนา และวิปัสสนา
ชื่อว่า กรุณาเทสนวิปัสสนา กรุณาเทสนาและวิปัสสนาทั้ง
หลายนั่นเทียว เป็นญาณ ชื่อว่า กรุณาเทสนวิปัสสนาญาณ

ในที่นี้ศัพท์หน้าอันเป็นทวันทสมาสคือ กรุณาเทสนวิปัสสนา
เข้าสมาสกับศัพท์หลังคือ ฌาณ ศัพท์เป็นกัมมธารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
“กรุณาเทสนวิปัสสนาเยว ฌาณานิ กรุณาเทสนวิปัสสนาฌาณานิ.”
(กรุณาเทสนวิปัสสนา+ฌาณ)

(ข) เวทนา จ ฌาณํ จ สงฺขารโ จ เวทนาฌาณสงฺขารรา. (ทวันทะ)

เวทนาฌาณสงฺขารานํ เภโท เวทนาฌาณสงฺขารเภโท.

(ดัตตปุริสะ)

ในที่นี้ศัพท์หน้าอันเป็นทวันทสมาสคือ เวทนาฌาณสงฺขารรา เข้า
สมาสกับศัพท์หลังคือ เภท ศัพท์เป็นดัตตปุริสสมาส โดยวิเคราะห์ว่า
“เวทนาฌาณสงฺขารานํ เภโท เวทนาฌาณสงฺขารเภโท.” (เวทนาฌาณสงฺขาร+เภท)

ศัพท์ปริเฉท

๑. ถ้าบทตั้งเป็นศัพท์ ส่วนบทขยายประกอบ
ด้วยศัพท์เหล่านี้ คือ สมนุภาคต, ยุคต, อุเปต,
โยค, ปริปุณณ, สมปุณณ, สมงฺคี แสดงว่าบทตั้ง
เป็นอัสสัถิตัทธิ

(ก) เมธาวิณี เมธาย สมนุภาคตา. (วิ.อญ. ๒/๔๓)

บทว่า เมธาวิณี คือ ผู้ประกอบด้วยปัญญา

ในที่นี้บทว่า เมธาวิณี (หญิงผู้มีปัญญา) ท่านขยายว่า เมธาย สมนุภาคตา
โดยใช้ สมนุภาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตัทธิโดย
วิเคราะห์ว่า “เมธา อสุสา อตุถิติ เมธาวิณี, กุมาริกา.” (เมธา+วิ+อินี)

อธิบาย ในฐานะที่ขยายบทตั้งอันเป็นศัพท์ด้วย สมนุภาคต ศัพท์
 ฯลฯ เป็นการแสดงความเป็นอัสสัถิตัทธิของบทตั้ง ด้วยเหตุว่า สมนุภาคต
 ศัพท์ ฯลฯ กล่าวถึงบุคคล (ผู้ประกอบด้วยปัญญา) เหมือนอัสสัถิตัทธิคือ
เมธาวิณี อันกล่าวถึงบุคคลผู้มีปัญญา

(ข) มหติยา เสนาย สมนุภาคตตุตา เสนิโย. (วิ.อญ. ๒/๔๓)

ชื่อว่าเสนียะ เพราะประกอบด้วยเสนาเป็นอันมาก

ในที่นี้บทว่า เสนิโย (ผู้มีเสนามาก) ท่านขยายว่า มหติยา เสนาย
สมนุภาคตตุตา โดยใช้ สมนุภาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัส-
สัถิตัทธิโดยวิเคราะห์ว่า “เสนา อสุสา อตุถิติ เสนิโย, ราชา.” (เสนา+อีย)

(ค) ปกฺขี สกฺโณติ ปกฺขยฺตุโต สกฺโณ. (ที.อญ. ๑/๑๘๓, ส.อญ. ๒/๑๔๓)

ปาฐะว่า ปกฺขี สกฺโณ ได้แก่ นกที่ประกอบด้วยปีก

ในที่นี้บทว่า ปกฺขี (มีปีก) ท่านขยายว่า ปกฺขยฺตุโต สกฺโณ โดยใช้
ยฺตุต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัคคิตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า
“ปกฺโข อสฺส อตุถิติ ปกฺขี.” (ปกฺข+อิ)

(ฅ) ปฏิภาณวาทิ ปฏิภาณปฏิสมุภิตาย อุเปโต. (จุฬนิ.อญ. ๕๒)

บทว่า ปฏิภาณวา คือ ผู้ประกอบด้วยปฏิภาณปฏิสมุภิตา

ในที่นี้บทว่า ปฏิภาณวา (ผู้มีปฏิภาณ) ท่านขยายว่า ปฏิภาณปฏิสมุภิตาย
อุเปโต โดยใช้ อุเปต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัคคิตัทธิตโดย
วิเคราะห์ว่า “ปฏิภาณ อสฺส อตุถิติ ปฏิภาณวา, สมฺพุทฺโธ.” (ปฏิภาณ+วนฺตฺ)

(ง) สติมาติ สติยา อุเปโต. (ม.อญ. ๑/๑๖๐)

บทว่า สติมา คือ ผู้ประกอบด้วยสติ

ในที่นี้บทว่า สติมา (ผู้มีสติ) ท่านขยายว่า สติยา อุเปโต โดยใช้ อุเปต
ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัคคิตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า “สติ อสฺส
อตุถิติ สติมา.” (สติ+มนฺตฺ)

(จ) รัชโยคา รัชฺณี. (ธาน. ฐี. ๓๘๑)

ชื่อว่า รัชฺณี เพราะประกอบด้วยรง

ในที่นี้บทว่า รัชฺณี (มีรง) ท่านขยายว่า รัชโยคา โดยใช้ โยค ศัพท์ขยาย
เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัคคิตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า “รัช โส อสฺสา อตุถิติ
รัชฺณี.” (รัช+ณ+อินฺ)

(ฉ) สณฺณิธิ สณฺณาสมฺภึติ. (ม.อญ. ๔/๑๑)

บทว่า สณฺณิ คือ ผู้ประกอบด้วยสัญญา

ในที่นี้บทว่า สณฺณิ(ผู้มีสัญญา) ท่านขยายว่า สณฺณาสมฺภึติ โดยใช้ สมฺภึติ ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัคคิตัตถิตโดยวิเคราะห์ว่า “สณฺณาสมฺภึต อตฺถิธิ สณฺณิ.” (สณฺณา+อฺ)

สณฺณาสมฺภึต อตฺถิธิ สณฺณิ อห “สณฺณาสมฺภึต” ติ. (ม.ญ. ๓/๒๑๕)

๒. ถำบทตั้งเป็นตัตถิต ส่วนบทขยายเป็นกัตตุสาธนะ

แสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัคคิตัตถิต

(ก) สติมาติ สติการโก. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า สติมา คือ บุคคลผู้กระทำ (ตั้ง) สติ

ในที่นี้บทว่า สติมา(ผู้มีสติ) ท่านขยายว่า สติการโก โดยใช้กัตตุสาธน-
ศัพท์ คือ การโก ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัคคิตัตถิตโดยวิเคราะห์ว่า
“สติ อสฺส อตฺถิธิ สติมา.” (สติ+มนฺตุ)

อธิบาย กัตตุสาธนศัพท์ คือ สติการโก(กโรตีติ การโก... สติยา การโก
สติการโก.) ขยายตัตถิตคือ สติมา เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัคคิตัตถิต
ด้วยเหตุว่ากัตตุสาธนศัพท์ดังกล่าว เป็นศัพท์ที่กล่าวถึงบุคคลผู้กระทำสติ
(ตั้งสติ) เหมือนตัตถิตคือ สติมา ที่ประกอบด้วย มนฺตุ ปัจจัยอันแสดงถึง
บุคคลผู้มีสติ

(ข) รุตุติกาติ สฐา. (วิ.อญ. ๒/๓๖)

บทว่า รุตุติกา คือ หญิงผู้น้อยโง่

ในที่นี้บทว่า รุตุติกา(หญิงโง่) ท่านขยายว่า สฐา โดยใช้กัตตุสาธน-
ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัคถิตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า “รุตุตํ อิมาสํ
อตุถิตี รุตุติกา, อิตุถิโย.” (รุตุต+อิก)

(ค) เถโรติ ถิโร. (ที.อญ. ๓/๕๕)

บทว่า เถโร คือ ผู้มั่นคง

ในที่นี้บทว่า เถโร (ผู้มีคุณอันหนักแน่น) ท่านขยายว่า ถิรา โดยใช้
กัตตุสาธนศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัคถิตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า
“ถิรา อสุส อตุถิตี เถโร.” (ถิร+ณ)

ถิรา วุจจนฺติ ทพฺพีกุตา สีลาทิกุณา. เต เอตสฺส สมนฺตฺติ เถโร.

(มณิมนุช. ๑/๑๑) ฉ.

ถิรฺนฺติ ทพฺพี ภาวนฺตฺติ ถิรา,...สีลกฺขนฺธาทิกุณา. เต เอเตสฺมตฺถิตี
เถรา, มหาทสฺสปาทโย. (กฺข. โย. มหาฐี. ๑/๑๖)

๓. ถ้าบทตั้งเป็นคัทธิต ส่วนบทขยายเป็นพหูพหิสมาส
แสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัคถิตัทธิต

(ก) อุปุจฉิตสติดาย สติมา. (อภิ.อญ. ๑/๒๒๘, มหานิ.อญ. ๑๓๘)

ชื่อว่า สติมา เพราะความเป็นผู้มีสติดำรงมั่น

ในที่นี้บทว่า สติมา(ผู้มีสติ) ท่านขยายว่า อุปุจฉิตสติดาย โดยใช้พหูพหิ-
สมาสขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตัตถิตโดยวิเคราะห์ว่า “สติ อสุส
อตุถิติ สติมา.” (สติ+มนตุ)

อธิบาย พหูพหิสมาส คือ อุปุจฉิตสติ (อุปุจฉิตา สติ ยสุส โส
อุปุจฉิตสติ) ขยายตัตถิต คือ สติมา เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตัตถิต
ด้วยเหตุว่าพหูพหิสมาสดังกล่าว กล่าวถึงบุคคลผู้มีสติดำรงมั่นเหมือน
ตัตถิต คือ สติมา ที่ประกอบด้วย มนตุ ปัจจัยอันแสดงถึงบุคคลผู้มีสติ

(ข) ฉินุนิกาคิ ฉินุนโอดตุคปโป. (วิ.อญ.๒/๓๕)

บทว่า ฉินุนิกา คือ ผู้ขาดโอดตปปะ

ในที่นี้บทว่า ฉินุนิกา(ผู้ขาดโอดตปปะ) ท่านขยายว่า ฉินุนโอดตุคปโป
โดยใช้พหูพหิสมาสขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตัตถิตโดย
วิเคราะห์ว่า “ฉินุนํ อิมาสํ อตุถิติ ฉินุนิกา, อิตุถิโย.” (ฉินุน+อิก)

(ค) วิมาตวาติ สวิมาโต สทุกุโข. (ม.อญ. ๓/๑๕๖)

บทว่า วิมาตวา ได้แก่ ผู้เป็นไปกับด้วยความทุกข์

ในที่นี้บทว่า วิมาตวา(ผู้มีทุกข์) ท่านขยายว่า สวิมาโต สทุกุโข โดย
ใช้พหูพหิสมาสขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตัตถิตโดยวิเคราะห์ว่า
“วิมาโต อสุส อตุถิติ วิมาตวา, ปุถุชฺชโน.” (วิมาต+วนตุ)

สวิมาต ศัพท์ขยาย วิมาตวา ส่วน สทุกุข ศัพท์ ขยาย วิมาต ศัพท์

ใน *สวิมิต* ว่ากล่าวอรรถความทุกข์ เพราะในการพรรณนาบทในภาษา
 บาฬี/สันสกฤตนั้น บทหลังเป็นคำแปลบทหน้าโดยแสดงเนื้อความของ
 บทหน้า ดังที่พระอานันทเถระกล่าวไว้ในมูลฎี. ๑/๓๔ ว่า “*ปฺริมสฺส ปฺริมสฺส
 ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ อตฺถวณฺ*” บทหลังๆ กล่าวอรรถของบทหน้าๆ

๔. ถ้าบทตั้งเป็นคัทธิต ส่วนบทขยายเป็นภาวสาธน/
 อาการ/ภาวศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นภาวคัทธิต

(ก) สมํ สมฺมุตโต วา ปกาเรหิ ชานนํ สมฺปชฺฌณํ. (มูลฎี. ๑/๑๑๓)
 ความรู้โดยประการต่างๆ โดยสมาธิหรือโดยรอบ
 (ต่อเนื่อง) ชื่อว่า สัมปชัญญะ

ในที่นี้บทว่า *สมฺปชฺฌณํ* ท่านขยายว่า *ชานนํ* โดยใช้ภาวสาธนศัพท์
 คือ *ชานนํ* ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวคัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า “*สมฺปชา
 นาตีติ สมฺปชาโน. สมฺปชานสฺส ภาโว สมฺปชฺฌณํ.*” (*สมฺปชาน+ณฺย*)

อธิบาย ภาวสาธนศัพท์ คือ *ชานนํ* (ฉายเต *ชานนํ*) ขยายคัทธิต
 คือ *สมฺปชฺฌณํ* เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวคัทธิต ด้วยเหตุว่าภาวสาธนศัพท์
 ดังกล่าว กล่าวถึงอาการ (กิริยา) ความรู้เหมือนภาวคัทธิต คือ *สมฺปชฺฌณํ*
 ที่ประกอบด้วย *ณฺย* ปัจจัยอันแสดงถึงอาการความรู้

หมายเหตุ ในรูปวิเคราะห์ที่แสดงไว้นั้น บทว่า *สมํ, สมฺมุตโต* เป็น
 บทขยายอรรถของ *สํ* อุปสัคใน *สมฺปชฺฌณ* บท *วา* ศัพท์แสดงว่ามีอรรถ
 ได้สองประการดังกล่าว ส่วนบทว่า *ปกาเรหิ* แสดงอรรถปการะ (ประการ

ต่างๆ) ของ ป/ อุปัถกใน สมุทฺชฌณ ศัพท

(ข) มตฺตการิตาติ มตฺตาย ปมาเณน กรณํ. (วิ.อญ. ๓/๔๔๓)

บทว่า มตฺตการิตา ได้แก่ การกระทำโดยประมาณ

ในที่นี้พบว่า มตุตการิตา ท่านขยายว่า มตุตตาย ปมาณน กรณํ โดยให้
ภาวสาธนคัพพํคือ กรณํขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวคัพพิตโดยวิเคราะห์ว่า
“มตุตการิโน ภาโว มตุตการิตา.” (มตุตการี+ตา)

(ค) สรรพากร สรรพ. (อภ.อญ. ๑/๑๕๗)

อาการคือการระลึกถึง ชื่อว่า สรณตา

ในที่นี้พบว่า *สรณฺดา* (การระลึกถึง) ท่านขยายว่า *สรณากาโร* โดยใช้อาการ ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวคัตถิตโดยวิเคราะห์ว่า “*สรณฺสฺส* *ภาโว สรณฺดา.*” (*สรณ+ดา*)

อธิบาย *สรม* ศัพท์ที่ประกอบด้วย *อาการ* ศัพท์ ขยายศัพท์คือ *สรมตา* เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวะศัพท์ ด้วยเหตุว่า *อาการ* ศัพท์กล่าวอรรถ คืออาการอันมีความหมายเหมือนกับภาวะ (กิริยา) ที่เป็นอรรถของภาวะ-
ศัพท์

(ง) **ทุสฺสิตตุนฺติ ทุสฺสิตภาโว.** (อภิ.อญ. ๑/๓๑๕)

บทว่า ทุสฺสิตตํ ความว่า ความประทุษร้าย

ในที่นี้พบว่า ทุสฺสิตตฺตํ ท่านขยายว่า ทุสฺสิตภาโว โดยใช้ ภาว ศัพท์
ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวศัพท์โดยวิเคราะห์ว่า “ทุสฺสิตฺตฺส ภาโว
ทุสฺสิตตฺตํ” (ทุสฺสิต+ตต)

อธิบาย **ทูลิต** ศัพท์ที่ประกอบด้วย **ภาว** ศัพท์ ขยายศัพท์คือ **ทูลิต** เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวศัพท์ ด้วยเหตุว่า **ภาว** ศัพท์กล่าวอรรถ คือกริยาอันมีความเหมือนกับภาวะ (กริยา) ที่เป็นอรรถของภาวศัพท์

(จ) สามัญนติ สมณภาโว. (วิ.อญ. ๑/๓๑๕)

บทว่า สามัญนติ คือ ความเป็นสมณะ

ในที่นี้บทว่า สามัญนติ ท่านขยายว่า สมณภาโว โดยใช้ **ภาว** ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวศัพท์โดยวิเคราะห์ว่า “สมณสุส ภาโว สามัญนติ.”
(สมณ+ณ)

๕. ถิ่นที่ตั้งเป็นศัพท์ ส่วนบทขยายประกอบด้วย
บทเหล่านี้ คือ สทิส,สม,วีย,อิ,สริกข แสดงว่าบท
ตั้งเป็นอุปมาศัพท์

(ก) โอมสทิสตาย โอมะ. (วิภาวินี. ๒๑๕) ฉ.

ชื่อว่า โอมะ เพราะเป็นประคองห้วงน้ำ

ในที่นี้บทว่า โอมะ(ประคองห้วงน้ำ) ท่านขยายว่า โอมสทิสตาย โดยใช้ **สทิส** ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาศัพท์โดยวิเคราะห์ว่า “โอมะ วียาคิ โอมะ.” (โอม+ณ)

อธิบาย อุปมาศัพท์คือ **โอมสทิสตา** ขยายศัพท์คือ **โอมะ** เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาศัพท์ ด้วยเหตุว่าศัพท์ที่ประกอบด้วยอุปมาเช่น **สทิส** ฯลฯ ดังกล่าว เป็นศัพท์ที่แสดงการลง ณ ปัจจัยในอรรถอุปมา จึงสามารถ

แสดงความเป็นอุปมาัตถิตของบทตั้งได้

โอมสทิสตยาติ เอเตน “โอมฯ วิย โอมฯ”ติ อุปมานตุถุ ทสฺเสติ.

(มณินฺนชฺ. ๒/๒๓๓) ก.

(จ) วิตุตฺติ วิตุตฺ, ธนสฺเสตํ นามิ. อยํ ปน....วิตุตฺตริกฺขตยา
วิตุตฺติ. (อภิ.อญ. ๑/๑๕๔)

บทว่า วิตุตฺติ คือทรัพย์ ชื่อว่า วิตุตฺติ นี้เป็นชื่อของทรัพย์
ส่วนว่า สัทธา ชื่อว่า วิตุตฺติ เพราะเป็นประคจทรัพย์

ในที่นี้บทว่า วิตุตฺติ (ประคจทรัพย์) ท่านขยายว่า สริกฺขตยา โดยใช้ สริกฺข
สัพทฺขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาัตถิตโดยวิเคราะห์ว่า “วิตุตฺติ วียาติ
วิตุตฺติ.” (วิตุตฺติ+ณ)

(ค) ฐิริติ ปถวิสมาย ปญฺญาเยตํ นามิ. (ธมฺม.อญ. ๓/๗๓)

บทว่า ฐิริ นั้น เป็นชื่อของปัญญาอันประคจแผ่นดิน

ในที่นี้บทว่า ฐิริ (ประคจแผ่นดิน) ท่านขยายว่า ปถวิสมาย โดยใช้
สม สัพทฺขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาัตถิตโดยวิเคราะห์ว่า “ฐิริ วียาติ
ฐิริ.” (ฐิริ+ณ)

(ฅ) ฐิริ วียาติ ฐิริ. (อภิ.อญ. ๑/๑๕๔)

เพียงดังแผ่นดิน เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า ฐิริ

ในที่นี้บทว่า ฐิริ (ประคจแผ่นดิน) ท่านขยายว่า ฐิริ วิย โดยใช้ วิย
สัพทฺขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาัตถิตโดยวิเคราะห์ว่า “ฐิริ วียาติ
ฐิริ.” (ฐิริ+ณ)

(ง) สุตตสภาคโต จ สุตตุนติ อกฺขาตํ.

(วิ.อญ. ๑/๑๘, ที.อญ. ๑/๑๓, อภิ.อญ. ๑/๒๐)

ท่านกล่าวว่า สุตฺร เพราะเหมือนกับเส้นด้าย

ในที่นี้บทว่า สุตฺตํ (ประคองเส้นด้าย) ท่านขยายว่า สุตตสภาคโต โดยใช้สภาค ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาคัมภีร์โดยวิเคราะห์ว่า “สุตฺตํ วยาติ สุตฺตํ.” (สุตฺต+ณ)

๖. ถ้ายกตั้งเป็นคัมภีร์ ส่วนบทขยายประกอบด้วยศัพท์เหล่านี้ คือ สมณฺนาคต, สมฺปนฺน, ปริปุณฺณ, สมฺปุณฺณ, สมงฺคี, สยฺชาต, สมปฺปิต แสดงว่าบทตั้งเป็นสัจยชาติสสคัมภีร์

(ก) ปณฺทิตาติ ปณฺทิจฺเจน สมณฺนาคตา.

(วิ.อญ. ๒/๔๓, วิ.อญ. ๓/๑๖, ที.อญ. ๑/๑๐๘)

บทว่า ปณฺทิตา ความว่า ผู้ประกอบด้วยความเป็นบัณฑิต

ในที่นี้บทว่า ปณฺทิตา ท่านขยายว่า ปณฺทิจฺเจน สมณฺนาคตา โดยใช้สมณฺนาคต ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัจยชาติสสคัมภีร์โดยวิเคราะห์ว่า “ปณฺทา สยฺชาตา อสฺสาติ ปณฺทิตา.” (ปณฺทา+อิต)

หมายเหตุ ลง อิต ปัจจัยในอรรถสัจยชาติสสคัมภีร์ด้วยสูตร “สยฺชาตํ ตารกาทิตฺตํ” (โมญ. ๔/๔๕) เช่น “ตารกา สยฺชาตา อสฺส ตารกิตํ, คคณํ. ปุปฺพิโต รุกฺโข. ปถฺลวิตา ลตา.” อนึ่ง ปณฺทิต ศัพท์ ยังวิเคราะห์เป็น

คตินาตปปริสสมาสว่า “*ปณฺทาย อิตฺ คโต ปวตฺโตติ ปณฺทิตฺ.*” (*ปณฺทา + อิต*) หรือวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะว่า “*ปณฺทติ ฅาณคตฺติยา คจฺจนตฺติ ปณฺทิตฺ.*” (*ปท+ต*)

ปณฺทิตฺติ ปณฺทาย อิตฺ คโต ปวตฺโตติ ปณฺทิตฺ, อถ วา สณฺชาตา ปณฺทา ฅตฺสสาติ ปณฺทิตฺ. ปณฺทติ ฅาณคตฺติยา คจฺจนตฺติ ปณฺทิตฺ.

(นิตฺติ. ธาตุ. ๗๕)

(ข) *ปณฺทิตํ วัต มํ สนฺตฺนติ....*ปณฺทาสมฺปนฺนํ ปิ นาม

มํ สมานํ. (เถร.อญ. ๑/๕๗๓)

บาทกาลาว่า *ปณฺทิตํ วัต มํ สนฺตํ* ความว่า....ซึ่งเรา

แม้เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา

ในที่นี้บทว่า *ปณฺทิตํ* ท่านขยายว่า *ปณฺทาสมฺปนฺนํ* โดยใช้ *สมฺปนฺน* ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัณฺหาตฺสสคฺทริตโดยวิเคราะห์ว่า “*ปณฺทา สณฺชาตา ฅตฺสสาติ ปณฺทิตฺ.*” (*ปณฺทา+อิต*)

(ค) *วจฺจิตฺติ สณฺชาตวฺจโ, วจฺปิพิโตติ อธิปฺปาโย.*

(วิ.อญ. ๓/๓๕๖)

บทว่า *วจฺจิตฺ* ความว่า ผู้เกิด (*ปวค*) อูจจาละ

อธิบายว่า ผู้ถูกอูจจาละเบียดเบียน

ในที่นี้บทว่า *วจฺจิตฺ* ท่านขยายว่า *สณฺชาตวฺจโ* โดยใช้ *สณฺชาต* ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัณฺหาตฺสสคฺทริตโดยวิเคราะห์ว่า “*วจฺจํ สณฺชาตํ ฅตฺสสาติ วจฺจิตฺ.*” (*วจฺจ+อิต*)

(ฅ) สุจิตนุติ สุขสมปฺปิตํ มหทุณฺ्ह มหาโกคํ. (สํ.อญ. ๒/๑๗๕)

บทว่า สุจิตํ ความว่า ผู้เพียบพร้อมด้วยความสุข

คือ ผู้มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก

ในที่นี้บทว่า สุจิตํ ท่านขยายว่า สุขสมปฺปิตํ โดยใช้ สมปฺปิต สัพพทํ ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัจญชาตัสสคัทธิตโดยวิเคราะหว่า “สุขํ สญฺชาตํ เอตตฺตฺสาคิ สุจิตํ.” (สุข+อิต)

• • • • •

กิตติปริจเฉท

๑. ถ้าบทตั้งเป็นกิตติบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
ศัพท์เหล่านี้คือ สมนุณาคต, ยุคต, สมุปนฺน, ปริปุณฺณ,
สมปุณฺณ, สมงฺคี แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

(ก) อุเปกฺขโกติ อุเปกฺขาย สมนุณาคโต. (วิ.อญ. ๑/๑๔๗)

บทว่า อุเปกฺขโก คือ ผู้ประกอบด้วยอุเบกขา

ในที่นี้บทว่า อุเปกฺขโก (ผู้วางเฉย) ท่านขยายว่า อุเปกฺขาย สมนุณาคโต โดยใช้ สมนุณาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “อุเปกฺขตีติ อุเปกฺขโก.” (อุป+อิภฺ+ณฺว)

อธิบาย ในการขยายบทตั้งในพระบาฬีและอรรถกถา บางแห่งพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ได้ขยายบทตั้งที่เป็นกิตติบทด้วย สมนุณาคต ศัพท์ ฯลฯ เพื่อแสดงบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ ด้วยเหตุว่า สมนุณาคต ศัพท์ ฯลฯ สามารถกล่าวถึงบุคคลผู้ประกอบ (ด้วยความวางเฉย) ฯลฯ เหมือนกิตติบทที่เป็นกัตตุสาธนะคือ อุเปกฺขโก อันกล่าวถึงบุคคลผู้วางเฉย

(ข) ฐตา สลฺเลขวุตฺติโนติ ยา ปฏิปทา กิเลเส ฐนาติ,

ตาย สมนุณาคตตฺตา ฐตา. (วิ.อญ. ๒/๑๐๗)

ปาฐะว่า ฐตา สลฺเลขวุตฺติโน ได้แก่ ปฏิปทาใด ย่อมกำจัดกิเลสทั้งหลาย ชื่อว่า ผู้ขัดเกลา เพราะความถึงพร้อมด้วยปฏิบัติานั้น

ในที่นี้บัพทว่า รุตา (ผู้จัดเกลา) ท่านขยายว่า ยา ปฏิปทา กิเลส รุนาติ, ตาย สมนุณาคตตดา โดยใช้ สมนุณาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “กิเลส รุนาติติ รุตา.” (ฐ+ต)

(ก) สโต สมุปชาโนติ สติยา จ ฌาณน จ สมนุณาคโต.

(ที. อฎ. ๑/๑๕๐)

ปาฐะว่า สโต สมุปชาโน ความว่า ผู้ถึงพร้อมด้วย
สติและปัญญา

ในที่นี้บัพทว่า สโต, สมุปชาโน (ผู้ระลึก, ผู้รู้ทั่ว) ท่านขยายว่า สติยา จ ฌาณน จ สมนุณาคโต โดยใช้ สมนุณาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “สรตติติ สโต, สมุปชานาติติ สมุปชาโน.” (สร+ต, ส+ป+ฌา+นา+อ)

สรตติติ สโต,สมุปชานาติติ สมุปชาโนติ เอว ปุคฺคณินทุเทโสติ
ทสฺเสติ “สติยา จ ฌาณน จ สมนุณาคโต”ติ อิมินา (สี.นวกฎ. ๒/๑๕๗)

(ฌ) สโตติ กายานุปสฺสนาทิสติยุตโต. (มหานิ. อฎ. ๓๔๖)

บัพทว่า สโต คือ ผู้ประกอบด้วยสติมีกายานุปัสสนาเป็นต้น

ในที่นี้บัพทว่า สโต (ผู้ประกอบด้วยสติ) ท่านขยายว่า กายานุปสฺสนา-
ทิสติยุตโต โดยใช้ ยุตต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดย
วิเคราะห์ว่า “สรตติติ สโต.” (สร+ต)

(ง) สโต สมุปชาโนติ....ฌาณสมุปนโน. (มหานิ. อฎ. ๓๔๗)

ปาฐะว่า สโต สมุปชาโน คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา

ในที่นี้บทว่า สมฺปชาโน (ผู้รู้ทั่ว) ท่านขยายว่า ฌาณสมฺปนาโน โดยใช้ สมฺปนฺนศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “สมฺปชานาตฺติ สมฺปชาโน.” (ส+ป+ณา+นา+อ)

(จ) โลกสมงฺคี ปุคฺคโล ลุพฺภิโต นาม. (ฉ.อญ. ๑/๒๐๐)

บุคคลผู้พร้อมด้วยความโลก ชื่อว่า ผู้โลก

ในที่นี้บทว่า ลุพฺภิโต (ผู้โลก) ท่านขยายว่า โลกสมงฺคี โดยใช้ สมงฺคี ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ลุพฺภตฺติ ลุพฺภิโต.” (ลุภ+ย+ต)

๒. ถ้าบทตั้งเป็นกิตฺตบท ส่วนบทขยายเป็นพหุพฬิหิสมาส แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

(ก) อภิสเมตาวินิติ ปฏิวิทฺตจตุสจุจ. (วิ.อญ. ๒/๑๓๕)

บทว่า อภิสเมตาวินิ คือ อุปาสิกาสผู้แทงตลอดคตังจะสี

ในที่นี้บทว่า อภิสเมตาวินิ (ผู้รู้ยิ่งแล้ว) ท่านขยายว่า ปฏิวิทฺตจตุสจุจ. โดยใช้พหุพฬิหิสมาสขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “จตุตฺตาริ สจุจานิ อภิสมยิ ปฏิวิทฺตมิตฺติ อภิสเมตาวินิ, อุปาสิกา.” (อภิ+สม+ตาวี+อินิ)

อธิบาย พหุพฬิหิสมาส คือ ปฏิวิทฺตจตุสจุจ (ปฏิวิทฺต จตุสจุจ ขยาย สา ปฏิวิทฺตจตุสจุจ) ขยายกิตฺตบทคือ อภิสเมตาวินิ เพื่อแสดงว่า

บทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ ด้วยเหตุว่าพหุพพีหิสมาสดังกล่าวเป็นตติยา-
พหุพพีหิสมาสที่กล่าวถึงบุคคลผู้แทงตลอดสัจจะสี่เหมือนกิตบทที่เป็นกัตตุ-
สาธนะคือ อภิสเมตาวินี ที่ประกอบด้วย ดาวี ปังจยอันแสดงถึง
บุคคลผู้รู้ยิ่ง

(ข) สมิตปาปตฺตา สมโณติ เวทิตพฺโพ.

(วิ.อญ. ๑/๑๐๒, ที. อญ. ๑/๒๒๑)

พึงทราบว่ ชื่อว่า สมณะ เพราะยังบาปให้สงบได้

ในที่นี้บทว่า สมโณ (ผู้ยังบาปให้สงบ) ท่านขยายว่า สมิตปาปตฺตา
โดยใช้พหุพพีหิสมาสขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า
“ปาปานิ สมตฺตติ สมโณ.” (สมุ+เณ+ยุ)

(ค) อริยา ปน พาหิตปาปตฺตา พุราหุมนฺนาติ วุจฺจนฺติ.

(วิ.อญ. ๑/๑๐๒, ที.อญ. ๑/๒๑๕)

ส่วนพระอริยเจ้าทั้งหลาย ท่านเรียกว่า พราหมณ์

เพราะล่อยบาปได้

ในที่นี้บทว่า พุราหุมนฺนา (ผู้ล่อยบาป) ท่านขยายว่า พาหิตปาปตฺตา
โดยใช้พหุพพีหิสมาสขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า
“พหฺนฺติ ปาเป พหิ กโรนฺตฺติ พุราหุมนฺนา.” (พห+ยุ)

พหฺนฺติ ปาเป พหิ กโรนฺตฺติ หิ อริยา พุราหุมนฺนา นิรุตฺตินฺเณ.

(สี. นวฎี. ๒/๒๖๐)

หมายเหตุ พุราหุมน ศัพท์ มาจาก พห ชาติ ยุ ปังจย อาเทศ พห เป็น

พราหมณ์ด้วยวณณวีกาณนัย (นัยการเปลี่ยนอักษร) ในบรรดานิรุตตินัยห้ำประการ
 คุ ปา. ๖/๓/๑๐๕; รูป. ๖๘๐; โมค.ปณฺจิกา. ๑/๔๗; นิตฺติ. สุตต. ๑๓๔๓.

๓. ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็นอัสสัดถิตัทธิต
 แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

(ก) วิมาโตติ วิมาตวา. (เปต.อญ. ๒๗๘)

บทว่า วิมาโต ความว่า ผู้มีความเหินแค้นน้อย

ในที่นี้บทว่า วิมาโต (ผู้เหินแค้นน้อย) ท่านขยายว่า วิมาตวา โดย
 ใช้อัสสัดถิตัทธิตขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า
 “วิหณฺณตฺติ วิมาโต.” (วิ+หน+ณ)

อธิบาย อัสสัดถิตัทธิต คือ วิมาตวา (วิมาโต อสฺส อตฺถิตฺติ วิมาตวา)
 ขยายกิตบทคือ วิมาโต เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ ด้วยเหตุว่า
 อัสสัดถิตัทธิตดังกล่าว กล่าวถึงบุคคลผู้มีความเหินแค้นน้อยเหมือนกิตบท
 ที่เป็นกัตตุสาธนะคือ วิมาโต ที่ประกอบด้วย ณ ปัจจัยอันแสดงถึงบุคคลผู้
 เหินแค้นน้อย

(ข) สโต สมฺปชาโนติ สติมา. (มหานิ. ๓๐๓)

ปาฐะว่า สโต สมฺปชาโน คือ ผู้มีสติ

ในที่นี้บทว่า สโต (ผู้มีสติ) ท่านขยายว่า สติมา โดยใช้อัสสัดถิตัทธิต
 ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “สฺรตฺติ สโต.”

(สฺร+ต)

๔. ถ้ายกตั้งเป็นกิตติบท ส่วนบทขยายเป็นอรรถกรรม
แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตฺตฺสาธนะ

(ก) (โอดิณฺโณติ) กุปาทินิ วิย สตุตา อสมเวกฺขิตฺวา รชนีเย จาเน
รชฺชนฺโต สยํ วา ราคํ โอดิณฺโณ. (วิ.อญ. ๒/๒๐, กงฺขา. ๗๒)
อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุผู้กำหนดในฐานะอันเป็นที่ตั้งแห่งความ
กำหนด หยั่งลงสู่ราคะเองเหมือนเหล่าสัตว์ผู้ไม่ใคร่ครวญ
ตกลงสู่สถานที่มีบ่อเป็นคั่น ชื่อว่าโอดิณฺณะ

ในที่นี้บทว่า โอดิณฺโณ (ผู้หยั่งลง) ท่านขยายว่า ราคํ โอดิณฺโณ
โดยใช้อรรถกรรมบทขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตฺตฺสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า
“ราคํ โอดริติ โอดิณฺโณ.” (อว+ตร+ ต)

อธิบาย อรรถกรรมบทคือ รากํขยายกิตติบทคือ โอดิณฺโณเพื่อแสดง
บทตั้งว่าเป็นกัตตฺตฺสาธนะ ด้วยเหตุที่เป็นอรรถกรรมของ โอดิณฺณ สัพพ
อันเป็นกัตตฺตฺสาธนะที่ต้องมีกรรมเป็นอรรถกรรมอย่างแน่นอน

โอดิณฺโณติ อิทํ กมฺมสาธนํ กตฺตฺสาธนํ วา โหตีติ ตถฺกยวเสน อตฺถํ
ทสฺเสนฺโต “ยกฺขาทิ วิย สตุตาติอาทิมาห. (กงฺขา. นวฎฺ. ๓๗๖)

(ข) ชิกฺขุจฺจนฺมาโนติ อสุจี วิย คํ ชิกฺขุจฺจนฺโต. (วิ.อญ. ๑/๒๖๓)
บทว่า ชิกฺขุจฺจนฺมาโน คือ รังเกียจอยู่ ซึ่งอัคภาพนั้น
ประดุจของอันไม่สะอาด

ในที่นี้บทว่า ชิกฺขุจฺจนฺมาโน ท่านขยายว่า คํ ชิกฺขุจฺจนฺโต โดยใช้อรรถ-
กรรมบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตฺตฺสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ชิกฺขุจฺจนฺตี

ติ ชิกฺขุณฺณมานโน.” (คฺป+ณ+มาน)

(ก) อิสฺสโร กตฺตา นิมฺมาตาติ อหํ โลเก อิสฺสโร, อหํ โลเกสฺส
กตฺตา จ นิมฺมาตา จ. (ที.อญ. ๑/๑๐๓)

ปาฐะว่า อิสฺสโร กตฺตา นิมฺมาตา ความว่า เราเป็น
ใหญ่ในโลก, เราเป็นผู้กระทำและเนรมิตโลก

ในที่นี้บทว่า กตฺตา นิมฺมาตา ท่านขยายว่า โลเกสฺส กตฺตา จ นิมฺมาตา จ
โดยใช้ฉันทวิธานอธิบายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า
“กโรตฺติ กตฺตา.” (กร+ตุ) “นิมฺมินาตฺติ นิมฺมาตา.” (นิ+มา+ตุ) อวฺตตกรรมบท
คือ กรรมบทที่ไม่ถูกอาชยตฺวาจากหรือกิตฺวาจากกล่าวถึงเพราะไม่ลงอาชยต
วิภัตติ, กิตฺปจฺจยในอรรถกรรม จึงต้องลงทุตฺติยาวิภัตติหรือฉันทวิธาน
ในอรรถกรรมเพื่อกล่าวอรรถนั้นให้ปรากฏ (กมฺมตฺเต ทุตฺติยา. กส. ๒๕๗,
ทุตฺติยาปญฺจมีนญจ. กส. ๓๐๕) ทำให้ทราบว่าการยบทที่เกี่ยวข้องเป็นกัตตุ
วาทก/กัตตุสาธนะเพราะถ้าเป็นกัมมสาธนะ จะไม่ประกอบอวฺตตกรรมบท
ในประโยค

๕. ถาบทตั้งเป็นกิตฺตบท ส่วนบทขยายเป็นกัตตุวาทก
และประกอบด้วย ภาว ศัพท์ แสดงบทตั้งเป็น
กัตตุสาธนะและลบ ภาว ศัพท์

(ก) วินยฺนโตติ วินยฺนภาวโต, ภาวปธานิทฺเตโสยํ, ภาวโลโป วา.

(สี. นวฎี. ๑๐๗)

บทว่า วินยฺชนโต ความว่า เพราะความเป็นสภาพฝึกหัด, ศัพท์
นี้เป็นศัพท์แสดงโดยมีอรรถภาวะเป็นประธาน หรือลบบทศัพท์

ในที่นี้บทว่า วินยฺชนโต ท่านขยายว่า วินยฺชนภาวโต โดยใช้กัตตุวาจก
คือ วินยฺชน ศัพท์ และ ภาว ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ
และลบบทศัพท์ในภายหลังโดยวิเคราะห์ว่า “(กายวาจาโย) วินยฺสํ วิณฺยโน,”
(วิ+นี +ยุ) “วินยฺชนสฺส ภาโว วิณฺยโน.” (อุตฺตรโลปสมาส)

(ข) ปฐฺปวาทวิวฺชฺชนโตติ ยถาวุตฺตการณํ อชานนฺตานิ ปเรสํ
อาโรปีตอฺปวาทโต วิวฺชฺชิตฺตูกามตฺตา. (สี. นวฎี. ๑/๓๐)

บทว่า ปฐฺปวาทวิวฺชฺชนโต ความว่า เพราะประสงค์จะหลีกเลี่ยง
คำกล่าวโทษของบุคคลอื่นผู้ไม่รู้เหตุดังกล่าว

ในที่นี้บทว่า วิวฺชฺชนโต ท่านขยายว่า วิวฺชฺชิตฺตูกามตฺตา โดยใช้กัตตุวาจก
(วิวฺชฺชิตฺตูกาม ศัพท์) และ ตฺต ปัจจขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ
และลบบท ภาว ศัพท์ในภายหลังโดยวิเคราะห์ว่า “วิวฺชฺเชนฺโต วิวฺชฺเชตฺตํ
กามตฺตํ วิวฺชฺชโน.” (วิ+วฺชฺช+ยุ) “วิวฺชฺชนสฺส ภาโว วิวฺชฺชโน.” (อุตฺตร-
โลปสมาส)

หมายเหตุ ตฺต ปัจจที่ลงในอรรถภาวะ ใช้แทน ภาว ศัพท์ได้

๖. ถ้าบทตั้งเป็นกิตฺตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย ยุ ปัจจ
และ ก อาคม แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

(ก) วสลံ วา กิเลสปคฺขมณกัม ฌมฺม. (วิ.ญ. ๑/๒๓๑)

อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งความประพฤติอันต่ำทราม คือ อันหลังกิเลส
ในที่นี้บพว่า วสลံ (ความประพฤติอันต่ำทราม) ท่านขยายว่า กิเลส-
ปคฺขมณกัม โดยใช้ ยฺ ยัจจย และ ก อาคมขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุ
สาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “วสติ กิเลส ปคฺขมณคิตติ วสโล.” (วส+อล)

อธิบาย ยฺ ยัจจยมักลงในอรรถภาวสาธนะ แต่เมื่อประกอบกับ
ก อาคมต่ออีก มักกล่าวอรรถคือกัตตุสาธนะ ดังนั้น บทขยายคือ กิเลส-
ปคฺขมณกัม ที่ประกอบด้วย ยฺ ยัจจยและ ก อาคม จึงสามารถแสดงความ
เป็นกัตตุสาธนะของบทตั้งได้

(ข) ฐุตคฺคณฺเณติ กิเลสณิทุฐนฺนเก คุณฺเณ. (วิ.ญ. ๑/๒๑๔)

บทว่า ฐุตคฺคณฺเณ คือ ซึ่งหม่อมคุณอันสลัดออกซึ่งกิเลส

ในที่นี้บพว่า ฐุตคฺคณฺเณ (คุณอันสลัดกิเลส) ท่านขยายว่า กิเลสณิทุฐนฺนเก
โดยใช้ ยฺ ยัจจย และ ก อาคมขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ
โดยวิเคราะห์ว่า “กิเลส ฐุนฺนคิตติ นิทุฐนฺนคิตติ ฐุตตา.” (ฐฺ, ฐ+ต)

๑. ถ้าบทตั้งเป็นกิตบพ ส่วนบทขยายเป็นอาขยาต-
ปรัสสพท แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

อาหณคิ จิตฺตุนฺนคิ อามาโต. (ที.ญ. ๑/๕๑)

สภาพใด ย่อมกระทบกระทั่ง ซึ่งจิต เพราะเหตุนั้น
สภาพนั้น ชื่อว่า อามาตะ

ในที่นี้บัพทว่า อาฆาโต (สภาพกระทบกระทั่ง) ท่านขยายว่า อาหณติ จิตฺตํ โดยใช้อาฆาตปรัสสบทขยาย เพื่อแสดงว่าบัพทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “อาหณตฺติ อาฆาโต.” (อา+หน+ณ)

หมายเหตุ ในฐานะที่ขยายบัพทตั้งด้วยอาฆาตอรรถโนบถ พึงทราบว่า แสดงว่าบัพทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยพยติเรกนัย (นัยตรงกันข้าม)

๘. ถ้าบัพทตั้งเป็นกิตบถ ส่วนบทขยายเป็นปฐมันตบถ
แสดงว่าบัพทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

ยาจโก อปฺปิโย โหตฺติ โย ยาจติ, โส อปฺปิโย โหติ.

(วิ.อญ. ๒/๖๐)

บาทภาดาว่า ยาจโก อปฺปิโย โหติ ความว่า บุคคลใด

ย่อมขอ บุคคลนั้น ไม่เป็นที่รัก

ในที่นี้บัพทว่า ยาจโก (ผู้ขอ) ท่านขยายว่า โย โส โดยใช้ปฐมันตบทยาย เพื่อแสดงว่าบัพทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ยาจตฺติยาจโก.” (ยาจ+ณวุ)

๙. ถ้าบัพทตั้งเป็นกิตบถ ส่วนบทขยายประกอบด้วย

สฺส/ธมฺม/สาธุกาโร ตัพพํ แสดงว่าบัพทตั้งเป็นคัสสสฺส/

คัถัมม/คัสสาธุกาโรกิต

ตตร โข ภควา อามนุเตสิ ภิกฺขโวติ. (ม. ๑/๑, อญ. ๑/๑)

ในที่นั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่าคุณ

สังวณณานิยาม

ภิกขุทั้งหลาย

ภิกขุโวลี อามนุตนาการทีปนี. ตถจ ภิกขณสีลตาทีคุณโยคสีทุทธดา
วุดต. ภิกขณสีลตาคุณยุตโตปี हि ภิกขุ ภิกขณธम्मตาคุณยุตโตปี ภิกขเน
सारुการिताคุณยุตโตปีติ สททวิทु มณुณนติ. (ม.อญ. ๑/๑๔, อญ.อญ. ๑/๑๕)

บทว่า ภิกขโวลี แสดงอาการตรัสเรียก และบทว่า ภิกขโวลี นั้น ทรง
ตรัสขึ้นเพราะการสำเร็จโดยการประกอบด้วยสภาพมีการขอเป็นปกติ จจริงอยู่
ภิกขุเป็นผู้ประกอบด้วยสภาพคือการขอเป็นปกติบ้าง ประกอบด้วยสภาพ
คือการขอเป็นข้อประพฤติบ้าง ประกอบด้วยสภาพคือการกระทำด้วยดี
ในการขอบ้าง นักไวยากรณ์ทั้งหลายมีความเห็นเช่นนี้

ในที่นี้บทว่า ภิกขุท่านขยายว่า ภิกขณสีลตาทีคุณ โยคสีทุทธดา โดยใช้
สีล ศัพท์ ฯลฯ ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นดัสสีลกิต ฯลฯ โดยวิเคราะห์ว่า
“ภิกขติ สีเลนาติ ภิกขุ.” (ภิกข+ฐ)

วิเคราะห์ ๕ ประเภท

กัณธรจนอาจารย์ทั้งหลาย แสดงรูปวิเคราะห์ของดัสสีลกิต ฯลฯ
ว่ามีแต่ละ ๓ ประเภทโดยใช้ ตุมันตบท (บทที่มี ตุ ปัจจัยเป็นที่สุด)
อาขยาตบท และสมาสบทในรูปวิเคราะห์ เช่น

(ก) ภิกขิตุ สีมสสุสาติ ภิกขุ.	(ตุ)
ภิกขติ สีเลนาติ ภิกขุ.	(อาขยาต)
ภิกขณสีโลติ ภิกขุ.	(สมาส)
(ข) ภิกขิตุ ธมโม อสุสาติ ภิกขุ.	(ตุ)

	ภิกขุติ ฐมฺเมนาติ ภิกขุ.	(อาขยาต)
	ภิกขุณฐมฺโมติ ภิกขุ.	(สมาส)
(ค)	ภิกขิตฺตํ สาธุการิตาติ ภิกขุ.	(ตุ้ม)
	ภิกขุติ สาธุการิตายาติ ภิกขุ.	(อาขยาต)
	ภิกขุเน สาธุการิตาติ ภิกขุ.	(สมาส)

๑๐. ถ้างัดตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็นอวุตตกัถตา
แสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ

- (ก) โอติณฺโณติ ยกุขาทีหิ วิย สตุตา อนฺโต อุปฺปชฺชนฺเตน
ราเคน โอติณฺโณ. (วิ.อญ. ๒/๒๐, กงฺขา. ๗๒)
ภิกษุผู้อันราคะที่เกิดขึ้นในภายในท่วมทับแล้ว เหมือนเหล่า
สัตว์อันมนุษย์เช่นยักษ์เข้าสิงแล้ว ชื่อว่า โอติณฺณะ

ในที่นี้บทว่า โอติณฺโณ (ท่วมทับแล้ว) ท่านขยายว่า ราเคน
โอติณฺโณ โดยใช้อวุตตกัถตาบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ
โดยวิเคราะห์ว่า “ราเคน โอติณฺโณติ โอติณฺโณ.” (อว+ตร+ต)

อธิบาย อวุตตกัถตาบท คือ ราเคน ขยายกิตบทคือ โอติณฺโณ
เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ ด้วยเหตุที่เป็นอวุตตกัถตาของ โอติณฺณ
ศัพท์อันเป็นกัมมสาธนะที่ต้องมีกัถตาเป็นอวุตตกัถตาอย่างแน่นอน

หมายเหตุ อวุตตกัถตา คือ กัถตาบทที่ไม่ถูกอาขยาตวางกหรือ
กิตวางกกล่าวถึง เพราะไม่ลงอาขยาตวิภัตติ, กิตปัจจยในอรรถกัถตา จึง

ต้องลงมติว่าวิภัติในอรรถกถาเพื่อกล่าวอรรถนั้นให้ปรากฏ (กตฺตริ จ. กส. ๒๘๘) เมื่อประกอบอรรถกถาตามบทดังกล่าว ทำให้ทราบว่ากริยาบทที่เกี่ยวข้องเป็นกัมมวาจก/กัมมสาธนะ เพราะถ้าเป็นกัตตุสาธนะจะไม่ประกอบอรรถกถาตามบทในประโยค

(ข) อฏฺฐิยาโนติ....เตน วา ภิกฺขุภาเวน อฏฺโฏ กริยาโน,
ปีพฺยมาโนติ อตุโธ. (วิ.อฏ. ๑/๒๖๓)

บทว่า อฏฺฐิยาโน ได้แก่....หรืออันสมณเพศนั้นกระทำให้อึดอัดอยู่ อธิบายว่า ปิบบันอยู่

ในที่นี้บทว่า อฏฺฐิยาโน (กระทำให้อึดอัดอยู่) ท่านขยายว่า เตน ภิกฺขุภาเวน อฏฺโฏ กริยาโน ปีพฺยมาโน โดยใช้อรรถกถาตามบทคือ เตน ภิกฺขุภาเวน ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “อฏฺโฏ กริยาเตติ อฏฺฐิยาโน.”

อธิบาย อฏฺฐิยาโน มาจาก อฏฺฐ+อิ+ย+มาน อฏฺฐ ศัพท์เป็นนามธาตุ (ธาตุที่เป็นนามศัพท์) จึงลง อิ ปัจจัยหลังนามธาตุนั้นในอรรถต่างๆ ได้ด้วยสูตร “ธาตุวตฺเต นามสฺมิ” (โมค. ๕/๑๒) ในที่นี้ อิ ปัจจัยลงในอรรถการกระทำอันเป็นอรรถของ กร ธาตุ, ย ปัจจัยและ มาน ปัจจัยลงในอรรถกรรม จึงไข อฏฺฐ ศัพท์ที่ประกอบกับปัจจัยเหล่านั้นว่า “อฏฺโฏ กริยาโน” (อันสมณเพศกระทำให้อึดอัดอยู่) โดยตรงและไขความอธิบายต่อไปว่า “ปีพฺยมาโน” (อันสมณเพศปิบบันอยู่)

(ค) พหุโน ชนสฺส กนฺตา โหติติ พหุชนกนฺตา. (ที.อฏ. ๑/๑๔)

อธิบาย ยุตฺตภาวโต เป็นบทที่ประกอบด้วย ยุตฺต ศัพท์ขยายกิตบห คือ สมุโมทณีย เพื่อแสดงว่า สมุโมทณีย ศัพท์เป็นกัมมสาธนะ ด้วยเหตุว่า ยุตฺต ศัพท์กล่าวอรรถสมควรเหมือน อนีย ปัจจัยที่กล่าวอรรถอระ (สมควร) และลงในอรรถกัมมสาธนะ

สมุโมทิตพฺพโต สมุโมทณียนฺติ อิํ ปน อตุํ ทสฺเสนฺโต “สมุโมทิตํ ยุตฺตภาวโต”ติ อาห. (สารตถ. ฎี. ๑/๔๒๐)

(ข) ทสฺสนียาติ ทสฺสนยฺยุดฺดา. (อง.อญ. ๒/๔๑๕)

บทว่า ทสฺสนียา คือ อันควรต่อการพัฒนา

ในที่นี้บทว่า ทสฺสนียา (หญิงที่พึงพัฒนา) ท่านขยายว่า ทสฺสนยฺยุดฺดา โดยใช้ ยุตฺต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ปฺสฺสิตพฺพาติ ทสฺสนียา.” (ทิส+อนีย)

(ค) ตตฺถ รุปายตฺนํ จกฺขุณา โอลฺลเกตฺวา ทกฺขิตฺตํ สกฺกาติ ทิฏฺฐํ นาม ชาตํ. (อภิ.อญ. ๑/๓๕๖)

ในปาฐะนั้นรูปายตนะอันบุคคลสามารถเห็นโดยแลดูด้วยดวงตา เพราะเหตุนี้ชื่อว่า ทิฏฐะ

ในที่นี้บทว่า ทิฏฺฐํ (รูปที่พบเห็น) ท่านขยายว่า ทกฺขิตฺตํ สกฺกา โดยใช้ สกฺกา ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า ทิฏฺฐ ศัพท์เป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ปฺสฺสิตพฺพนฺติ ทิฏฺฐํ.” (ทิส+ต)

อธิบาย ปาฐะว่า ทกฺขิตฺตํ สกฺกา ขยายกิตบหคือ ทิฏฺฐํ เพื่อแสดงว่า ทิฏฺฐ ศัพท์เป็นกัมมสาธนะ ด้วยเหตุว่า สกฺกา ศัพท์เป็นกรรมบทเหมือน

ด ปัจจัยที่ลงในอรรถกัมมสาธนะ

(ฅ) อารานนีโยติ สกุกา อาราเชตุ์ สมุปาเทตุ์, นิพพุตเตตุนติ
อตุโถ. (วิ.อญ. ๑/๕๔๖)

บทว่า อารานนีโย ความว่า สามารถเพื่อให้สำเร็จ หมายความว่า
เพื่อให้เกิดขึ้น

ในที่นี้บทว่า อารานนีโย ท่านขยายว่า สกุกา อาราเชตุ์ สมุปาเทตุ์
โดยใช้ สกุกา ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า
“อาราเชตพุโติ อารานนีโย.” (อา+ราธ+อนีย)

(ง) เสกฺขา ฅมฺมา อเสกฺขา ฅมฺมา โลกุตตรารมฺมาติอาทีนา
ปุชิตาปิ, ปุชารหาติ อธิปฺปาโย.

(วิ.อญ. ๑/๑๕, ที.อญ. ๑/๑๘, อภิ.อญ. ๑/๒๑)

และธรรมที่ควรบูชาทั้งหลาย อธิบายว่าสมควรแก่การ
บูชา (อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ในพระอภิธรรม
นี้) ตามนัยว่า เสกฺขา ฅมฺมา อเสกฺขา ฅมฺมา โลกุตตรา
รมฺมา เป็นต้น

ในที่นี้บทว่า ปุชิตา ท่านขยายว่า ปุชารหา โดยใช้ อรห ศัพท์ขยาย
เพื่อแสดงว่า ปุชิต ศัพท์เป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ปุชตพฺพาติ ปุชิตา.”
(ปุช+เอ+ต)

อธิบาย ปุชารหา เป็นบทที่ประกอบด้วย อรห ศัพท์ขยายกิตฺต
คือ ปุชิตา เพื่อแสดงว่า ปุชิต ศัพท์เป็นกัมมสาธนะ ด้วยเหตุว่า อรห ศัพท์

กล่าวอรรถสมควรเหมือนกิตบทที่เป็นกัมมสาธนะคือ ปุชิตาที่ประกอบด้วย
๓ ปัจจัยที่กล่าวอรรถอระ (สมควร) และลงในอรรถกัมมสาธนะ

หมายเหตุ ๓ ปัจจัยใน ปุชิต ศัพท์ไม่กล่าวอรรถอดีตหรือกัตตุสาธนะ
 ฯลฯ เพราะพระอรรถกถาจารย์ได้ขยายว่า ปุชารหา (ควรแก่การบูชา) ถ้า
 มุ่งแสดงอรรถอดีตต้องขยายว่า กตปุชา (กระทำการบูชาแล้ว) เพราะเหตุนี้
 ในที่นี้ ๓ ปัจจัย จึงเป็นกัมมสาธนะ และกล่าวอรรถอระเท่านั้น

ปุชารหาติ เอเตน กตฺตาทิสานํ อตีตาทิกาลํ สกฺกณฺเวยฺยตุํ วา
 นินฺนฺเตติ. ปุชิตพฺพาเยว หิ ธมฺมา กาลวิเสสนิยฺมรหิตา ปุชารหา เอตุถ
 วุตฺตาติ อธิปฺปาโย ทสฺสํโต. (ส. นวฎี. ๑/๑๑๕)

(จ) วิชาติพุโพติ วิชาติ สุนทิสฺสํ สกฺกณฺเวยฺโย. (ที. ฎี. ๓/๑๓๘)

บทว่า วิชาติพุโพ คือ ความสามารถเพื่อกระทำ คือ
 เพื่อแสดง

ในที่นี้บทว่า วิชาติพุโพ (สามารถเพื่อกระทำ) ท่านขยายว่า วิชาติ
 สุนทิสฺสํ สกฺกณฺเวยฺโย โดยใช้ สกฺกณฺเวยฺย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงบทตั้ง
 เป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “วิชาตีโยติ วิชาติพุโพ.” (วิ+กร+ตพพ)

(ฉ) วิญเญโยติ สุปริพฺยตฺตตาย อกฺขรโต จ พฺยณฺชนโต จ

วิญฺเญตํ สกฺกณฺเวยฺโย. (ม. ฎี. ๓/๒๑๓)

บทว่า วิญเญโย คือ อัมบุคคลสามารถเพื่อรู้โดยอักษรและโดย
 พยัญชนะ เพราะความปรากฏชัด

ในที่นี้บทว่า วิญเญโย ท่านขยายว่า วิญเญตํ สกฺกณฺเวยฺโย โดยใช้

สกุณณเยย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า
 “วิญญาตพุโทติ วิญญะโย.” (วิ+ญา+ณฺย)

๑๒. ถ้ายกตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็นกัมมวาทก
 และประกอบด้วย ภาว ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็น
 กัมมสาธนะ และลบ ภาว ศัพท์

(ก) ทฎฐพฺพภาวสงฺขาเตน นิตฺตฺสเนน สห วตฺตตีติ
 สนิทฺตฺสนํ. (วิภาวินี. ๒๐๕) ฉ.

รูปโดยย่อเป็นไปกับด้วยนิทฺตฺสนะกล่าวคือ การเห็น
 เพราะเหตุนั้น รูปนั้นชื่อว่า สนิทฺตฺสนะ (รูปอันเป็น
 ไปกับด้วยการเห็น, มีสภาพธรรมการเห็นเป็นอารมณ์)

ในที่นี้ นิตฺตฺสน ศัพท์ในบทว่า สนิทฺตฺสนํ ท่านขยายว่า ทฎฐพฺพ
 ภาวสงฺขาเตน โดยใช้กัมมวาทก คือ ทฎฐพฺพ ศัพท์ และ ภาว ศัพท์ขยาย
 เพื่อแสดงว่า นิตฺตฺสน ศัพท์เป็นกัมมวาทกและลบ ภาว ศัพท์ในภายหลัง
 โดยวิเคราะห์ว่า “นิตฺตฺสตีตฺตฺพฺพนฺติ นิตฺตฺสนํ.” (นิ+ทิส+ยฺ) “นิตฺตฺสนสฺส
 ภาโว นิตฺตฺสนํ.” (อุตฺตรโลปสมาส)

อธิบาย นิตฺตฺสน ศัพท์มาจาก นิ+ทิส+ยฺเป็นกัมมวาทกศัพท์เพราะลง
 ยฺ ปัจจัยในอรรถกัมมสาธนะ เนื่องจากขยายว่า ทฎฐพฺพ อันประกอบด้วย
 ตฺพฺพ ปัจจัยที่ปรากฏชัดในอรรถกัมมสาธนะ ทั้งยังลบ ภาว ศัพท์อีกในรูป
 สมาสวิเคราะห์ เพราะขยายว่า ทฎฐพฺพภาว โดยประกอบด้วย ภาว ศัพท์

ต่อมา นิตฺตฺสน ศัพท์ที่เป็นกัมมสาธนะ หมายถึง รูปที่พบเห็น ส่วน นิตฺตฺสน ศัพท์ที่เป็นกัมมสาธนะ และลบ ภาว ศัพท์ในภายหลัง หมายถึง การเห็น (ความเป็นรูปที่พบเห็น)

ดังนั้น เพื่อให้หมายถึง “กิริยา” ของศัพท์ใดศัพท์หนึ่ง ในภาษาบาลี จะวิเคราะห์เป็นอุตตรโลปสมาสต่อ ศัพท์เช่นนี้ พระภูิกจารย์เรียกว่า ภาวโลปะ* (ศัพท์ที่ลบภาวศัพท์) อนึ่ง ศัพท์ดังกล่าวมีชื่อ เรียกอีกอย่างหนึ่ง ว่า ภาวปธาน* (ศัพท์ที่มีอรรถภาวะเป็นประธาน) โดยกล่าวถึงสิ่งใดสิ่ง หนึ่งโดยตรงแต่กลับหมายถึงกิริยาของสิ่งนั้นโดยอ้อม (ฐานูปจาร = กล่าวถึงฐานะ (ที่ตั้ง) แต่กลับหมายถึงฐานี (ที่อาศัย) เช่น มนุจา โฆสนฺติ ผู้อยู่บนเตียงโห้ร้องอยู่ ในที่นี้กล่าวถึงฐานะคือเตียง แต่กลับหมายถึงฐานี คือผู้อยู่บนเตียง) ตามมติที่เป็นภาวปธานไม่ต้องวิเคราะห์เป็นอุตตร- โลปสมาสต่อมา เพียงวิเคราะห์เป็นกัมมสาธนะเท่านั้น โดยที่ นิตฺตฺสน ศัพท์ กล่าวถึงฐานะคือรูปที่พบเห็น แต่กลับหมายถึงฐานี คือการเห็นอันอาศัยรูป

“ทฏฺฐพฺพภาวสงฺขาเตนา”ติ เอเตน นิตฺตฺสติดฺตพฺพนฺติ นิตฺตฺสนํ, รูป. อธิ ปน นิตฺตฺสนสทฺทสฺส ภาวปฺปธานคฺตา ทฏฺฐพฺพภาโว นิตฺตฺสนํ นามาติ ทสฺเสติ. (มณฺธิมฺ. ๒/๑๖๕) ฉ.

หมายเหตุ อรรถภาวะ หมายถึง อรรถห้ำประการของ ภาว ศัพท์

* พระชนกาวังศ์, สังคหสาฎกิกา, ข้างกึ่ง, ๒๕๐๐, น.๔๘๓

และภาวปัจจัยคือ ทัพพะ คุณ กิริยา นาม และชาติ (รูป. ๓๘๓)

(ข) สงฺคหนฺติ จ สโมธานํ, สโมธานํคฺวา วา คเหตุพฺพภาวํ.

(มณฺธิมณฺฑ. ๑/๓๐๕) น.

บทว่า สงฺคหํ คือ ซึ่งความเป็นสิ่งที่ท่านถือเอาโดย

รวบรวม หรือซึ่งความเป็นสิ่งที่ท่านรวบรวมถือเอา

ในที่นี้บทว่า สงฺคหํ (ความเป็นสิ่งที่ท่านถือเอาโดยรวบรวม,ความเป็นสิ่งที่ท่านรวบรวมถือเอา=การรวบรวมถือเอา) ท่านขยายว่า สโมธานํ, สโมธานํคฺวา วา คเหตุพฺพภาวํ โดยใช้กัมมวาทกและ ภาว ศัพท์ใน คเหตุพฺพภาวํ ขยาย คห ศัพท์ (ส่วน สโมธานํ และ สโมธานํคฺวา ขยาย อรรถของ สํ อุปสัค) เพื่อแสดง สงฺคห ศัพท์ว่าเป็นกัมมวาทกและลบ ภาวศัพท์ในภายหลังโดยวิเคราะห์ว่า “สโมธานํ(สโมธานํคฺวา) คเหตุพฺพโหติ สงฺคโห.” (ส+คห+อ) “สงฺคหสฺส ภาวโ สงฺคโห.” (อุตฺตรโลปสมาส)

๑๓. ถ้ายกตั้งเป็นกิตติบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย

คพฺพ,อนีย ปัจฉิ แสดงว่ายกตั้งเป็นกัมมสาธนะ

(ก) มุขเน อสิตพฺพํ ญฺชิตพฺพนฺติ มุขาสฺย. ทนฺเตหิ วิชาทิตพฺพนฺติ ทนฺตวิชาทณํ. (อภิ.อญ.๑/๓๘๘)

สิ่งใดถูกกินด้วยปาก เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า มุขาสฺย,

สิ่งใดถูกเคี้ยวด้วยฟันเพราะเหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่าทันตวิชาทนะ

ในที่นี้บทว่า มุขาสฺย ท่านขยายว่า มุขเน อสิตพฺพํ ญฺชิตพฺพํ และ

ทนต์วิชาทน์ ท่านขยายว่า ทนต์เหติ วิชาทิตพพ โดยไ้ คพพ ปัจจขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “มุเขน อสิตพพ ภูยชิตพพนุติ มุขาสัย” (มุข+อส+ณฺย) “วิชาทิตพพนุติ วิชาทน์” (วิ+ชาท+ย) “ทนต์เหติ วิชาทน์ ทนต์วิชาทน์.”

อธิบาย มุขาสัย ศัพท์ประกอบด้วย ณฺย ปัจจ ส่วน วิชาทน์ ศัพท์ใน ทนต์วิชาทน์ ประกอบด้วย ยุ ปัจจที่ปรากฏในภาวสาธนะมากกว่าสาธนะอื่น อนึ่ง การขยายบทตั้งโดยการเปลี่ยนปัจเจกนั้นมุ่งในการขยายอรรถของปัจเจกในบทตั้ง ส่วนฐานะที่ขยายบทตั้งโดยเปลี่ยนวิภัตติก็เป็น การแสดงอรรถของวิภัตติในบทตั้ง ส่วนฐานะที่ขยายบทตั้งโดยเปลี่ยน ชาติ พึงทราบว่าเป็นการแสดงอรรถของชาติในบทตั้งนั้น

(ข) อปสฺสเสนํ นาม นิจุปรีโกโค มณฺโญ วา ปิจํ วา....

สพฺพมุเปตํ อปสฺสนียญฺเณน อปสฺสเสนํ นาม.

(วิ.อญ. ๑/๔๕๘)

เครื่องใช้ประจำเช่น เติง ตั้ง ชื่อว่า อปัสเสนะ (ที่พึง)

สิ่งนั้นแม้ทั้งหมดชื่อว่าอปัสเสนะ เพราะอรรถคือความ

เป็นของถูกพึง

ในที่นี้บทว่า อปสฺสเสนํ ท่านขยายว่า อปสฺสนียญฺเณน โดยไ้ อนีย ปัจจขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “อปสฺสนียนุติ อปสฺสเสนํ.” (อป+สฺ+ย)

๑๔. ถ้ายกตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็น

ภาวคัทธิต แสดงว่ายกตั้งเป็นภาวสาธนะ

คตฺถ ถินตา ถินํ, มิทุธตา มิทุธํ. (อภิ.อญ. ๑/๓๑๒, วิสุทฺธิ. ๓/๕๒)

บรรดาถินะและมิทุธะเหล่านั้น ความหดหู่ ชื่อว่า ถินะ,
ความเชื่องซึม ชื่อว่า มิทุธะ

ในที่นี้บทว่า ถินํ, มิทุธํ ท่านขยายว่า ถินตา, มิทุธตา โดยใช้ภาวคัทธิต
ขยายเพื่อแสดงว่ายกตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ถินนํ ถินํ.” (ถิ+ย)
“มิทุธนํ มิทุธํ.” (มิห+ต)

อธิบาย ภาวคัทธิต คือ ถินตา (ถินสุส ภาโว ถินตา) และ มิทุธตา
(มิทุธสุส ภาโว มิทุธตา) ขยายกิตบทคือ ถินํ และมิทุธํ เพื่อแสดงว่า ถิน,
มิทุธ ศัพท์เป็นภาวสาธนะ ด้วยเหตุว่า ภาวคัทธิตสามารถกล่าวอรรถภาวะ
(กิริยา) ได้เหมือนกิตบทที่เป็นภาวสาธนะคือ ถินํ และ มิทุธํ ที่ประกอบ
ด้วย ย, ต ปัจจัยอันแสดงภาวสาธนะ ในที่นี้ ถินตา กล่าวถึงสภาพความ
หดหู่แห่งจิต มิทุธตา กล่าวถึงสภาพความเชื่องซึมแห่งเจตสิก เหมือน
ภาวสาธนศัพท์เหล่านั้น จึงแสดงความเป็นภาวสาธนะของกิตบทนั้นได้

ภาวคัทธิต คือ คัทธิตที่กล่าวอรรถภาวะ (แดนเกิดแห่งความรู้และ
ศัพท์) ตามรูปวิเคราะห์ว่า “ภวนฺติ เอตสฺมา พุทฺธิสทฺธา อิติ ภาโว.” (ภ+ณ)
อรรถภาวนั้นได้แก่เหตุทำให้เกิดศัพท์ขึ้นนั่นเองซึ่งมีห้าประการคือ ทัพพะ
(ตัว, องค์กรรม) คุณ (สภาพ) กิริยา (อาการ) นาม (ชื่อ) ชาติ (ชาติ, ชนิด)
ดังต่อไปนี้

๑. ทัพพศัพท์ *ทณฺหิตฺตํ* (ความเป็นผู้มีไม้เท้า) หมายถึง ไม้เท้า (ทัพพะ) อันเป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า *ทณฺหี* (ผู้มีไม้เท้า)
 ๒. คุณศัพท์ *นีลิตฺตํ* (ความเป็นแห่งผ้าเขียว) หมายถึง สีเขียว (คุณ) อันเป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า *นีล* (ผ้าเขียว)
 ๓. กริยาศัพท์ *ยาจกิตฺตํ* (ความเป็นแห่งยাজก) หมายถึง กริยาการขอ (กริยา) อันเป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า *ยาจโก* (ผู้ขอ)
 ๔. นามศัพท์ *เทวทตฺตํ* (ความเป็นแห่งเทวทัตต์) หมายถึง นามว่าเทวทัตต์ (นาม) อันเป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า *เทวทตฺโต* (เทวทัตต์)
 ๕. ชาติศัพท์ *มนุสฺสิตฺตํ* (ความเป็นแห่งมนุษย์) หมายถึง มนุษยชาติ (ชาติ) อันเป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า *มนุสฺโส* (มนุษย์)
๑๕. ถ้ายกตั้งเป็นกิตบถ ส่วนบทขยายประกอบด้วย *ยุ* ปังจย *อาการ* ศัพท์และ *ภาว* ศัพท์ แสดงว่ายกตั้งเป็น *ภาวสาธนะ*

(ก) วินยรโสติ วินยรโส. (มุตฺถิ. ๑/๑๑๑)

บทว่า วินยรโส คือ มีการกำจัดเป็นกิจ

ในที่นี้บัพทว่า วินยรโธ ท่านขยายว่า วินยรโธ โดยใช้ ยุ ปัจจยขยาย เพื่อแสดงว่าบัพทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “วินยนํ วินโย.” (วิ+นี+อ)

อธิบาย วินยณ ศัพท์ที่ประกอบด้วย ยุ ปัจจย (วินียเต วินยนํ. วิ+นี+ยุ) ขยายกิตบัพทคือ วินย ศัพท์เพื่อแสดงว่าบัพทตั้งเป็นภาวสาธนะ ด้วยเหตุว่า ยุ ปัจจยเป็นปัจจยที่ปรากฏชัดในอรรถภาวสาธนะ ส่วน อ ปัจจยใน วินย ศัพท์ที่ลงในอรรถภาวสาธนะไม่ปรากฏชัดเหมือน ยุ ปัจจย จึงขยาย วินย ศัพท์ด้วย ยุ ปัจจยนั้น

(ข) อนุททยาติ อนุรกุขณา. (วิ.อญ. ๑/๓๑๐)

บัพทว่า อนุททยา คือ การรักษา

ในที่นี้บัพทว่า อนุททยา ท่านขยายว่า อนุรกุขณา โดยใช้ ยุ ปัจจยขยาย เพื่อแสดงว่าบัพทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “อนุททยเต อนุททยา.” (อนุ+ทย+อ)

(ค) ทุสสนาติ ทุสสนากาโร. (อภิ.อญ. ๑/๓๑๕)

อาการประทุษร้าย ชื่อว่า ทุสสนา

ในที่นี้บัพทว่า ทุสสนา (การประทุษร้าย) ท่านขยายว่า ทุสสนากาโร โดยใช้ อาการ ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบัพทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ทุสสเตติ ทุสสนา.” (ทุส+ยุ)

อธิบาย ทุสสนากาโร เป็นบัพทที่ประกอบด้วย อาการ ศัพท์ ขยาย กิตบัพทคือ ทุสสนา เพื่อแสดงว่าบัพทตั้งเป็นภาวสาธนะ ด้วยเหตุว่า อาการ ศัพท์กล่าวอรรถคืออาการอันมีความหมายเหมือนกับภาวะ (อาการ) อัน

เป็นอรรถของภาวสาธนะ

(ฌ) อธิวาสนสงฺขาโต ขมนภาโว ขนฺติ. (อภิ.อญ. ๑/๑๐๐)

ความอดทนกล่าวคือ อธิวาสนะ (ความอดกลั้น) ชื่อว่า ขันติ
ในที่นี้บ่งว่า ขนฺติ ท่านขยายว่า อธิวาสนสงฺขาโต ขมนภาโว โดยใช้
ภาว ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ขมนฺ+ขนฺติ.”
(ขม+ติ)

อธิบาย ขมนภาโว เป็นบทที่ประกอบด้วย ภาว ศัพท์ ขยายกิตบท
คือ ขนฺติ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะ ด้วยเหตุว่า ภาว ศัพท์กล่าว
อรรถคือกิริยาอันมีความหมายเหมือนกับภาวะ (กิริยา) อันเป็นอรรถของ
ภาวสาธนะ

(ง) โวทานนฺติ วิสุทฺธตา. (ที.อญ. ๑/๘๕)

ความบริสุทธิ์ ชื่อว่า โวทาน

ในที่นี้บ่งว่า โวทาน ท่านขยายว่า วิสุทฺธตา โดยใช้ ภาว ปัจจัยขยาย
เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “วิสุทฺธ+เต โวทาน.”
(วิ+อว+ทา+ย)

หมายเหตุ รูปกิตวิเคราะห์มีสองประเภทคือ ชาติวิคคหะ (วิเคราะห์
ด้วยธาตุเดิม) และชาติวัตถวิคคหะ (วิเคราะห์ด้วยธาตุอื่นอันมีอรรถ
เหมือนธาตุเดิม) ในที่นี้ โวทาน ศัพท์มาจาก ทา ธาตุ ท่านวิเคราะห์โดยใช้
สุทฺ ธาตุ ที่มีอรรถเหมือนกับ ทา ธาตุอันมี วิ, อว เป็นบทหน้าซึ่งกล่าว
อรรถสุทฺธิ (บริสุทธิ์) ดังนั้น รูปวิเคราะห์ว่า “วิสุทฺธ+เต โวทาน” จึงเป็น

ธาตุวัดถวิคคะ พึงทราบธาตุวิคคะโดยใช้ธาตุเดิมเป็นหลักว่า “โวทายเต
โวทาน์.”

ธาตุธาตุตุตโต เทว จ พุทฺโธ สตฺตา ปกาสิตา
สพทา'สพทโต เทว พุทฺโธ เอว ปกาสิโต.

(ก.เภท. กถา ๑๗๘)

๑๖. ถ้าบทตั้งเป็นกิตติบท ส่วนบทขยายเป็นสัพพนาม-
กรณีันตบท ฯลฯ แสดงว่าบทตั้งเป็นกรณีสาธนะ
 ฯลฯ ตามสมควรแก่สัพพนาม

(ก) อานนุทฺติ เอเตนาติ อานนุโท. (ที.อญ. ๑/๕๓)
ชนทั้งหลาย ย่อมยินดี ด้วยสภาพนั้น เพราะเหตุนั้น
สภาพนั้น ชื่อว่า อานันตะ

ในที่นี้บทว่า อานนุโท ท่านขยายว่า อานนุทฺติ เอเตน โดยใช้
กรณีันตบท(เอเตน) ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกรณีสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า
“อานนุทฺติ เอเตนาติ อานนุโท.” (อา+นนุท+ณ)

อานนุทฺติ ปโมทฺติ เอเตน ฐมฺเมน คัมภุคฺคิโน สตฺตาติ อานนุท-
สทฺทสฺส กรณีตุตฺตํ ทสฺเสติ. (ที. ฐี. ๑/๗๓)

(ข) สมฺมา ปทียเต อสฺสาติ สมฺปทาน์. (รูป. ๓๐๒)

วัตถุ อันท่าน ย่อมให้ ด้วยดี แก่การกนั้น เพราะเหตุนั้น
การกนั้น ชื่อว่า สัมปทานะ

ในที่นี้บัพว่า สมุปทาน์ ท่านขยายว่า สมุมา ปทียเต อสุส โดยใช้
สัมปทานันตบพ (อสุส) ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมปทานสาธนะโดย
วิเคราะห์ว่า “สมุมา ปทียเต อสุสาติ สมุปทาน์.” (ส+ป+ทา+ยุ)

(ก) อุปเนตฺวา อิโต อาททาติติ อุปาทาน์. (รูป. ๓๐๘)

บุคคล ย่อมนำออกแล้วถือเอา จากการนี้
เพราะเหตุนี้ การนี้ ชื่อว่า อุปาทานะ

ในที่นี้บัพว่า อุปาทาน์ ท่านขยายว่า อุปเนตฺวา อิโต อาททาติ โดยใช้
อุปาทานันตบพ (อิโต) ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปาทานสาธนะโดย
วิเคราะห์ว่า “อุปเนตฺวา อิโต อาททาติติ อุปาทาน์.” (อุป+อา+ทา+ยุ)

(ข) นิลีนฺติ เอตฺตาติ เณ. (ที.อญ. ๑/๒๓๘)

ชนทั้งหลาย ย่อมเร้นกาย ในที่นี้ เพราะเหตุนี้
ที่นั่น ชื่อว่า เณะ

ในที่นี้บัพว่า เณ ท่านขยายว่า นิลีนฺติ เอตฺต โดยใช้ฉัทธิกรณันตบพ
(เอตฺต) ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นฉัทธิกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “นิลีนฺติ
เอตฺตาติ เณ.” (ลี+ยุ)

๑๗. ถ้าบทตั้งเป็นกิตบพ ส่วนบทขยายประกอบ
ด้วยศัพท์อันกล่าวอรรถเหตุ แสดงว่าบทตั้ง
เป็นกรณสาธนะ

กายทวาราทิปฺปวตฺตํ กมฺมํ ลกฺขณํ สลฺยฆานนการณํ อสุสาติ
กมฺมลกฺขโณ. (อญ.อญ. ๒/๗๘)

กรรมอันเป็นไปในทวารมีกายทวารเป็นต้น เป็นเครื่องหมาย
รู้ คือเป็นเหตุแห่งการหมายรู้ มีอยู่แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุ
นั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า กัมมลักษณะ

ในที่นี้บทว่า ลกฺขณํ (เครื่องหมายรู้) ท่านขยายว่า สมุขานนการณํ
โดยใช้ศัพท์ที่กล่าวอรรถเหตุคือ การณ ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น
กรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ลกฺขียเต อเนนาติ ลกฺขณํ.” (ลกฺข+ยุ)

ลกฺขียติ “พาโล อยนุ”ติ ฌายติ เอเตนาติ ลกฺขณํ. (อง.ฎิ. ๒/๕๖)

๑๘. ถ้ายบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบ
ด้วยตติยาวิภัตติ หรือสัทตมีวิภัตติอันแสดง
อภิธยัคคเสะ แสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะ
หรืออธิกรณสาธนะ

ขานาสิ โน คฺว มาริส สตุตํ นโมกฺขํ ปโมกฺขํ วิเวกนฺติ.

(ส. ๑/๒)

ถามว่า พระองค์ทรงทราบมรรคอันเป็นเครื่องหลุดพ้นจากกิเลส
ผลอันเป็นที่หลุดพ้นจากกิเลส และพระนิพพานหรือ ?

(ก) นโมกฺขนฺติอาทีนิ มคฺคาทีนํ นามานิ. มคฺเคน หิ
สตุตฺตา กิเลสพฺนฺธนโต มุจฺจนฺติ. ตสฺมา มคฺโค สตุตํ
นโมกฺโขติ วุคฺโค. (ส.อญ. ๑/๒๐)

บทว่า นโมกฺขํ เป็นต้น เป็นชื่อของธรรมทั้งหลายที่มีมรรคธรรม

เป็นต้นเพราะมรรคธรรมท่านเรียกว่า นิโมกขะ เนื่องจากเหล่าสัตว์หลุดพ้นจากกองกิเลสได้ด้วยมรรคธรรมนั้น

ในที่นี้บทว่า นิโมกข์ ท่านขยายว่า นิโมกฺขนฺตืออาทีนิ ฯลฯ โดยใช้คติยันตบทคือ มคฺเคน อันแสดงอภิเชยัตถะ (ตัว,องค์ธรรม) ของ นิโมกฺข ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “วฏฺฏโค นิมุจฺจนฺติ เตน สคฺคตาติ นิโมกฺโข, มคฺโค.” (นิ+โมกฺข+ณ)

อภิเชยฺยตุล มาจาก อภิเชยฺย+อตฺถ หมายถึงเนื้อความที่ผู้กล่าวระบุถึง (ตัว,องค์ธรรม) ดังมีวิเคราะห์ว่า “อภิธิยเตติ อภิเชยฺโย. อภิเชยฺโย จ โส อคฺโค จาติ อภิเชยฺยตุโล.” เนื้อความที่ระบุถึงนั้นอาจเป็นบัญญัติหรือปรมาัตถ์ตามสมควรแก่ความปรารถนาของผู้กล่าว เช่น พุทฺธ ศัพท์มีความว่าบุคคลผู้รู้ ระบุถึงพระพุทธเจ้า (บัญญัติ) หรือระบุถึงขั้นห้าของบุคคลผู้รู้แจ้งแทงตลอดพระธรรมทั้งปวงเพราะการบรรลุถึงพระสัพพัญญุตญาณ (ปรมาัตถ์) ในที่นี้ นิโมกฺข ศัพท์มีความว่าธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้นจากกิเลส ระบุถึงมรรคธรรม ดังนั้น มรรคธรรมจึงเป็นอภิเชยัตถะของ นิโมกฺข ศัพท์ ปโมกฺข ศัพท์มีความว่าธรรมเป็นที่หลุดพ้นจากกิเลส ระบุถึงผลธรรม ดังนั้น ผลธรรมจึงเป็นอภิเชยัตถะของ ปโมกฺข ศัพท์

(ข) ผลกฺขณเ ปน เต กิเลสพฺนฺชนโต ปมฺตฺตา,

ตสฺมา ผลํ สคฺคตาณํ ปโมกฺโขติ วุตฺตํ. (ส.อ.ญ. ๑/๒๐)

ส่วนในขณะที่เกิดผลธรรม หมู่สัตว์เหล่านั้นหลุดพ้นแล้ว

จากเครื่องผูก คือกิเลส ดังนั้น จึงเรียกผลธรรมว่าเป็นที่

หลุดพ้นของสัตว์ทั้งหลาย

ในที่นี้บทว่า ปโมกุโข ท่านขยายว่า ผลกุขณ ปน ฯลฯ โดยใช้
 สัตตมยันตบทคือ ผลกุขณ อันแสดงอภิเชยยัตถะของ ปโมกุข ศัพท์ขยาย
 เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอธิกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “วฏฏโต ปมุจฺจนฺติ
 เอตฺถาติ ปโมกุโข.” (ป+โมกุข+ณ)

วฏฏโต นิมุจฺจนฺติ เตน สตฺตาติ นิโมกุโข มคฺโค. โส จ ปมุจฺจนฺติ
 เตนาคิ ปโมกุโข. (ส.ฎ. ๑/๖๕)

หมายเหตุ พระฎีกาจารย์แสดงบทตั้งทั้งสองบทเป็นกรณสาธนะ
 ตามสาธกดังกล่าว มติที่แสดงว่าเป็นอธิกรณสาธนะในฐานะที่บทขยาย
 เป็นสัตตมยวิภคตอันแสดงอภิเชยยัตถะ เป็นมติของพระเมธียาภิงส์ใน
 คัมภีร์สังวณณานิยามใหม่

๑๕. ถ้ายกตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
 อาคมุม ศัพท์เป็นต้น แสดงว่าบทตั้งเป็นกรณ-
 สาธนะ หรืออธิกรณสาธนะ

(ก) วิเวกนิสฺสิตนฺตฺวาทีสุวิเวโก วิราโค นิโรธตฺติณฺปิ นิพฺพานสฺส
 นามานิ. นิพฺพานํ हि อุปฺปทฺติวิเวกตฺตา วิเวโก, ตํ อาคมุม
 รากาทย โว วิชฺชนฺตฺติ วิราโค, นิรุชฺชนฺตฺติ นิโรธ.

(ที.อญ. ๓/๒๖๑, อญ.อญ. ๒/๒๕๒)

ในบทว่า วิเวกนิสฺสิตํ เป็นต้น พึงทราบความว่า ชื่อสามประการคือ

วิเวกะ วิราคะ นิโรธะ เป็นชื่อของพระนิพพาน เพราะพระนิพพานชื่อว่า วิเวกะเนื่องจากเป็นสภาพสังคจากอุปธิธรรม กิเลสทั้งหลาย อันมีราคะ เป็นต้นย่อมคลายกำหนดเพราะอาศัยพระนิพพานนั้น ดังนั้น พระนิพพานนั้น จึงชื่อว่า วิราคะ กิเลสเหล่านั้นย่อมดับลงเพราะอาศัยพระนิพพานนั้น ดังนั้น พระนิพพานนั้น จึงชื่อว่า นิโรธะ

ในที่นี้พบว่า วิราโค(เครื่อง/ที่คลายกำหนด) นิโรโธ(เครื่อง/ที่ดับกิเลส) ท่านขยายว่า วิเวกนิสฺสิตนฺตฺติอาทิสฺส ฯลฯ โดยใช้ อาคฺคฺม ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ราคาทโย วิรชฺชนฺติ เอตฺถ เอตฺนาติ วา วิราโค.” (วิ+รช+ณ) “นิรชฺชนฺติ เอตฺถ เอตฺนาติ วา นิโรโธ.” (นิ+รช+ณ)

ราคาทโย วิรชฺชนฺติ เอตฺถ เอตฺนาติ วา วิราโค. เอวํ นิโรโธปิ
ทฎฺฐพฺโป. (ที. ฎี. ๓/๒๕๒, อญ. ฎี. ๒/๒๕๘)

(ข) นนุ อาวุโส ภควตา อเนกปริยาเยน รากวิราคาย รมฺโม
เทสิโต, มทนิมฺมทนาย....รมฺโม เทสิโต. (วิ. ๑/๒๔)

แน่ะ ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมเทศนาเพื่อพระนิพพาน อันเป็นที่คลายกำหนด โดยประการอันมากมาย ทรงแสดงพระธรรมเทศนาเพื่อพระนิพพานอันเป็นที่กำจัดความมัวเมา....

นิพฺพานํ หิ ยสฺมา ตํ อาคฺคฺม อารพฺภ ปฏิจฺจ ราโค วิรชฺชนฺติ น โหติ,
คสฺมา รากวิราโคติ วุจฺจติ. ยสฺมา ปน ตํ อาคฺคฺม มานมทปฺริสมทาทย

มทา นิมมทา อมทา โหนติ วินสฺสนฺติ, ตสฺมา มทนิมมทนนฺติ วุจฺจติ.

(วิ.อฎ. ๑/๒๒๓)

ขยายความว่า พระนิพพานเรียกว่า ราควิราคะ เพราะราคะย่อม คลายกำหนด คือย่อมไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยพระนิพพานนั้น และยังเรียกว่า มทนิมมทนะ เพราะความมัวเมาด้วยมานะ, ความมัวเมาในความเป็นบุรุษ เป็นต้น ย่อมไม่มัวเมาอีก คือย่อมพินาศไปเพราะอาศัยพระนิพพานนั้น

ในที่นี้บอกว่า ราควิราคาย (เพื่อพระนิพพานอันเป็นที่คลายกำหนด) มทนิมมทนาย (เพื่อพระนิพพานอันเป็นที่ทำลายความมัวเมา) ท่านขยาย ว่า นิพพานํ หิ ฯลฯ โดยใช้ อาคมุม ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น อธิกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ราโค วิรัชฺชติ เอตุถาติ ราควิราโค.” (ราค+ วิ+รณฺช+ณ), “มทา นิมฺมทียนฺติ เอตุถาติ มทนิมฺมทโน.” (มท+นิ+มท+ยุ)

มทา นิมฺมทียนฺติ เอตุถ อมทภาวํ วินาสํ คจฺจนฺตฺติ มทนิมฺมทโน....
เอส นโย เสสฺสเทสุปี. (สารคณ.ฎี. ๒/๒๐)

หมายเหตุ ในปาฐะว่า อาคมุม อารพฺภ ปฏิจฺจ บทหลังทั้งสองบท คือ อารพฺภ ปฏิจฺจ ขยาย อาคมุม ศัพท์ในที่นี้ว่า กล่าว“อรรถอาศัย” ไม่ กล่าวอรรถว่า “มา” ในฐานะที่ขยายด้วย อารพฺภ หรือ ปฏิจฺจ ศัพท์ ฟัง ทราบว่าเป็นการแสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะเช่นกัน

๒๐. ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
วตุฏฺฐ ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นอุปาทานสาธนะ

เอตํ ภยนฺติ....ภยวตฺตํ ภยการณนฺติ อตฺถโถ. (ส.อญ. ๑/๒๒)

ปาฐะว่า เอตํ ภยํ ความว่า เหตุแห่งความกลัว

ในที่นี้บทว่า ภยํ ท่านขยายว่า ภยวตฺตํ โดยใช้ วตฺตํ ศัพท์ขยาย เพื่อ
แสดงว่าบทตั้งเป็นอุปาทานสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ภายติ เอตสฺมาติ ภยํ.”

(ภี+อ)

ภายติ เอตสฺมาติ ภยํ, ภยนิमितฺตุนฺติ อาห “ภยวตฺตํ”ติ. (ส.ญี. ๑/๖๕)

หมายเหตุ การณ ศัพท์ใน ภยการณํ ขยาย วตฺตํ ศัพท์ใน ภยวตฺตํ
ว่ากล่าวอรรถเหตุ หาใช่กล่าวอรรถที่ตั้งไม่ ในเวลาแปลจึงควรแปลร่วมกัน
(ดูคำอธิบายจากมูลฎีกาในคัมภีรนิยามหน้า ๔๒)

๒๑. ถ้ายบทตั้งเป็นกิตตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย

ปคฺวา ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นอุปาทานสาธนะ

หรืออธิกรณสาธนะ

นิพฺพานํ ปคฺวา สตฺตานํ สพฺพทฺถุขํ วิวิจฺจติ, ตสฺมา นิพฺพานํ

วิเวโกติ วุตฺตํ. (ส.อญ. ๑/๒๐)

ความทุกข์ทั้งมวลของเหล่าสัตว์ ย่อมหลุดพ้น เพราะบรรลु

ถึงพระนิพพาน เพราะเหตุนั้น พระนิพพาน จึงเรียกว่า

วิเวกะ

ในที่นี้บทว่า วิเวโก (พระนิพพานอันเป็นแดน/ที่สงัด) ท่านขยายว่า
นิพฺพานํ ฯลฯ โดยใช้ ปคฺวา ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปาทาน-

สาธนะหรืออธิกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “สพฺพทุกฺขํ วิวิจฺจติ เอตฺถ
เอตสฺมาติ วา วิเวโก.” (วิ+วิจ+ณ)

วิวิจฺจติ ทุกฺขํ เอตสฺมาติ วิเวโก. (ส.ญ. ๑/๖๕)

หมายเหตุ พระภิกษุอาจารย์แสดงบทตั้งดังกล่าวเป็นอุปาทานสาธนะ
ส่วนมคิที่แสดงว่าเป็นอธิกรณสาธนะได้เป็นมคิของพระเมธียาภิวงศ์ใน
คัมภีร์สังวัณณานิยามใหม่ที่อาศัยหลักฐานจาก ส.ญ. ๑/๖๕ ในประโยค
ต่อมาดังนี้ คือ

ทฺถติยวิกปฺเป ปน สกลวณฺณทุกฺขโต สตฺตา นิมุจฺจนฺติ เอตฺถ
ปฺมุจฺจนฺติ วิวิจฺจนฺติ จาติ นิโมกฺโข ปโมกฺโข วิเวโก นิพฺพานนฺติ อตฺถโ
เวทิตพฺโพ.

๒๒. ถ้ายบทตั้งไม่ประกอบด้วย ภาว ศัพท์หรือ ภาว
ปัจจัย ส่วนบทขยายประกอบด้วย ภาว ศัพท์
หรือ ภาว ปัจจัย แสดงว่ายบทตั้งเป็นภาวโลปะ
หรือภาวปราน

(ก) อถ วา อนวชฺชวณฺเน อนวชฺชตฺตํ อาห สุขวิปาก-
วณฺเน สุขวิปากตฺตํ. (มุลญ. ๑/๓๘)

อีกอย่างหนึ่ง พระอรรถกถาจารย์ กล่าวความเป็น
สภาพไม่มีโทษด้วย อนวชฺช ศัพท์ และการให้ผล
เป็นความสุขด้วย สุขวิปาก ศัพท์

ในที่นี้ *อนนฺท* ศัพท์ ท่านขยายว่า *อนนฺท* *อนนฺท*, *อนนฺท* ศัพท์ ท่านขยายว่า *อนนฺท* โดยใช้ภาวตัทธิตปัจจัยขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวโลปะโดยวิเคราะห์ว่า “น อนนฺท อนนฺท. อนนฺทสฺส ภาโว อนนฺท. สฺโข วิปาโก อสฺสาติ อนนฺท. อนนฺทสฺส ภาโว อนนฺท.” (อุตฺตรโลปสมาส) หรือเป็นภาวปธานที่มีอรรถภาวะเป็นประธาน

อธิบาย *อนนฺท* ศัพท์ หมายถึง กุศลอันเป็นสิ่งที่ไม่มีโทษ *อนนฺท* ศัพท์ หมายถึง กุศลอันเป็นสิ่งที่ให้ผลเป็นความสุข แต่พระภิกษุจารย์ขยาย *อนนฺท* ศัพท์ว่า *อนนฺท* และขยาย *อนนฺท* ศัพท์ว่า *อนนฺท* โดยประกอบด้วย ภาว ปัจจัย (ปัจจัยที่แสดงอรรถภาวะ) จึงสามารถแสดงวิเคราะห์ดังกล่าวได้และยังแสดงความหมายของศัพท์เหล่านั้นว่าหมายถึงสภาพที่ไม่มีโทษและสภาพที่ให้ผลเป็นความสุขของกุศลธรรม

วินาปี ภาวาทิชายิโน สทฺเทน ภาวปฺปชาโน นิตฺเตโส โหติติ วุตฺตํ “อนนฺทวณฺเณ อนนฺทวตฺตํ อาหา”ติ...น อนนฺท อนนฺท, อนนฺทปฺปชฺชิตาย อคฺคหิตสภาโว. สฺโข วิปาโก อสฺสาติ อนนฺท, อนนฺทวิปจฺจนสมตฺตคา.

(อนฺ. ๑/๓๖)

(ข) สลฺวณฺตสฺสาติ สลฺวณฺตภาวสฺส การณ. (วิสุทฺธิ. ๑/๑๑๒)

บทว่า สลฺวณฺตสฺส คือ เพราะเหตุแห่งความเป็นผู้มีศีล

ในที่นี้บทว่า สลฺวณฺตสฺส ท่านขยายว่า สลฺวณฺตภาวสฺส การณ โดยใช้ ภาว ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวโลปะหรือภาวปธานที่มีอรรถ

ภาวะเป็นประธานโดยวิเคราะห์ว่า “สีล อสฺส อตฺถิติ สีลวนฺโต.” (สีล+วนฺต)
 “สีลวนฺตสฺส ภาวี สีลวนฺโต.” (อุตฺตรโลปสมาส)

- (ก) กุสีตวตฺถุนีติ กุสีตสฺส อตฺถสฺส วตฺถุนิ ปตฺติจฺจา, โกสขช-
 การณานีติ อตฺถโธ. (ที.อญ. ๓/๒๔๓, อญ.อญ. ๓/๒๘๐)
 บทว่า กุสีตวตฺถุนิ ความว่า เหตุอันเป็นที่ตั้งแห่งความ
 เกียจคร้าน หมายความว่าเหตุแห่งความเกียจคร้าน

ในที่นี้บทว่า กุสีตวตฺถุนิ ท่านขยายว่า โกสขชการณานิ โดยใช้ ภาว
 ปัจจย (ณฺย) ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวโลปะหรือภาวประธานโดย
 วิเคราะห์ว่า “กุสีตสฺส ภาวี กุสีโต.” (อุตฺตรโลปสมาส)

วินาปี हि ภาวโชนสทฺทํ ภาวตฺถโธ วิญฺญายติ ยถา “ปฏฺฐสฺส สุกฺกนฺ”ติ
 ตสฺมา กุสีตภาววตฺถุนีติ อตฺถโธ. เตนาน “โกสขชการณานิ”ติ อตฺถโธติ.

(ที.ฎี. ๓/๓๒๕-๓๐, อญ.ฎี. ๓/๓๒๖)

หมายเหตุ พึงทราบวิเคราะห์ กุสีต สัพพทว่า “กุจุณิเตนากาเรน สีทตฺติ
 กุสีโต” (กุ+สีท+อ) หมายถึง บุคคลผู้จมลงด้วยอาการอันน่าเกียจ หรือ
 วิเคราะห์ว่า “กุจุณิเตนากาเรน สีทตฺติ กุสีโต.” (กุ+สีท+อ) “อญฺเณปี
 สีทาเปตฺติติ กุสีโต.” (กุ+สีท+เณ+อ) “กุสีโต จ กุสีโต จ กุสีโต” หมายถึง
 ถึงบุคคลผู้จมลงเองและยังผู้อื่นให้จมลงด้วยอาการอันน่าเกียจ ในทุติยนัย
 ดังกล่าวมาจาก กุสีต สองศัพท์เข้าสมาสเป็นทวันทสมาสและลบศัพท์
 หนึ่งเสียเหมือนรูปวิเคราะห์ว่า นามณฺจ รูปณฺจ นามรูปณฺจ นามรูป.

ตตฺถ กุสีโตติ วีริเยนาธิคนฺตพฺพสฺส อตฺถสฺส อลาภโต

กุกุณิเตนากาเรน สีทตติ กุสีโต. อถ วา สยมุปี กุกุณิเตนากาเรน สีทติ
อญฺเณปี สีทาเปตติ ตํ นิสฺสาย อญฺเณสํ สีทนฺตสฺส สมุทฺทโตติ กุสีโต.

(นิตฺติ. ธาตุ. ๑๒๕)

• • • • •

ปกิณณกปริจเฉท

๑. ถ้าขยายบทตั้งด้วย *ตุวา* ปัจจยันตบท
แสดงว่าบทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ

- (ก) กายปุปฺพจาลกนฺติ กายํ จาเลตฺวา จาเลตฺวา. (กฺขฺชา. ๓๒๕)
บทว่า กายปุปฺพจาลกํ คือ ยังกายให้โคลงไปมา

ในที่นี้บทว่า *กายปุปฺพจาลกํ* (โคลงกาย) ท่านขยายว่า *กายํ จาเลตฺวา จาเลตฺวา* โดยใช้ *ตุวา* ปัจจยันตบทคือ *จาเลตฺวา จาเลตฺวา* ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ

อธิบาย *ตุวา* ปัจจยันตบทคือ *จาเลตฺวา จาเลตฺวา* ขยาย *ปฺพจาลก* ศัพท์ เพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ ด้วยเหตุว่า *ตุวา* ปัจจยันตบทดังกล่าวเป็นกิริยาวิเสสนบทที่ขยายกริยาให้ชัดเจน

- (ข) ปตฺตสณฺณิตี ปตฺเต สณฺณํ กตฺวา. (วิ.อญฺ ๒/๔๕๑)
บทว่า ปตฺตสณฺณิ คือ กระทำความสำคัญในบาตร

ในที่นี้บทว่า *ปตฺตสณฺณิ* (สำคัญในบาตร) ท่านขยายว่า *ปตฺเต สณฺณํ กตฺวา* โดยใช้ *ตุวา* ปัจจยันตบทคือ *กตฺวา* ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ

อธิบาย *ตุวา* ปัจจยันตบทคือ *กตฺวา* ขยาย *ปตฺตสณฺณิ* ศัพท์เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ ด้วยเหตุว่า *ตุวา* ปัจจยันตบทดังกล่าวเป็นกิริยาวิเสสนบทที่ขยายกริยาให้ชัดเจน

(ก) โอภุจิตตจกขุติ เหฏฐา จิตตจกขุ หุตฺวา. (กฺข. ๓๒๓)

บทว่า โอภุจิตตจกขุ คือ เป็นผู้มึนย่นตาทอดลงในเบื้องล่าง
ในที่นี้บทว่า โอภุจิตตจกขุ ท่านขยายว่า เหฏฐา จิตตจกขุ หุตฺวา
โดยใช้ หุตฺวา ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ

อธิบาย ตฺวา ปัจจัยนตบทคือ หุตฺวา ขยาย โอภุจิตตจกขุ เพื่อ
แสดงว่าบทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ ด้วยเหตุนั้น ตฺวา ปัจจัยนตบทดังกล่าวเป็น
กิริยาวิเสสนบทที่ขยายกริยาให้ชัดเจน

หมายเหตุ กิริยาวิเสสนศัพท์เป็นศัพท์ขยายกริยา มักประกอบ
ด้วยทุตติยวิภัตติ ในกรณีทีระบุความเป็นกรรมของกริยาบท (มฺหํ ปจติ =
มฺหํ ปจัน กโรติ) ส่วนในกรณีที่ระบุถึงความเป็นกัตตาของกริยา
ลงปฐมวิภัตติเท่านั้น (มฺหํ ปจติ = มฺหํ ปจัน ภวติ)

กิริยาวิเสสนํ กตฺตุ-

กมฺมตฺเต ติฏฺฐเต ยโต

สิทฺธํ นฺยาเยน ตํ ตสฺมา

น ตทตฺถ วิสุ วิธิ.

“มฺหํ ปจติ” อิจฺจตุร

“ปจัน ภวติ”ติ จ

“สฺวํ สยติ” อิจฺจตุร

“กโรติ สยนฺน”ติ จ.

(เกท. กถา ๓๐๓-๔)

๒. ถ้ายาบบทตั้งด้วยนามศัพท์และกริยาศัพท์

แสดงว่าลงปัจจัยในอรรถ อจฺรติ ฯลฯ

(ก) สโม ปพฺพตฺมิว อคฺตฺวานมาจฺรติ = ปพฺพตฺยาติ. (รป. ๕๓๖)

พระสงฆ์ยอมประพฤตินั้นเพียงดังภูเขา

ในที่นี้บทว่า ปพฺพตํ ยติ ท่านขยายว่า สโม ปพฺพตมिव อุตฺตมานาจรติ โดยใช้นามศัพท์คือ ปพฺพต และกริยาศัพท์คือ อาจรติ ขยาย เพื่อแสดงว่าลง อาย ปัจจัยในอรรถ อาจรติ

หมายเหตุ ปพฺพตมिव มาจาก ปพฺพโต+อิว อาเทศ โอ เป็น อ ด้วยสูตร “เอโอนมวณฺเณ.” (โมคฺ. ๑/๓๗) แล้วลง ม อาคมเหมือนศัพท์ว่า “อศฺคมกฺขายติ.” (อศฺโค+อศฺขายติ)

(ข) อปฺตํ ปฺตมฺวิจรติ = ปฺตติยติ. (รูป. ๕๓๗)

ย่อประพจน์ ซึ่งผู้ไม่ใช่บุตรให้เป็นเพียงดังบุตร

ในที่นี้บทว่า ปฺตติยติ ท่านขยายว่า อปฺตํ ปฺตมฺวิจรติ โดยใช้นามศัพท์คือ ปฺตต และกริยาศัพท์คือ อาจรติ ขยาย เพื่อแสดงว่าลง อีย ปัจจัยในอรรถ อาจรติ

หมายเหตุ ใน “ปพฺพตํ ยติ” ปพฺพต ศัพท์เป็นกัตตูปมา (เปรียบเทียบกัตตาท) เพราะเปรียบเทียบพระสงฆ์ที่เป็นกัตตาของภริยาความประพจน์ว่าเหมือนภุขา ส่วนใน “ปฺตติยติ” ปฺตต ศัพท์ เป็นกัมมูปมา (เปรียบเทียบกรรมบท) เพราะเปรียบบุคคลผู้ไม่ใช่บุตรที่เป็นกรรมของภริยาความประพจน์ว่าประคุดังบุตร

(ค) อุตฺตโน ปฺตมฺวิจรติ = ปฺตติยติ. (รูป. ๕๓๘)

ย่อปรารภนาซึ่งบุตรของตน

ในที่นี้บทว่า ปฺตติยติ ท่านขยายว่า อุตฺตโน ปฺตมฺวิจรติ โดยใช้นามศัพท์คือ ปฺตต และกริยาศัพท์คือ อิจฺจติ ขยาย เพื่อแสดงว่าลง อีย ปัจจัย

ในอรรถ อธิมติ

(ฅ) ทพหํ กโรติ = ทพฺพหติ. (รป. ๕๓๕)

ย่อมกระทำให้มัน

ในที่นี้บ่ทว่า ทพฺพหติ ท่านขยายว่า ทพหํ กโรติ โดยใช้นามศัพท์คือ ทพฺพ และกริยาศัพท์คือ กโรติ ขยาย เพื่อแสดงว่าลง ฅย ปัจจยในอรรถ กโรติ

(ง) กุกุกุจายนุโตติ กุกุกุจํ กโรนุโต. (วิ.อญ. ๒/๓๔๓)

ในที่นี้บ่ทว่า กุกุกุจายนุโต ท่านขยายว่า กุกุกุจํ กโรนุโต โดยใช้นามศัพท์คือ กุกุกุจ และกริยาศัพท์คือ กโรติ ขยาย เพื่อแสดงว่าลง อย ปัจจยในอรรถ กโรติ

๓. ถ้าบทตั้งเป็นอันตปัจจยันตบท ส่วนบทขยาย
เป็นมานปัจจยันตบทอันเป็นกัตตุรูป แสดงว่า
บทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

(ก) ภณนุตสฺส โหติติ ภณมานสฺส โหติ. (วิ.อญ. ๑/๕๓๕)

ปารู้ว่า ภณนุตสฺส โหติ ความว่า (ความคิด) ย่อมมีแก่ผู้
กล่าวอยู่

ในที่นี้บ่ทว่า ภณนุตสฺส ท่านขยายว่า ภณมานสฺส โดยใช้มานปัจจยันต-
บทขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ภณตฺติติ ภณนุโต,
ปฺกคฺคโล.” (ภณ+อ+อนุต)

อธิบาย อนุต ปัจจยลงในอรรถคือกัตตุสาธนะ ส่วน มาน ปัจจย
ลงในอรรถกัตตุ/กัมม/ภาวสาธนะ การเปลี่ยนจาก อนุต ปัจจยเป็น มาน

ปัจจัยในบทขยาย เป็นการแสดงว่า **อนุต** ปัจจัยในที่นี้ลงในอรรถคือ กัตตุสาธนะ ไม่ใช่ **อนุต** ปัจจัยที่แปลงมาจาก **มาน** ปัจจัยอันลงในอรรถ กัมมสาธนะ

(ข) รุทนุตานนติ กนุทิตวา โรทมานานิ. (ที.อญ. ๑/๒๕๕)

บทว่า รุทนุตานน คือ กรำครวญแล้วร้องให้อยู่

ในที่นี้บทว่า รุทนุตานน ท่านขยายว่า กนุทิตวา โรทมานานิ โดยใช้ มานปัจจัยันตบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “รุทตติโรทนุโต.” (รุท+อ+อนุต)

๔. ถ้ายบทตั้งเป็นอันตปัจจัยันตบท ส่วนบทขยาย

เป็นมานปัจจัยันตบทอันเป็นกัมมรูป แสดงการ

อาเทศ **มาน** ปัจจัย เป็น **อนุต** ปัจจัยในบทตั้ง

อสมนุภาสนุตตสุตติ อสมนุภาสียมานสุต อปปฏิสชชนุตตสุตปิ

สังฆาทิเสเสน อนาปตติ. (วิ.อญ. ๒/๑๑๑)

บทว่า อสมนุภาสนุตตสุต ความว่า แม้พระภิกษุผู้ถูกกล่าว

ด้วยญัตติกรรมวาจา ไม่สละความเห็นนั้น ไม่ต้องอาบัติ

สังฆาทิเสส

ในที่นี้บทว่า อสมนุภาสนุตตสุต (ผู้ถูกกล่าวด้วยญัตติกรรมวาจา) ท่านขยายว่า อสมนุภาสียมานสุต โดยใช้ มานปัจจัยันตบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งมีการอาเทศ **มาน** ปัจจัยเป็น **อนุต** ปัจจัย

อธิบาย อันตปัจจัยันตบท (บทที่มีอันตปัจจัยเป็นที่สุด) คือ

อสมนุภาสฺสทสฺส ทานขยาว่า อสมนุภาสียมานสฺส โดยใช้ มาน ปัจจยฺที่
เป็นกัมมรูปขยา เพื่อแสดงว่า อนุต ปัจจยฺในบทตั้งอาเทศมาจาก มาน
ปัจจยฺที่ลงในอรรถกัมมสาธนะ ด้วยเหตุว่า อนุต ปัจจยฺไม่สามารถลงใน
อรรถกรรมได้ มาน ปัจจยฺเท่านั้นลงในอรรถดังกล่าว จึงต้องลง มาน
ปัจจยฺหลัง สํ บทหน้า อนุ บทหน้า ภาส ธาตุ ย ปัจจยฺ แล้วอาเทศ มาน
ปัจจยฺเป็น อนุต ปัจจยฺ หลังจากนั้นลบ ย ปัจจยฺ ตามรูปวิเคราะห์ว่า
“สมนุภาสียเตติ สมนุภาสฺสโต. น สมนุภาสฺสโต อสมนุภาสฺสโต.”

คเมว มานปจฺจโย “อตุตฺตโนปทานิ ภาเว จ กมฺมณี”ติ ภาวกมฺเมสุปี
โหติ, ตสฺส จ “อตุตฺตโนปทานิ ปฺรสุตฺตปทฺตฺตนุ”ติ กฺวจิ อนุตปจฺจยาเทโส จ.
(รูป. ๖๔๖)

๕ ถ้าบทตั้งเป็นมานปัจจยฺนคบท ส่วนบทขยายเป็น
อันตปัจจยฺนคบท แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

(ก) ชิกฺขุจฺจมาโนติ อสุจํ วิย ชิกฺขุจฺจนฺโต. (วิ.อญ. ๑/๒๖๓)

บทว่า ชิกฺขุจฺจมาโน คือ รังเกียจอยู่ ราวกะว่าสิ่งสกปรก

ในที่นี้บทว่า ชิกฺขุจฺจมาโน ทานขยาว่า ชิกฺขุจฺจนฺโต โดยใช้ อันตปัจจยฺนค-
บทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ชิกฺขุจฺจตีติ
ชิกฺขุจฺจมาโน.” (คฺป+ฉ+มาน)

(ข) เสถํ ยาจมาโน มณี ยาจนฺโตติ อตุโธ. (วิ.อญ. ๒/๕๕)

ขอยู่ซึ่งหิน (แก้วมณี) ความว่า ขอยู่ซึ่งแก้วมณี

ในที่นี้พบว่า ยาจมาโน ท่านขยายว่า ยาจนุโต โดยใช้ฉันทปัจจัยนค-
บทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ยาจตีติ
ยาจมาโน.” (ยาจ+อ+มาน)

๖. ถ้าบทตั้งเป็นตติยันตบท ส่วนบทขยายเป็น คุวา-
ปัจจัยนตบท แสดงว่าบทตั้งเป็นอิตถัมภูตลักษณะ
ปุโฏเสนาติ ปุโฏส ปาเถยั คเหตฺวา. (ที.อญ. ๑/๒๕๕)
บทว่า ปุโฏเสน คือ ถือเอาเสบียง

ในที่นี้ตติยันตบท คือ ปุโฏเสน (มีเสบียง) ท่านขยายว่า ปุโฏส ปาเถยั
คเหตฺวา โดยใช้ คุวา ปัจจัยนตบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอิตถัมภูต-
ลักษณะ (เครื่องหมายของบุคคลผู้ถึงอาการอย่างนี้)

อธิบาย กันตรจนาจารย์มักขยายตติยันตบทโดยใช้ คุวา ปัจจัยนค-
บทขยาย บางแห่งประกอบด้วยตติยันตบทและ คุวา ปัจจัยนตบท
ดังอุทาหรณ์ที่แสดงไว้ แต่ในบางแห่งได้ขยายด้วยพหูพหิสมาสและ
คุวา ปัจจัยนตบท เพื่อแสดงความเป็นอิตถัมภูตลักษณะของบทตั้ง เช่น
“ภินฺเนน สีเสนาติ ภินฺนสีสา หุตฺวา” ดังนั้น จึงมักแปลอิตถัมภูตลักษณะว่า
“มี” หนึ่ง ยังสามารถแปลบทดังกล่าวว่า “ด้วย” พร้อมกับโยค “อุปฺลภุจติ”
ศัพท์ (กำหนด) เข้ามาแปลพร้อมกับบทนั้น เช่น “ติทฺฏฺทเกน
ปริพฺพาชกมฺหุทฺทกฺขิ” “เห็นปริพพาชกมีไม้เท้าสามง่าม” หรือ “เห็นปริพพาชก
ผู้อันท่านกำหนดด้วยไม้เท้าสามง่าม”

สา ภินฺเนน สีเสน ปคฺชนฺเตน โลหิตฺเตน ปฏฺวีตฺตานํ อุชฺฌาเปสฺสิ.
 อุณฺณปณฺณพฺนุสเสน ปคฺเตน อณฺณํ นวํ ปคฺคํ เจตาเปยฺย. คตฺถ ภินฺเนน
 สีเสนาคิ ภินฺนสีสา หุตฺวา. เอส นโย อิตฺตฺราปี. (นิตฺติ. สุตฺต. ๕๕๘)

ติทฺฒฺทเกน ปรีพฺพาชกมทกฺขีตฺติ ติทฺฒฺทเกน อุปลกฺขิตฺตํ ปรีพฺพาชก-
 มทกฺขีตฺติ อตฺถโก. เอวํ เสตจฺจคฺเตน ราชานมทกฺขีตฺติ เอตฺถาปี. (นิตฺติ. สุตฺต. ๕๕๘)

๑. ถ้างตั้งเป็นนามบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
 เหตุบท แสดงว่าบทตั้งลงวิภัตตินามในอรรถเหตุ

(ก) มณฺฑาเน อกฺกตํ คโต. (ที.อญ. ๑/๕๕)

ถึงแล้วซึ่งความเป็นผู้เลิศเพราะการประดับ

มณฺฑาเนติ มณฺฑาเนเหตุ. (ที.ฎี. ๑/๑๖, สีนวฎี. ๑/๒๘๒)

บทว่า มณฺฑาเน คือ เพราะเหตุคือการประดับ

ในที่นี้บทว่า มณฺฑาเน ท่านขยายว่า มณฺฑาเนเหตุ โดยใช้ เหตุ ศัพท์
 ขยาย เพื่อแสดงว่า สุมี วิภัตติใน มณฺฑาเน ลงในอรรถเหตุ

(ข) สทฺธโร สทฺธาย....วิตฺตานิ ลภติ. (ส.อญ. ๑/๕๕)

ผู้มีศรัทธา ย่อมได้ทรัพย์....เพราะศรัทธา

สทฺธายาติ สทฺธายาเหตุ. (ส.ฎี. ๑/๑๔๔)

บทว่า สทฺธาย คือ เพราะเหตุคือศรัทธา

ในที่นี้บทว่า สทฺธาย ท่านขยายว่า สทฺธายาเหตุ โดยใช้ เหตุ ศัพท์ขยาย
 เพื่อแสดงว่า สุมา วิภัตติใน สทฺธาย ลงในอรรถเหตุ หาใช่ลงในอรรถ

อปาทานโม

๘. ถ้ายกขยายมีเนื้อความเหมือนบทตั้ง แสดงการ
ขยายไวยากรณ์ของบทตั้ง

คุมุหฺเขวสุส เตน อนฺตรายโย. (ที.๑/๓)

อันตราย พึงมีแก่เธอทั้งหลายนั้นเทียว เพราะเหตุนี้

คุมุหฺเขวสุส เตน อนฺตรายโยติ คุมุหํเกว ปจฺมชฺฌานาทีนํ
อนฺตรายโย ภเวยฺย. (ที.อญ. ๑/๕๑)

ปาฐะว่า คุมุหฺเขวสุส เตน อนฺตรายโย ความว่า อันตรายแห่งปฐมฌาน
เป็นคั่น พึงมีแก่เธอทั้งหลายนั้นเทียว

ในที่นี้บทว่า คุมุหฺ ทานขยายว่า คุมุหํ โดยใช้ศัพท์ที่มีเนื้อความ
เหมือนกันขยาย เพื่อแสดงว่า คุมุหฺ ศัพท์เป็นไวยากรณ์ของ คุมุหํ ศัพท์
อันประกอบด้วย นํ วิกัตติ

๙. ถ้ายกตั้งไม่ปรากฏรูปวิกัตติอย่างชัดเจน ส่วน
บทขยายแสดงให้ปรากฏชัด เป็นการแสดง
วิกัตติที่แท้จริงของบทตั้ง

คุมุหฺเขวสุส เตน อนฺตรายโยติ คุมุหํเกว ปจฺมชฺฌานาทีนํ
อนฺตรายโย ภเวยฺย. (ที.อญ. ๑/๕๑)

ในที่นี้บทว่า คุมุหฺ ที่ไม่ปรากฏรูปวิกัตติอย่างชัดเจน ทานขยายว่า

คฺมุหํ ที่ประกอบด้วย นํ วิกตติอันปรากฏชัด เพื่อแสดงวิกตติใน
คฺมุหํ บทว่า อํ ในบทนั้น อาเทศมาจาก นํ วิกตติ ไม่ใช่อาเทศมาจาก
ส วิกตติ

หมายเหตุ คฺมุหํ ศัพท์มาจาก คฺมุห ศัพท์ และ ส (เอกพจน์) หรือ
นํ วิกตติ (พหูพจน์) ในที่นี้เมื่อประสงค์จะแสดงว่า คฺมุหํ ศัพท์เป็น
พหูพจน์ โดยอาเทศ นํ เป็น อํ (คฺมุหฺมุเหหิ นมากํ. กส. ๑๖๑) ไม่ใช่อาเทศ
ส เป็น อํ (สสฺสํ. กส. ๑๖๓) จึงขยายว่า คฺมุหํ

๑๐. ถ้าขยายบทตั้งโดยเปลี่ยนปัจจัย แสดงการ
ขยายเนื้อความของปัจจัย

(ก) รูปีติ รูปวา. (ที.อญ. ๑/๑๐๕)

บทว่า รูปี คือ ผู้มีรูป

ในที่นี้บทว่า รูปี ท่านขยายว่า รูปวา โดยเปลี่ยน อี ปัจจัยเป็น วนฺต
ปัจจัย เพื่อแสดงเนื้อความของ อี ปัจจัยใน รูปี ว่าลงในอรรถอัสนัตติ-
ตฺถริทโดยวิเคราะห์ว่า “รูปํ อสฺส อตฺถิติ รูปี, อตฺตา.” (รูป+อี)

รูปหฺมานํ รูปํ. ตทสฺสตฺถิติ รูปี .

(ที.อญ. ๒/๑๐๓, ม.อญ. ๒/๑๘๗, อญ.อญ. ๑/๔๖๘, อญ.อญ. ๓/๒๗๒)

(ข) โกมุทียาติ กุมฺทวติยา. (ที.อญ. ๑/๑๒๗)

บทว่า โกมุทียา คือ มีดอกโกมุท

ในที่นี้บทว่า โกมุทียา ท่านขยายว่า กุมฺทวติยา โดยเปลี่ยนจาก อี
ปัจจัยเป็น วนฺต ปัจจัย เพื่อแสดงเนื้อความของ อี ปัจจัยใน โกมุทียา ว่า

ลงในอรรถอัสตัตถิตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า “กมุทํ อสฺส อตุถิติ โกมุที, รตุติ.”

(กมุท+ณ)

(ค) ยโตติ ยทา. (ที.อฎ. ๑/๑๑๖)

บทว่า ยโต ความว่า ในกาลใด

ในที่นี้บทว่า ยโต ท่านขยายว่า ยทา โดยเปลี่ยนจาก โต ปัจจัยเป็น ทา ปัจจัย เพื่อแสดงเนื้อความของ โต ปัจจัยใน ยโต ว่าลงในอรรถกาลสัตตมิหาไชลลงในอรรถปัญจมีไม่

โตสทฺโทปี ทาสทฺโท วิย กาลตุโธ โหตฺติ อาห “ยโตติ ยทา ”ติ.

(ส.ฎ. ๑/๑๘๓)

๑๑. อตุถาย บท ขยายอรรถทตถสัมปทานของ
จตุตถีวิภคติในบทตั้ง

(ก) ปุพฺเพนิวาसानุสฺสติฅาณายาติ....ปุพฺเพนิวาसानุสฺสติมุหิ

ยํ ฅาณํ, ตทตฺถาย. (วิ.อฎ. ๑/๑๕๖)

บทว่า ปุพฺเพนิวาसानุสฺสติฅาณาย คือ....ฅาณใดในการ
ระลึกชาติก่อน, เพื่อประโยชน์แก่ฅาณนั้น

ในที่นี้บทว่า ปุพฺเพนิวาसानุสฺสติฅาณาย ท่านขยายว่า ปุพฺเพนิวาสา-
नुสฺสติมุหิ ยํ ฅาณํ, ตทตฺถาย โดยใช้ อตุถาย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า ส วิภคติ
ใน ปุพฺเพนิวาसानุสฺสติฅาณาย บทลงในอรรถทตถสัมปทาน

(ข) อาสวานํ ขยฅาณายาติ อาสวานํ ขยฅาณนิพฺพตฺตนตฺถาย.

(ที.อฎ. ๑/๒๐๑)

ปฐะว่า อาสวานํ ขยณณาย คือ เพื่อประโยชน์แก่การยัง
ญาณอันเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายให้เกิดขึ้น

ในที่นี้บ่ว่า ขยณณาย ท่านขยายว่า ขยณณานิพพุตตนตถาย
โดยใช้ อตถาย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า ส วิภัตติใน ขยณณาย บท ลงใน
อรรถดัดดลสัมปทาน

“อาสวานํ ขยณณายา”ติ อิหํ กิริยาปโยชนภูเต ตทตฺเต สมฺปทานวจนํ.
ตสฺมา อสติปิ ปโยชนวาทเก ปโยชนวเสนว อตฺโถ เวทิตฺพุโฑติ อาห
“ขยณณานิพพุตตนตถายา”ติ. (สี.นวฎี. ๒/๑๕๓)

(ค) อุปสมายาติ กิเลสอุปสมตถาย. (ส.อญ. ๓/๗๕)

บ่ว่า อุปสมาย คือ เพื่อประโยชน์แก่ความสงบแห่งกิเลส
ในที่นี้บ่ว่า อุปสมาย ท่านขยายว่า กิเลสอุปสมตถาย โดยใช้
อตถาย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า ส วิภัตติใน อุปสมาย บทลงในอรรถ
ดัดดลสัมปทาน

อุปสมายาติ กิเลสอุปสโม อธิบุเปโต. ตทตฺตสมฺปทานวจนนฺติ อาห
“กิเลสอุปสมตถายา”ติ. (สี.นวฎี. ๒/๑๕๓)

ดัดดลสัมปทาน หมายถึง จตุตถวิภัตติที่เป็นประโยชน์แก่กริยานั้นๆ
เช่น วินโย สวรรตถาย การฝึกกายวาจาเพื่อประโยชน์แก่การสำรวม ในที่นี้
การสำรวมเป็นประโยชน์แก่การฝึกกายวาจา จึงเป็นดัดดลสัมปทาน
ในฐานะที่เป็นดัดดลสัมปทาน ต้องอาเทศ ส วิภัตติเป็นอาช อย่างแน่นอน

*ตสฺสา ตสฺสา กุริยาย อตฺโถ ตทตฺโถ. (นิรุติ. ๓๑๐)

ด้วยสูตร “คทศุเถ.” (โมค. ๒/๒๕)

๑๒. อธิวจนฺ/นาม/วฺจฺจติ ศัพท์ ขยายอภิธานยัตถะ
(ตัว, องค์ธรรม) ของบทตั้ง

(ก) อาหนติ จิตฺตฺนฺติ อามาโต. โกปสฺสเสตํ อธิวจนฺ. (ที.อญ. ๑/๕๑)
สภาพธรรมโดยอ้อมกระทบกระทั่งซึ่งจิต เพราะเหตุนั้น
สภาพธรรมนั้น ชื่อว่า อามาตะ ชื่อว่า อามาตะนั้น
เป็นชื่อของความโกรธ

ในที่นี้ อธิวจนฺ ศัพท์ ขยายองค์ธรรมของบทตั้งคือ อามาโต โดย
แสดงว่า อามาต ศัพท์ หมายถึงความโกรธ หาใช่หมายถึงสภาพธรรมอื่นไม่

(ข) อานนฺทฺนฺติ เอเตนาติ อานนฺโท. ปิตฺติยา เอตํ อธิวจนฺ.
(ที.อญ. ๑/๕๑)

ชนทั้งหลาย ย่อมยินดีด้วยสภาพธรรมนั้น เพราะ
เหตุนี้ สภาพธรรมนั้น ชื่อว่า อานันตะ ชื่อว่า
อานันตะนั้น เป็นชื่อของปีติ

ในที่นี้ อธิวจนฺ ศัพท์ ขยายองค์ธรรมของบทตั้งคือ อานนฺโท โดย
แสดงว่า อานนฺท ศัพท์ หมายถึง ปีติ หาใช่หมายถึงสภาพธรรมอื่นไม่

(ค) อปฺปมตฺตํ โข ปเนตํ....สีลมตฺตํ. (ที. ๑/๔)

ศีลนี้ เป็นศีลเล็กน้อย เป็นสักแต่ว่าศีล

อปฺปมตฺตกฺกนฺติ ปรีตฺตสฺส นาม. (ที.อญ. ๑/๕๔)

คำว่า อปฺปมตฺตํ เป็นชื่อของศีลเล็กน้อย

ในที่นี้ นาม สัพพ ขยายองค์ธรรมบทตั้งคือ อปฺปมตฺตกํ โดยแสดงว่า อปฺปมตฺตก สัพพ หมายถึง สัตว์อันเล็กน้อย หาใช่หมายถึงสิ่งอื่นไม่

(น) อยํ สํขิยธมฺโม อุตฺปาติ. (ที. ๑/๒)

สภาพแห่งถ้อยคำนี้ ได้เกิดขึ้นแล้ว

สํขิยธมฺโมติ สํขิยา วุจฺจติ กถา, กถาธมฺโมติ อตุโถ.

(ที.อญ. ๑/๔๓)

บทว่า สํขิยธมฺโม ความว่า ถ้อยคำ อันท่านเรียกว่า สํขิยา หมายความว่า สภาพแห่งถ้อยคำ

ในที่นี้ วุจฺจติ สัพพ ขยายองค์ธรรมของบทตั้งคือ สํขิยา โดยแสดงว่า สํขิยา สัพพ หมายถึง ถ้อยคำ หาใช่หมายถึงสิ่งอื่นไม่

อธิบาย สํขิยา สัพพ มาจาก ส+ขา+ณฺย “สมฺมา ขายเตติ สํขิยา.” (สี.ภาสา. ๑/๒๑๕) หมายถึง ถ้อยคำที่ควรกล่าวด้วยดี ธมฺม สัพพ กล่าวอรรถคือสภาพ เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงขยายว่า “สํขิยธมฺโมติ....อตุโถ.”

๑๓. ยถา เอวํ สัพพ ขยายบทตั้งว่าลงวิภัตติ

ในอรรถกิริยาวิเสสนะ

สพฺพสนฺนํ อวสธาคารํ สนฺนํริตฺวา. (ที. ๒/๗๗)

ปลาดแล้วซึ่งบ้านพักโดยที่ทั้งหมดปลาดไว้

สพฺพสนฺธุริณฺติ ยถา สพฺพํ สนฺถตํ โหติ, เอวํ สนฺธุริ.

(ที.อญ. ๒/๑๓๕)

บทว่า สพฺพสนฺธุริ ความว่า บ้านพักทั้งหมดอันบุคคล
ปลูตาไ้โดยประการใด ปลูตาไ้โดยประการนั้น

ในที่นี้บทว่า สพฺพสนฺธุริ ท่านขยายว่า ยถา สพฺพํ สนฺถตํ โหติ, เอวํ
สนฺธุริ โดยใช้ ยถา เอวํ ศัพท์ขยาย เพื่อแสดง อํ วิภคติในบทตั้งว่าลงใน
อรรถกิริยาวิเสสนะ หาใช่ลงในอรรถกรรมไม่

๑๔. ยถา ตถา ศัพท์ ขยายบทตั้งว่าลงวิภคติ

ในอรรถกิริยาวิเสสนะ

เอกมนฺตํ นิสีทิ. (วิ. ๑/๒, ม. ๑/๒๒, อ. ๑/๖๑)

นั่งแล้วโดยที่ควรส่วนข้างหนึ่ง

เอกมนฺตํ อญฺจาติ. (ส. ๑/๑)

ได้ยืนแล้วโดยที่ควรส่วนข้างหนึ่ง

เอกมนฺตฺตฺติ ภาวนปฺปฺสฺกนินฺทุเทโส “วิสมํ จนฺทิมสฺสุริยา ปวตฺตฺตฺติ” ตี-
อาทีสุ วิย. ตสฺมา ยถา นิสินฺโน เอกมนฺตํ นิสินฺโน โหติ, ตถา นิสีทิติ
เอวเมตฺถ อตฺถโธ เวทิตฺพุโป. (วิ.อญ. ๑/๑๒๒, ม.อญ. ๑/๑๒๐, อ.อญ. ๒/๑๕)

ศัพท์ว่า เอกมนฺตํ เป็นศัพท์แสดงโดยความเป็นกิริยาวิเศษณ์
เหมือนในคำว่า “วิสมํ จนฺทิมสฺสุริยา ปวตฺตฺตฺติ” (ดวงจันทร์และดวง
อาทิตย์โคจรไปต่างกัน) ดังนั้น พึงทราบเนื้อความในบทนี้เป็นอย่างนี้ว่า นั่ง

แล้วโดยประการใด นับว่านั่งโดยที่ควรส่วนข้างหนึ่ง นั่งแล้วโดยประการนั้น

ในที่นี้บ่ว่า เอกมุนต์ ท่านขยายว่า ยถา นิสินฺโน เอกมุนต์ นิสินฺโน
โหติ ฯลฯ โดยใช้ ยถา ตถา ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า อัม วิกัตติในบทตั้ง
ลงในอรรถกิริยาวิเสสณะ หาใช่ลงในอรรถกรรมไม่

ยถา จิตา เอกมุนต์ จิตา โหติ, ตถา อฏฺฐาสีติ เอวเมตฺถ อตฺถโถ

ทฎฺฐพฺโพ. (ส.อฎ. ๑/๑๕)

พึงทราบเนื้อความในบทนี้เป็นอย่างนี้ว่า ยืนแล้วโดยประการใด นับว่า
ยืนโดยที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ยืนแล้วโดยประการนั้น

ในที่นี้บ่ว่า เอกมุนต์ ท่านขยายว่า ยถา จิตา เอกมุนต์ จิตา โหติ
ฯลฯ โดยใช้ ยถา ตถา ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า อัม วิกัตติในบทตั้ง ลงใน
อรรถกิริยาวิเสสณะ หาใช่ลงในอรรถกรรมไม่

บทนำ

กิตบทที่เป็นทั้งนามกิตและกิริยากิต ประกอบด้วยส่วนประกอบสองส่วน คือ ธาตุและปัจจัย อรรถของธาตุ เรียกว่า อันัตตตะ (เนื้อความภายในบท) อรรถของปัจจัย เรียกว่า พาหิยัตตตะ (เนื้อความภายนอกบท) หรือ สาธนะ (กริยานุเคราะห์ที่ช่วยให้กิริยาสำเร็จ โดยความเป็นผู้กระทำ กิริยา สิ่งที่ถูกกระทำ ฯลฯ) เมื่อรู้รรรถของธาตุและปัจจัยแล้ว จึงสามารถรู้รรรถของบทนั้นๆ ได้อย่างถูกต้อง

ศัพท์ว่า “ทาน” (การให้) มาจาก ทา+ยุ ทว ธาตุ กล่าวอรรถคือ “ให้” ส่วน ยุปัจจัย กล่าวอรรถคือ “การ” อันเป็นกริยานุเคราะห์ซึ่งเป็นภาวสาธนะที่หมายถึงกิริยา, อาการ (ภาวะ = กิริยา, อาการ) หรือ “ทาน” (สิ่งที่ถูกให้) มาจาก ทา+ยุ ทว ธาตุ กล่าวอรรถคือ “ให้” ส่วน ยุปัจจัยกล่าวอรรถคือ “ถูก” อันเป็นกริยานุเคราะห์ซึ่งเป็นกัมมสาธนะที่หมายถึงกรรม(ผู้ถูกกระทำ) หรือ “ทาน” (เครื่องให้ = เจตนา) มาจาก ทา+ยุ ทว ธาตุกล่าวอรรถคือ “ให้” ส่วน ยุปัจจัยกล่าวอรรถคือ “เครื่อง” อันเป็นกริยานุเคราะห์ซึ่งเป็นกรณสาธนะที่หมายถึงเครื่องมือในการสำเร็จกิริยา (กรณะ = เครื่องมือ) หรือ “ทาน” (ที่ให้ = โรงทาน) มาจาก ทา+ยุ ทว ธาตุกล่าวอรรถคือ “ให้” ส่วน ยุ ปัจจัย กล่าวอรรถคือ “ที่” อันเป็นกริยานุเคราะห์ซึ่งเป็นอธิกรณสาธนะที่หมายถึงสถานที่ (อธิกรณะ = สถานที่) ยุ ปัจจัย ใน ทาน ศัพท์กล่าวอรรถสาธนะได้ถึงสี่ประเภทดังกล่าว จึงทำให้แปลได้สี่ประเภทตามอรรถของปัจจัย

ฉะนั้น จะเห็นได้ว่าแม้บทที่มีธาตุ, ปัจจัยเหมือนกัน ก็มีอรรถแตกต่างกัน ได้ด้วยอำนาจของกิตปัจจัย อรรถของกิตปัจจัยคือสาธนะดังกล่าว ทำให้กิตบทมีอรรถมากมายตามสมควรแก่เนื้อความของตน ดังนั้น สาธนะซึ่งเป็นอรรถของกิตปัจจัยจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่งในการแปล เพราะถ้าเข้าใจความหมายของสาธนะผิดพลาด จะทำให้เนื้อความผิดพลาดได้

อนึ่ง พึงทราบว่าสาธนะเป็นกริยานุเคราะห์ที่ช่วยกริยาให้สำเร็จ โดยความเป็นผู้กระทำกริยาบ้าง เป็นสิ่งที่ถูกกระทำบ้าง เป็นเครื่อง/เหตุกระทำบ้าง เป็นที่กระทำบ้าง เป็นการกระทำบ้าง จึงทำให้แปลอรรถของกิตปัจจัยว่า “ผู้, ถูก, เครื่อง-เหตุ, แคน, ที่, การ” เพื่อให้ปรากฏความเป็นผู้กระทำกริยา ฯลฯ ของกิตปัจจัย ฉะนั้น เนื้อความของกิตปัจจัยจึงมีหลายประการตามอรรถเฉพาะตัวซึ่งเรียกว่า “สัตติ” (ความสามารถเฉพาะของปัจจัย)

ในอุทาหรณ์ว่า “ทายโก” (ผู้ให้) มาจาก ทา+ณฺว ณฺว ปัจจัย กล่าวอรรถคือ “ผู้” อันเป็นกริยานุเคราะห์ซึ่งเป็นกัตตุสาธนะที่หมายถึงผู้กระทำกริยา อรรถเฉพาะ (สัตติ) ของ ณฺว ปัจจัยในศัพท์นี้ คือ ความเป็นผู้กระทำกริยาอันเป็นอรรถเฉพาะของกัตตุสาธนะ เพราะ ณฺว ปัจจัยลงในอรรถกัตตุสาธนะเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ทายโก จึงหมายถึง “ผู้ให้” เพียงอย่างเดียว หากใช้หมายถึงสิ่งที่ถูกให้, สถานที่ให้, การให้ อันเป็นอรรถเฉพาะของสาธนะอื่นไม่ นอกจากนั้น แม้สาธนะจะเป็นอรรถของกิตปัจจัยก็ตาม แต่นักไวยากรณ์ยังเรียกกิตบทว่าเป็นสาธนะโดยเรียกว่า

กัตตุสาธนะสัพพํ กัมมสาธนะสัพพํ ฯลฯ เพื่อความสะดวกต่อการเรียกชื่อใน
กัมภีร์ไวยากรณ์

• • • • •

ความหมายของสาธนะ

สาธนะ หมายถึง ศัพท์เป็นเครื่องกระทำกริยาให้บริบูรณ์ยิ่งขึ้นเพราะประกอบด้วยกริยานุเคราะห์ต่างๆอันแสดงเนื้อความให้ชัดเจนได้ ดังมีวิเคราะห์ว่า “สาธียติ นิปฺผาติยติ กุริยา เตนาติ สาธนํ” (สาธ+ เณ + ยุ) เช่น ในบทว่า “ทานํ” ทา ธาตุล้วนๆ กล่าวอรรถคือ “ให้” มีเนื้อความไม่ชัดเจนว่าหมายถึง “ผู้ให้” หรือ “สิ่งที่ถูกให้” ฯลฯ เมื่อลง ยุ ปัจจัยในอรรถภาวสาธนะทำให้ทราบว่า ทานํ หมายถึง “การให้” เมื่อลง ยุ ปัจจัยในอรรถกัมมสาธนะทำให้ทราบว่า ทานํ หมายถึง “สิ่งที่ถูกให้” เมื่อลง ยุ ปัจจัยในอรรถกรรมสาธนะทำให้ทราบว่า ทานํ หมายถึง “เจตนาอันเป็นเครื่องให้” เมื่อลง ยุ ปัจจัยในอรรถอธิกรรมสาธนะทำให้ทราบว่า ทานํ หมายถึง “โรงทานอันเป็นสถานที่ให้” ในบทว่า “ทายโก” ทราบว่าหมายถึงบุคคลผู้ให้เพราะลง ฌวุ ปัจจัย ในอรรถกัตตุสาธนะ ฉะนั้น สาธนศัพท์ต่างๆ จึงสามารถทำให้กริยาบริบูรณ์ยิ่งขึ้น เพราะแสดงเนื้อความให้ชัดเจนได้

ตามรูปวิเคราะห์นี้ สาธนะ หมายถึง กิตบพเพียงอย่างเดียว เนื่องจากมีความเกี่ยวข้องกับกริยาโดยความเป็นผู้กระทำกริยาให้บริบูรณ์ได้ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม^๒ มีธาตุเป็นรากศัพท์ ส่วนบทอื่นๆนอกจากนี้ไม่สามารถกระทำกริยาให้บริบูรณ์ได้ เพราะไม่เกี่ยวข้องกับกริยา ไม่มีธาตุเป็นรากศัพท์ เช่น รุพหินาม^๓ ต่างๆ (ดิสฺโส ทตฺโต ฌณฺโณ โครี ฯลฯ) อุปสัค

นิบาต และสรรพนาม บทเหล่านี้ไม่มีธาตุเป็นรากศัพท์ ไม่เกี่ยวข้องกับกริยา จึงไม่สามารถกระทำกริยาให้บริบูรณ์ได้

นอกจากนั้น สมาสบทเป็นนามบทที่ถูกเชื่อมเข้าหากันเพื่อย่อให้เป็น บทเดียวกันและมีเนื้อความเดียวกัน^๔ ดัทธิศบทก็เป็นนามบทที่ลงปัจจัย ต่อท้ายเพื่อย่อศัพท์ให้สั้นลง^๕ บททั้งสองชนิดเหล่านี้ไม่เกี่ยวข้องกับกริยา เช่นกัน ส่วนอาขยาตบทแม้มีธาตุเป็นรากศัพท์ก็ตาม แต่เป็นกริยาที่ถูกกล่าว ไม่ใช่ศัพท์อันกล่าวกริยาให้สำเร็จ ด้วยเหตุดังกล่าวสาธนะจึงหมายถึง กิตบทเพียงอย่างเดียว เพราะเป็นเครื่องกระทำกริยาให้บริบูรณ์ยิ่งขึ้น โดยความเป็นกัตตา (ผู้กระทำกริยา) กรรม (สิ่งที่ถูกระทำ) กรณะ (เครื่องมือในการประกอบกริยา) ฯลฯ

สาธนะ ๗ ประเภท^๖

๑. กัตตุสาธนะ	สาธนศัพท์ที่กล่าวถึงผู้กระทำกริยา
๒. กัมมสาธนะ	สาธนศัพท์ที่กล่าวถึงสิ่งที่ถูกระทำ
๓. ภาวสาธนะ	สาธนศัพท์ที่กล่าวถึงกริยา
๔. กรณสาธนะ	สาธนศัพท์ที่กล่าวถึงเครื่องมือในการประกอบกริยาให้สำเร็จ
๕. สัมปทานสาธนะ	สาธนศัพท์ที่กล่าวถึงวัตถุ/บุคคลอันเป็นที่มอบให้

๖. อปทานสาธนะ	สาธนศัพท์ที่กล่าวถึงวัตถุ/บุคคลอัน
เป็นแดนหลักออก
๗. อธิกรณสาธนะ	สาธนศัพท์ที่กล่าวถึงสถานที่

๑. กัตตุสาธนะ

กัตตุสาธนะ คือ สาธนศัพท์ที่กล่าวถึงผู้กระทำกริยา เพราะประกอบด้วยกริยานุเคราะห์ที่ช่วยกริยาให้บริบูรณ์โดยความเป็นผู้กระทำเช่น การโก = ผู้ทำ (กโรตติ การโก. กร+ณฺว), ทายโก = ผู้ให้ (เทตติ ทายโก. ทา+ณฺว), โอวาทโก = ผู้สั่งสอน (โอวาทติ โอวาทโก. อว+วท+ณฺว), สาวโก = ผู้ฟัง (สุณาตติ สาวโก. สุ+ณฺว) ศัพท์เหล่านี้กล่าวถึงผู้กระทำกริยาเหล่านี้คือ กระทำ, ให้, สั่งสอน, ฟัง จึงหมายถึง ผู้กระทำ (การโก) ผู้ให้ (ทายโก) ผู้สั่งสอน (โอวาทโก) และผู้ฟัง (สาวโก) หาได้หมายถึงอรรถอื่นๆ เช่น สิ่งที่ถูกให้ โอวาทที่ถูกสั่งสอน ถ้อยคำที่ถูกฟัง (ได้ยิน) หรือสถานที่ให้ สถานที่สั่งสอน (อบรม) สถานที่ฟัง แต่อย่างใดไม่

อนึ่ง นอกจากกัตตุสาธนศัพท์จะกล่าวอรรถกัตตา* (ผู้) โดยตรงแล้วยังส่องให้รู้อรรถอื่นๆอีกด้วย อรรถที่ถูกส่องให้ปรากฏชัดในกัตตุสาธนศัพท์

* มี ๕ ประการ* คือ

๑. ตัสสีลัตตะ	อรรถคือปกติของกริยานั้น (แปลว่า ผู้ – โดยปกติ)
๒. ตัทธัมมัตตะ	อรรถคือความประพฤติกของกริยานั้น (แปลว่า

ผู้ - โดยความประพฤติ)

๓. ตัสสาธุการัตถะ อรรถคือการกระทำกริยานั้นด้วยดี (แปลว่า

ผู้ - โดยการกระทำด้วยดี)

๔. อรหัตถะ อรรถคือความสมควร (แปลว่า ผู้ควร)

๕. สักกัตถะ (สัคคิอัตถะ) อรรถคือความสามารถ (แปลว่า ผู้
สามารถ)

๖. อัตตมานัตถะ อรรถคือการสำคัญตนเอง (แปลว่า ผู้ -(คน)

๗. อาภิกขัญญัตถะ อรรถคือเสมอ (แปลว่า ผู้ -เสมอ)

๘. อวัสสกัตถะ อรรถคือความแน่นอน (แปลว่า ผู้จะ -
อย่างแน่นอน)

๙. อธมิณัตถะ อรรถคือการคิดหนี (แปลว่า ผู้ควร)

อรรถต่างๆทั้ง ๙ ประการเหล่านี้ ไม่สามารถมีได้ครบถ้วนใน
อุทาหรณ์เดียว ยังมีกัตตุสาธนศัพท์บางศัพท์ที่ไม่ประกอบด้วยอรรถเหล่านี้
เลย บางศัพท์ประกอบด้วยอรรถเดียวบ้าง บางศัพท์ประกอบด้วยอรรถ
สองประการบ้าง สามประการบ้าง สี่ประการบ้าง ห้าประการบ้าง ตาม
สมควรต่ออรรถที่กล่าวถึง อรรถสามประการแรก คือ ตัสสีละ ตัทธัมมะ
และตัสสาธุการี เป็นอรรถที่ใช้ร่วมกันได้ในอุทาหรณ์ที่ประกอบด้วย
ปัจจัยต่างๆ คือ ฌี ตุ อาวี ญู ฐ ญู อรรถอระและสักกะ มักใช้ในฐานะ
ที่ประกอบด้วย ตุ ปัจจัยและ ญู ปัจจัย^{๐๐} อรรถอัตตมานะเป็น
อรรถที่แสดงไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ต่างๆ แต่มีวิธีใช้น้อยมากเพราะใช้ใน

ศัพท์ที่ประกอบด้วย มาน ชาติและ ฌี ปัจจัย^{๑๑} อรรถาภิธานัญญาประกอบ
ด้วย ฌี ปัจจัย อรรถวัสสกะมักประกอบด้วย ฌี ปัจจัยที่ลงในอนาคตกาล^{๑๒}
อรรถธมมัตถะก็ประกอบด้วย ฌี ปัจจัยด้วยเช่นกัน บัดนี้จะแสดง
อุทาหรณ์ของอรรถเหล่านั้นดังต่อไปนี้

๑. ตัสสีลัตถะ ฌมฺมวาที (ฌมฺม วทติ สีเลนาติ ฌมฺมวาที. ฌมฺม+
วท+ณิ) ผู้กล่าวธรรมโดยปกติ
๒. ตัทธัมมัตถะ ฌมฺมวาที (ฌมฺม วทติ ฌมฺเมนาติ ฌมฺมวาที. ฌมฺม+
วท+ณิ) ผู้กล่าวธรรมโดยความประพฤติ
๓. ตัสสาธุการัตถะ ฌมฺมวาที (ฌมฺม วทติ สาธุการิตายาติ ฌมฺม-
วาที. ฌมฺม+วท+ณิ) ผู้กล่าวธรรมโดยการ
กระทำด้วยดี
๔. อรหัตถะ พุราหุมนโธ พุราหุมนิยา ปริกุกหิตา.^{๑๓}
พราหมณ์เป็นผู้ครอบครองนางพราหมณี
๕. สักกัตถะ ภควา อนุปปนฺนสฺส มคฺคสฺส อุปปาเทตา.^{๑๔}
(ม. ๓/๕๕. ส. ๑/๑๕๒)
พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้สามารถยังหนทาง
(การปฏิบัติ) ที่ไม่เคยเกิดให้บังเกิดขึ้น
๖. อตฺตมานัตถะ ปณฺฑิตมานิ (ปณฺฑิตํ อตฺตมานํ มนุสฺสตีติ
ปณฺฑิตมานิ.^{๑๕} ปณฺฑิต+มาน+ณิ)
บุคคลผู้สำคัญ (ตน) ว่าเป็นบัณฑิต

๗. อาภิกขัญญัตตะ กิตคายี. (กิตํ อภิกขํ กายคิตติ กิตคายี.^๙ กิต+
เก+ณิ) ผู้ร้องเพลงเสมอ
มนุชชฌายี. (มนุํ นิจุกาลํ อชฺฌายคิตติ
มนุชชฌายี. มนุช+ณ+ณิ) ผู้สาธยายมนต์เสมอ
๘. อวัสสกัตตะ กปฺปญฺจายี. (กปฺปํ อวสฺสํ จาสฺสคิตติ กปฺปญฺ-
จายี.^๙ กปฺป+จา+ยิ) ผู้จะดำรงอยู่ตลอดกัปปี
อย่างแน่นอน
สกทาคามี (สกี อวสฺสํ อากมิตฺสคิตติ สกทา-
คามิ.^๙ สกิ+อา+คม+ณิ) ผู้จะกลับมาอีกครั้ง
อย่างแน่นอน
๙. อธมณัตตะ ทายี (ททาคิตติ ทายี. ทา+ณิ) ทายีสี เม สตํ อณิ.
ท่านเป็นผู้ควรให้ซึ่งนี้ร้อยหนึ่งแก่เรา

กัตตุสาธนศัพท์สามารถกล่าวอรรถมากที่สุดได้เพียง ๕ ประการ^{๑๐}
เช่น ใน อุ.ว่า “กตุตา” (กโรตติ กตุตา. กร+ตุ) ถ้ากล่าวอรรถคือกัตตุสัตติ
ธรรมคาโดยไม่มีอรรถอื่นประกอบ แปลว่า “ผู้กระทำ” ถ้าอรรถตัสสึละ
คือปกติของกริยานั้น แปลว่า “ผู้กระทำโดยปกติ” ถ้าอรรถตัทธัมมะคือ
ความประพฤติกของกริยานั้น แปลว่า “ผู้กระทำโดยความประพฤติ”
ถ้าอรรถตัสสาธุการีคือการกระทำกริยานั้นด้วยดี แปลว่า “ผู้กระทำ
โดยการกระทำด้วยดี” ถ้าอรรถอระหะคือความสมควรต่อกริยา แปลว่า
“ผู้ควรกระทำ” ถ้าอรรถตักกะคือความสามารถของผู้ทำ แปลว่า

“ผู้สามารถกระทำ” ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าแม้เป็นกัตตุสาธนะศัพท์เพียงสาธนะเดียวก็ตาม แต่ก็มีอรรถแตกต่างกันไปเพราะอรรถต่างๆที่ถูกส่งให้ปรากฏชัดดังกล่าว

อรรถที่ถูกกิตปิจัยส่งให้ปรากฏเหล่านั้น มีความสำคัญมากในการตีความหมาย เพราะหากขาดความเข้าใจอย่างถูกต้องจะทำให้ตีความผิดพลาด เกิดความเข้าใจผิดความประสงค์ของผู้ใช้ศัพท์ เช่น ปณฺฑิตมานิศัพท์ กล่าวอรรถคือกัตตุสัจติและยังส่งอรรถคืออัตตมานะ (ความสำคัญตนเอง) อีกด้วย จึงหมายถึง “ผู้สำคัญ” (ตน) ว่าเป็นบัณฑิต หาใช่สำคัญบุคคลอื่นว่าเป็นบัณฑิตไม่ อนึ่ง เนื่องจากศัพท์นี้ประกอบด้วยฉิ ปิจัยที่สามารถลงในอรรถตสสึละฯลฯได้ จึงอาจคิดว่าลงในอรรถเหล่านั้นและหมายถึง “ผู้สำคัญว่าเป็นบัณฑิตโดยปกติ (ตสสึละ) ผู้สำคัญว่าเป็นบัณฑิตโดยความประพฤติ (ตัทธัมมะ) ผู้สำคัญว่าเป็นบัณฑิตโดยการกระทำด้วยดี (ตัสสาธุการี)” ที่แท้แล้ว อรรถเหล่านี้ไม่พึงปรารภนาในที่นี้เพราะไม่มีสภาพของปกติ ความประพฤติ หรือการกระทำด้วยดีในศัพท์นี้เป็นเพียงการสำคัญตนเองว่าเป็นบัณฑิตเท่านั้น

ใน อุ. ว่า “พฺราหฺมโณ พฺราหฺมณฺยา ปรีกฺขหิตา.” (พราหมณ์เป็นผู้ควรครอบครองนางพราหมณี) “ปรีกฺขหิตา” (ปรีกฺขณฺหาตฺติ ปรีกฺขหิตา. ปรี+คห+ตุ) เป็นกัตตุสาธนะศัพท์ที่กล่าวอรรถกัตตาและยังส่งอรรถคือ อรห (สมควร) อีกด้วย จึงหมายถึงผู้ควรครอบครอง เพราะเป็นฐานะที่แสดงว่าพราหมณ์เป็นบุคคลที่ควรครอบครองนางพราหมณีเนื่องจาก

เป็นวรรณะเดียวกัน ส่วนชนวรรณะอื่นไม่ควรครอบครองโดยเหตุที่มี
 วรรณะต่างกัน อนึ่ง ศัพท์นี้ประกอบด้วย คุ ปัจจัยที่ลงในอรรถสักกะได้
 จึงอาจคิดว่าลงในอรรถนั้นและหมายถึงผู้สามารถครอบครอง อันที่จริง
 อรรถดังกล่าวไม่ถูกต้องเพราะชาวยวรรณะพราหมณ์ไม่มีกรรมสิทธิ์ในการ
 ครอบครองนางพราหมณีแต่อย่างใด ส่วนใน อุ. ว่า “ภควา อนุปฺปนฺนสฺส มคฺคสฺส
 อุปฺปาเตตา.” (พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้สามารถยังหนทาง (การปฏิบัติ)
 ที่ไม่เคยเกิดให้บังเกิดขึ้น) “อุปฺปาเตตา” วิเคราะห์ว่า “อุปฺปาเตตฺติ
 อุปฺปาเตตา.” (อุ+ปท+เณ+ตุ) เป็นกัตตุสาธนศัพท์ที่กล่าวอรรถกัตตา และ
 ยังส่องอรรถคือสักกะ (สามารถ) อีกด้วย จึงหมายถึงผู้สามารถทำ
 (หนทาง) ให้เกิดขึ้น ถ้าตีความว่าเป็นศัพท์ที่กล่าวอรรถอหะ จะทำให้
 หมายถึงผู้ควรทำให้ (หนทาง) เกิดขึ้น อรรถเช่นนี้ไม่พึงประสงค์ในที่นี้
 เพราะเป็นศัพท์ที่มุ่งแสดงคุณสมบัติของพระพุทธเจ้าเป็นหลัก หาได้แสดง
 อรรถสมควรแต่อย่างใดไม่

ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ จึงต้องแปลกัตตุสาธนศัพท์ที่แสดงความ
 สามารถของผู้กระทำกริยาว่า “ผู้” ทั้งยังต้องเพิ่มคำแปลว่า “ควร สามารถ” ฯลฯ
 เพื่อให้ปรากฏเนื้อความที่ถูกส่องให้รู้ชัดเจนตามสมควรต่อฐานะนั้นๆ

ประเภทของกัตตุสาธนศัพท์

กัตตุสาธนศัพท์ที่กล่าวอรรถกัตตาดังกล่าวนั้น สามารถกล่าว
 อรรถเช่นนั้นได้ด้วยกิตปัจจัย เพราะกิตปัจจัยที่ประกอบหลังธาตุกล่าว

อรรถกถาเป็นต้น ส่วนธาตุที่อยู่หน้าปัจจยกล่าวถึงกริยาที่ประกอบกับอรรถเหล่านั้น อนึ่ง ในรูปวิเคราะห์กัตตุสาธนะศัพท์ บางแห่งประกอบอาขยาตบทหรือกิตบทที่เป็นกัตตุรูปอันกล่าวอรรถกถาโดยตรง บางแห่งประกอบบทเหล่านั้นเป็นกัมมรูปอันไม่สามารถกล่าวอรรถกถาโดยตรงได้ ฉะนั้น จึงทำให้กัตตุสาธนะศัพท์มีสองประเภท^๑ ตามรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

๑. วุตตกัตตุสาธนะศัพท์ กัตตุสาธนะศัพท์ที่กล่าวอรรถกถาในรูปวิเคราะห์ เช่น “พุชฌตติ พุทฺโธ.”

๒. อวุตตกัตตุสาธนะศัพท์ กัตตุสาธนะศัพท์ที่ไม่กล่าวอรรถกถาในรูปวิเคราะห์ เช่น “พยุญชัยติ อตุโธ เอเตหิตติ พยุญชนา.”

ในรูปวิเคราะห์ว่า “พุชฌตติ พุทฺโธ.” พุชฌตติ ศัพท์เป็นกัตตุรูปที่แสดงอรรถกถาโดยตรงเพราะลงอาขยาตวิภัตติ (ติวิภัตติ) ในอรรถกถา ฉะนั้น พุทฺโธ ศัพท์ จึงเป็นวุตตกัตตุสาธนะศัพท์ (สาธนะศัพท์ที่กล่าวอรรถกถาอันถูกอาขยาตหรือกิตกล่าวถึง) ส่วนในรูปวิเคราะห์ว่า “พยุญชัยติ อตุโธ เอเตหิตติ พยุญชนา.” “อ. เนื้อความ อันอักษร ท. เหล่านี้ ย่อมแสดงเพราะเหตุนี้ อ. อักษร ท. เหล่านี้ ชื่อว่าพยุญชนะ (อักษรอันแสดงเนื้อความ)” ในรูปวิเคราะห์ดังกล่าว พยุญชัยติ ศัพท์เป็นกัมมรูปที่แสดงอรรถกรรมเพราะลงอาขยาตวิภัตติ (เตวิภัตติ) ในอรรถกรรม ฉะนั้น พยุญชนา ศัพท์ จึงเป็นอวุตตกัตตุสาธนะศัพท์ (สาธนะศัพท์ที่ไม่กล่าวอรรถกถาอันถูกอาขยาตหรือกิตกล่าวถึง)

ในรูปวิเคราะห์นี้ อาจมีผู้รู้บางท่านคิดว่าเป็นภณสาธนะวิเคราะห์ แล้วแปลว่า “อักษรเป็นเครื่องแสดงเนื้อความ (ให้ปรากฏ)” ถึงแม้วรรดดังกล่าวจะไม่ผิดความหมายนักก็ตาม แต่ก็ไม่ได้ถูกต้องตามกฎไวยากรณ์เพราะ วรรดกัตตามีความเด่นชัดในการประกอบกริยาให้บริบูรณ์มากกว่าวรรดภณด้วยเหตุที่วรรดภณเป็นเครื่องช่วยกัตตาในการประกอบกริยาเท่านั้น ไม่สามารถกระทำกริยาโดยตรง ทั้งในคัมภีร์ไวยากรณ์บาฬีและสันสกฤตบางแห่งได้แสดงรูปวิเคราะห์เป็นวุตตกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “อตุณฺ พุณฺณชฺชนฺตฺติ พุณฺณชฺชา” (สโตม. ๔๑๕ ; นิรุติ. ๖) ซึ่งรูปวิเคราะห์นี้เป็นสาธกอย่างชัดเจนที่แสดงว่า เอเตหิ ศัพท์ในอวุตตกัตตุสาธนะวิเคราะห์เป็นอวุตตกัตตาบท หาใช่ภณบทไม่ ฉะนั้น กัตตุสาธนศัพท์ทั้งสองประเภทจึงสามารถวิเคราะห์แทนกันได้ ดังในคัมภีร์ปทรูปสิทธิซึ่งรจนาโดยพระพุทฺธปปียะ^{๑๔} ได้กล่าวรูปวิเคราะห์ทั้งสองอย่างในศัพท์เดียวไว้ในสูตรที่ ๕๕๗ แห่งคัมภีร์นั้นว่า “สเมติ, สมียติ วา ปาปํ อเนนาติ สมโณ.”

โดยมากกัตตุสาธนศัพท์ต่างๆ มักประกอบด้วยส่วนประกอบหลักสองประการคือธาตุและกิตปัจจัย แต่ยังมีบางศัพท์ที่ประกอบด้วยการิตปัจจัยอีกด้วย ศัพท์เหล่านี้ในคัมภีร์ต่างๆ มักเรียกว่า การิตโลปบท^{๑๕} (บทที่ลบการิตปัจจัย) การิตันโตคฺรบท^{๑๖} การิตันโตคฺตบท^{๑๗} (บทที่มีการิตปัจจัยอยู่ภายใน) อันโตคฺรเหตุอฺตคฺตบท^{๑๘} (บทที่มีวรรดเหตุอยู่ภายใน) ดังนั้นจึงทำให้ศัพท์ดังกล่าวมีสองประเภท^{๑๙} ตามสมควรแก่การิตปัจจัยดังนี้คือ

๑. สุตถกัตตสาธนคัพพํ กัตตสาธนคัพพํที่กล่าวอรรถกัตตาล้วนๆ เช่น “พุชฺฌตติ พุทฺโธ.”

๒. เหตุกัตตสาธนคัพพํ กัตตสาธนคัพพํที่กล่าวอรรถเหตุกัตตา (กัตตาที่เป็นเหตุ) เช่น “โพเธตติ พุทฺโธ.” หรือ “โพเธตา ปชายาติ พุทฺโธ.”

ในรูปวิเคราะห์ว่า “พุชฺฌตติ พุทฺโธ.” พุชฺฌตติคัพพํเป็นกัตตารูปเพราะประกอบด้วยพุทฺธาตุ+อปัจจัย+ติวิภคติ ดังนั้น พุทฺโธ คัพพํจึงเป็นสุตถกัตตสาธนคัพพํที่ประกอบด้วยพุทฺธาตุ+ตปัจจัย ส่วนรูปวิเคราะห์ว่า “โพเธตติ พุทฺโธ.” โพเธติ คัพพํเป็นเหตุกัตตารูปเพราะประกอบด้วยพุทฺธาตุ+เณปัจจัย+ติวิภคติ อนึ่ง ในรูปวิเคราะห์ว่า “โพเธตา ปชายาติ พุทฺโธ” โพเธตา คัพพํเป็นเหตุกัตตารูปเพราะประกอบด้วยพุทฺธาตุ+เณปัจจัย+ตปัจจัย ดังนั้น พุทฺโธ คัพพํจึงเป็นเหตุกัตตสาธนคัพพํที่ประกอบด้วยพุทฺธาตุ+เณปัจจัย+ตปัจจัย

๒. กัมมสาธนะ

กัมมสาธนะ คือ สาธนคัพพํที่กล่าวถึงสิ่งที่ถูกกระทำเพราะประกอบด้วยกริยานุเคราะห์ที่ช่วยกริยาให้สำเร็จโดยความเป็นสิ่งที่ถูกกระทำ (ถูก) เช่น

ทานํ ทิยเตติ ทานํ.^{๒๓} (ทา+ย)

สิ่งใด ย่อมถูกให้ เพราะเหตุ (ที่ถูกให้) นั้น สิ่งนั้น

ชื่อว่า ทานะ (สิ่งที่ถูกให้) (กัมมรูป - กัมมสาธนะ)

ในที่นี้ ทาน คัพพํกล่าวอรรถกรรมที่ถูกกัตตากระทำจึงหมายถึง

“สิ่งที่ถูกให้” หาได้หมายถึงอรรถอื่นๆ เช่น ผู้ให้ หรือสถานที่ให้แต่อย่างใดไม่

ส่วนอุทาหรณ์อื่นๆ เช่น กตํ กมุํ = กรรม ที่ถูกกระทำแล้ว (กรียิตฺตฺวาติ กตฺ. กร+ต) คโต มคฺโค = หนทาง ที่ถูกไปแล้ว (คจฺญิตฺตฺวาติ คโต. คมฺ+ต) ศัพท์เหล่านี้กล่าวอรรถกรรม จึงให้หมายถึง กรรมที่ถูกกระทำแล้ว (กตํ) หนทางที่ถูกไปแล้ว (คโต) หาได้หมายถึงอรรถอื่นๆ เช่น ผู้กระทำ ผู้ไป หรือสถานที่กระทำ สถานที่ไป แต่อย่างใดไม่

คำแปลว่า “ถูก” ที่แสดงอรรถกรรมนั้นไม่เหมาะสมนักในบางศัพท์ ดังนั้น ผู้รู้จึงบัญญัติคำแปลว่า “อันเขา” ที่ระบุถึงบุคคลแต่ยังส่อให้รู้ถึงอรรถกรรมด้วย เช่น ทานํ = วัตถุอันเขาให้ กตํ กมุํ = กรรมอันเขากระทำแล้ว คโต มคฺโค = หนทางอันเขาไปแล้ว บางแห่งแปลว่า “เป็นที่” เช่น ปิโย (ปิยาธิตพุโพติ ปิโย.^{๒๔} ปิ + ย) ผู้เป็นที่รัก รโส (รสฺยเต อสฺสาทฺยเต ชเนหิติ รโส.^{๒๕} รสนฺติ ตํ อสฺสาเทนฺตฺติ รโส.^{๒๖} รส+อ) รสเป็นที่ชอบใจ

อนึ่ง นอกจากกัมมสาธนศัพท์จะกล่าวอรรถกรรมโดยตรงแล้ว ยังส่อให้รู้อรรถอื่นๆ อีกด้วย อรรถที่ถูกส่อให้ปรากฏในกัมมสาธนศัพท์

* มี ๗ ประการ คือ

* ๑. อรหัตตะ	อรรถคือความสมควร (แปลว่า พึง)
* ๒. สกกัตตะ	อรรถคือความสามารถ (แปลว่า สามารถ)
* ๓. เปสณัตตะ	อรรถคือการใช้ (แปลว่า จง)
* ๔. อติสัคคัตตะ	อรรถคือการแนะนำ (แปลว่า พึง)

๕. ปัตตกาลัตตะ อรรถคือกาลถึงเวลา (แปลว่า ฟัง)

๖. อวัสสกัตตะ อรรถคือความแน่นอน (ต้อง – อย่างแน่นอน)

๗. อหมิณัตตะ อรรถคือการศึกษา (แปลว่า ต้อง)

คัมภีร์นิรุตติทีปนีซึ่งรจนาโดยแลติสะยาต่อ (พระญาณวิวงศ์)
พระเถระชาวพม่าในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๔ (๒๓๕๐-๒๔๖๗) ได้สรุป
อรรถของกัมมสาธนะทั้งหมดไว้ในสูตร ๗๒๒ แห่งคัมภีร์นั้นว่า

อรหตุเถ จ สกุกตุเถ ปตตกาเล จ เปสเน

ตพฺพาทโย อติสกุเค อวสฺสาธมิมฺเณสุ จ.^{๒๗}

กิจจปัจจัยต่างๆ เช่น ตพฺพ ปัจจัย ฯลฯ ลงในอรรถอระ

ลักกะ ปัตตกาล เปสเน อติสกุเค อวสสกะ และอหมิณะ

อรรถต่างๆ ๗ ประการเหล่านี้ใช้ในฐานะที่ประกอบด้วยกิจจปัจจัย

๕ ตัว คือ ตพฺพ อนีย ฌย เตยฺย ริจฺจ ตามสมควรแก่ฐานะดังต่อไปนี้

๑. อรหัตตะ อภิภวิตพฺโพ โกโร ปณฺทิตฺเตน.^{๒๘} (อภิภฺยเตติ
อภิภวิตพฺโพ. อภิ+ภฺ+ตพฺพ) ความโกรธ อันบัณฑิต ฟังทำลาย. กรณีย
(ภวตา) ธมฺโม.^{๒๙} (กรียเตติ กรณีย. กร+อนีย) ธรรม อันท่าน ฟังกระทำ
(ประพฤติ)

๒. สักกัตตะ ปฏิปชฺชิตพฺโพ มคฺโค.^{๓๐} (ปฏิปชฺชเตติ ปฏิ-
ปชฺชิตพฺโพ. ปติ+ปท+ตพฺพ) หนทาง (อันเขา) สามารถไป

๓. เปสณัตตะ คนฺตพฺโพ ภวตา คามฺ.^{๓๑} (คณฺนีโยติ คนฺตพฺโพ.
คณฺ+ตพฺพ) หมู่บ้าน อันท่าน จงไป

๔. อติสัคคัตถะ ปาโณ น หนุตพุโพ.^{๓๐} (หณฺณเตติ หนุตพุโพ. หน+ตพุพ) สัตว์ อันใครๆไม่พึงฆ่า, อทินฺนํ น อาทาทพุพ.^{๓๑} (อาทียเตติ อาทาทพุพ. อา+ทา+ตพุพ) วัตถุที่เจ้าของไม่ให้อันใครๆ ไม่พึงถือเอา

๕. ปัตตกถัตถะ กตฺตพุโพ ภวตา กโณ.^{๓๒} (กรียเตติ กตฺตพุโพ. กร+ตพุพ) เสือ อันท่าน พึงกระทำ

๖. อาวัสสกัตถะ คมนีโย อภิสมุปราโย.^{๓๓} (คณฺตพุโพติ คมนีโย. คมฺ+อนีย) ภพหน้า อันบุคคล ต้องไปอย่างแน่นอน

๗. อรมณัตถะ สตํ เม ทาทพุพ ภวตา.^{๓๔} (ทานียนฺติ ทาทพุพ. ทา+ตพุพ) ทรัพย์ร้อยหนึ่ง อันท่าน ต้องให้ แก่ข้าพเจ้า

ประเภทของกัมมสาธนศัพท์

ในรูปวิเคราะห์กัมมสาธนศัพท์ บางแห่งประกอบอาชยาตบหรือ กิตบทที่เป็นกัมมรูปอันกล่าวอรรถกรรมโดยตรง บางแห่งประกอบบท เหล่านั้นเป็นกัตตุรูปอันไม่สามารถกล่าวอรรถกรรมโดยตรงได้ ฉะนั้น จึง ทำให้กัมมสาธนศัพท์มีสองประเภท^{๓๕}ตามรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

๑. วุตตกัมมสาธนศัพท์ กัมมสาธนศัพท์ที่กล่าวอรรถกรรมใน รูปวิเคราะห์ เช่น “รสิยเต อสุสาทียเต ชเนหิตี รโส.”

๒. อวุตตกัมมสาธนศัพท์ กัมมสาธนศัพท์ที่ไม่กล่าวอรรถกรรม ในรูปวิเคราะห์ เช่น “รสนฺติ ตํ สตุตา อสุสาเทนฺตฺติ รโส.”

ในรูปวิเคราะห์ว่า “รลียเต อสุสาทียเต ชเนหีติ รโส.” รลียเต ศัพทเป็นกัมมรูปที่กล่าวอรรถกรรมโดยตรงเพราะลงอาขยาตวิภคติ (เตวิภคติ) ในอรรถกรรม ฉะนั้น รโส ศัพทจึงเป็นวุตตกัมมสาธนศัพท (สาธนศัพท ที่กล่าวอรรถกรรมอันถูกอาขยาตหรือกิตกล่าวถึง) ส่วนในรูปวิเคราะห์ว่า “รสนุติ ตํ สตุตา อสุสาเทนุติติ รโส.” รสนุติ ศัพทเป็นกัตตุรูปที่กล่าว อรรถกัตตา เพราะลงอาขยาตวิภคติ (ติวิภคติ) ในอรรถกัตตา ฉะนั้น รโส ศัพทจึงเป็นอวุตตกัมมสาธนศัพท (สาธนศัพทที่ไม่กล่าวอรรถกัตตาอันถูก อาขยาตหรือกิตกล่าวถึง)

โดยมากกัมมสาธนศัพทต่างๆ มักประกอบด้วยส่วนประกอบหลัก สองประการคือธาตุและกิตปัจจัย แต่ยังมีศัพทที่ประกอบด้วยการิตปัจจัย อีกด้วย ดังนั้น จึงทำให้ศัพทดังกล่าวมีสองประเภทตามสมควรแก่ การิตปัจจัยดังต่อไปนี้

๑. สุธกัมมสาธนศัพท กัมมสาธนศัพทที่กล่าวอรรถกรรมล้วนๆ เช่น “ทียเตติ ทานํ.”

๒. เหตุกัมมสาธนศัพท กัมมสาธนศัพทที่กล่าวอรรถเหตุกรรม เช่น “นิปฺผาเตตฺตพฺพนฺติ นิปฺผาตณียํ.”

ในรูปวิเคราะห์ว่า “ทียเตติ ทานํ” ทียเต ศัพทเป็นกัมมรูปเพราะ ประกอบด้วยทาธาตุ+ยปัจจัย+เตวิภคติ ฉะนั้น ทาน ศัพทจึงเป็นสุธกัมม-สาธนศัพทที่ประกอบด้วยทาธาตุ+ยปัจจัย ส่วนในรูปวิเคราะห์ว่า “นิปฺผาเตตฺตพฺพนฺติ นิปฺผาตณียํ.” นิปฺผาเตตฺตพฺพ ศัพทเป็นเหตุกัมมรูปเพราะ

ประกอบด้วยนิบทหน้า+ปธธาตุ+ณเปัจจย+คัพพปัจจย ฉะนั้น นิปฺผาทนีย
 ศัพท์ จึงเป็นเหตุกัมมสารณศัพท์ที่ประกอบด้วยนิบทหน้า+ปธธาตุ+ณ
 ปัจจย+อนียปัจจย

๓. ภาวสารณะ

ภาวสารณะ คือ สารณะที่กล่าวอรรถกิริยา เพราะกล่าวระบุถึงกิริยา
 อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นหลัก ไม่ระบุถึงสิ่งของหรือบุคคล ฉะนั้น กิตบถ
 ที่เป็นภาวสารณะจึงเป็นศัพท์ที่กล่าวถึงกิริยาเพียงอย่างเดียว เช่น

คมนํ กจฺณียเต คมนํ. (คมฺ +ยุ)

การไป ชื่อว่า คมน

ในที่นี้ คมน ศัพท์กล่าวถึงกิริยาการไป ไม่ระบุถึงสิ่งของหรือบุคคล
 ฉะนั้น คมน ศัพท์จึงหมายถึงกิริยาการไปเพียงอย่างเดียว หากได้หมายถึง
 อรรถอื่นๆ เช่น ผู้ไป หรือสถานที่ไปแต่อย่างใดไม่

ส่วนอุทาหรณ์อื่นๆ เช่น จานํ = การยืน (จียเต จานํ. จา+ยุ) นิสฺซฺชา
 = การนั่ง (นิสฺซฺชเต นิสฺซฺชา. นิ+สท+อ+อา) สยนํ = การนอน (สียเต สยนํ. สี+ยุ)
 ศัพท์เหล่านี้กล่าวอรรถกิริยา คือ การยืน การนั่ง การนอน จึงหมายถึง การยืน
 การนั่ง การนอน หากได้หมายถึงอรรถอื่นๆ เช่น ผู้ยืน ผู้นั่ง ผู้นอน หรือ
 สถานที่ยืน สถานที่นั่ง สถานที่นอน แต่อย่างใดไม่

๔. กรณสารณะ

กรณสารณะ คือ สารณศัพท์ที่กล่าวถึงเครื่องมือในการประกอบ

กริยาให้บริบูรณ์เพราะประกอบด้วยกริยานุเคราะห์ที่ช่วยกริยาให้บริบูรณ์ โดยความเป็นเครื่องมือของกัตตา (เครื่อง) เช่น

พณฺธํ พณฺธติ เอเตนาติ พณฺธนํ. (พณฺธ+ยุ)

บุคคล ย่อมผูกด้วยสิ่งนั้น เพราะเหตุ (ที่เป็นเครื่องผูก) นั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า พันธนะ (เครื่องผูก)

ในที่นี้ พณฺธน ศัพท์กล่าวอรรถาธิบายอันเป็นเครื่องมือของกริยา เพราะเป็นเครื่องมือของกัตตาในการประกอบกริยาการผูก หากไม่มีเครื่องผูกแล้ว กริยาการผูกจะเกิดขึ้นไม่ได้ ฉะนั้น พณฺธน ศัพท์จึงหมายถึง เครื่องผูกเพียงอย่างเดียว หากได้หมายถึงอรรถอื่นๆ เช่น ผู้ผูก สิ่งที่ถูกผูก หรือสถานที่ผูก แต่อย่างใดไม่

ส่วนอุทาหรณ์อื่นๆ เช่น ปหฺรณํ = เครื่องประหาร (ปหฺรติ อเนนาติ ปหฺรณํ. ป+หฺร+ยุ) วิชฺฌนํ = เครื่องเจาะ (วิชฺฌติ อเนนาติ วิชฺฌนํ. วิช+ยุ) ศัพท์เหล่านี้กล่าวอรรถาธิบายที่เป็นเครื่องมือของกริยา คือ ประหาร เจาะ จึงหมายถึง เครื่องประหาร เครื่องเจาะ หากได้หมายถึงอรรถอื่นๆ เช่น ผู้ประหาร ผู้เจาะ หรือสถานที่ประหาร สถานที่เจาะ แต่อย่างใดไม่

ในรูปวิเคราะห์กรณีสาธนะศัพท์เป็นต้น ตติยันตบท ฯลฯ เท่านั้น เป็นผู้แสดงอรรถของกิตปัจจัย ส่วนอาขยาตบทหรือกิตบทในรูปวิเคราะห์ เป็นเพียงตัวแสดงธาตุหรืออรรถของธาตุเท่านั้น ไม่มีความสามารถในการแสดงอรรถของปัจจัย ฉะนั้น บทเหล่านั้นที่เป็นกัตตฺรูปหรือกัมมรูปจึงไม่ทำให้เนื้อความของปัจจัยต้องเปลี่ยนแปลงไป รูปเหล่านี้สามารถใช้แทน

กันได้ในรูปวิเคราะห์ เช่น “พหุณเต เอเตนาติ พนุณฺ. ปหณฺณเต อนเณนาติ ปหณฺ. วิชณฺเต อนเณนาติ วิชณฺ.”

นอกจากนั้น ในรูปวิเคราะห์ที่เป็นกัตตุรูปหรือกัมมรูปก็ตาม สามารถประกอบเป็นพหูพจน์ได้ดังต่อไปนี้ คือ “พนุณฺติ เอเตนาติ พนุณฺ. ปหณฺติ อนเณนาติ ปหณฺ. วิชณฺติ อนเณนาติ วิชณฺ.” หรือ “พหุณฺเต เอเตนาติ พนุณฺ. ปหณฺณเต อนเณนาติ ปหณฺ. วิชณฺณเต อนเณนาติ วิชณฺ.” ในฐานะที่ผู้กล่าวประสงค์จะแสดงชาติ (ชนิด, จำพวก) ของสิ่งที่กล่าวถึง ฟังใช้เป็นเอกพจน์ตามชาดยาเปกขณฺย (นัยที่ระบุนาติ) ส่วนในฐานะที่ผู้กล่าวประสงค์จะแสดงจำนวนของสิ่งที่กล่าวถึงอย่างเจาะจง ฟังใช้เป็นพหูพจน์ตามทัพพาเปกขณฺย (นัยที่ระบุทัพพะ=ตัว, องค์กรรม)^{๓๔}

อนึ่ง ในการแปลกรรมสาธนศัพท์ ควรแปลว่า “เครื่อง” หรือ “เหตุ” เพื่อแสดงอรรถกณะอันเป็นเครื่องประกอบกริยาของกัตตาดังกล่าว กรรมสาธนศัพท์เป็นศัพท์ที่ปรากฏความสามารถ (สัตติ) มากกว่าสาธนศัพท์อื่นๆ เว้นกัตตุสาธนศัพท์ จึงทำให้มีอรรถใกล้เคียงกับกัตตุสาธนศัพท์ ด้วยเหตุดังกล่าว กัตตุสาธนศัพท์ต่างๆ จึงสามารถวิเคราะห์เป็นกรรมสาธนศัพท์ได้ ทั้งกรรมสาธนศัพท์ก็สามารถวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนศัพท์ได้เช่นกัน

ปฏิสมุภิตา ปฏิสมุภิชฺชิตฺติ ปฏิสมุภิตา.^{๓๕} (ปติ+ส+ภิต+อ)

ญาณใด ย่อมจำแนก ญาณนั้น ชื่อว่า ปฏิสมุภิตา

ปฏิสมุภิชฺชนฺติ อตุลาทีสุ ญาณปฺปเภทํ คจฺจนฺติ

เอตยาติ ปฏิสมุภิตา.^{๓๖} (ปติ+ส+ภิต+อ)

ชน ท. ย่อมจำแนกคือย่อมถึง ซึ่งความแตกต่างแห่ง
ความรู้ ในฐานะ ท. มีอรรถเป็นต้น ด้วยญาณใด
เพราะเหตุนั้น ญาณนั้น ชื่อว่า ปฏิสัมภิตา

๕. สัมปทานสาธนะ

สัมปทานสาธนะ คือ สาธนะที่กล่าวถึงวัตถุ/บุคคลอันเป็นที่มอบให้
เพราะประกอบด้วยกริยานุเคราะห์ที่ช่วยกริยาให้สำเร็จโดยความเป็นที่มอบให้
(ที่) เช่น

สมุปทาน สมุมา ปทียเต อสุสาติ สมุปทาน. (ส+ป+ทา+ยุ)
วัตถุ อันบุคคล ย่อมให้ ด้วยดี แก่การกนั้น เพราะ
เหตุ(ที่เป็นที่มอบด้วยดี) นั้นการกนั้นชื่อว่าสัมปทานะ
(ที่มอบให้ด้วยดี)

ในที่นี้ สมุปทาน ศัพท์กล่าวอรรถสัมปทานอันเป็นที่มอบให้ สมุปทาน
ศัพท์จึงหมายถึงบุคคลเป็นที่มอบให้ หาได้หมายถึงอรรถอื่นๆ เช่น ผู้ให้หรือ
สิ่งที่ถูกให้แต่อย่างใดไม่

ส่วนอุทาหรณ์อื่นๆ เช่น ทานีโย ภิกขุ = ภิกขุผู้เป็นที่มอบให้ (ทาทพโพ
อสุสาติ ทานีโย. ทา+อนีย) ทานีย ศัพท์กล่าวอรรถสัมปทานอันเป็นที่มอบให้
จึงหมายถึง ภิกขุผู้เป็นที่มอบให้ หาได้หมายถึงอรรถอื่นๆ เช่น ผู้ให้ สิ่ง
ที่ถูกให้ หรือสถานที่ให้ แต่อย่างใดไม่ อนึ่ง ในการแปลสัมปทานสาธนะศัพท์
ควรแปลว่า "ที่" เพื่อแสดงอรรถสัมปทานอันเป็นที่มอบสิ่งของด้วยดี

๖. อุปาทานสาธนะ

อุปาทานสาธนะ คือ สาธนะที่กล่าวถึงวัตถุ/บุคคลอันเป็นแดนหลักออก เพราะประกอบด้วยกิริยานุเคราะห์ที่ช่วยกริยาให้สำเร็จโดยความเป็นแดนหลักออก (แดน) เช่น

ปกโว ปกวัตติ เอตสุมาทิ ปกโว. (ป+ภ+อ)
 แม่น้ำ ย่อมไหล จากสถานที่นั้น เพราะเหตุ (ที่
 เป็นแดนไหล) นั้น สถานที่นั้น ชื่อว่า ปกวะ ได้แก่
 สถานที่อันมีภูเขามิพานต์เป็นต้น

ในที่นี้ ปกวัตติ ศัพท์กล่าวอรรถอุปาทานอันเป็นแดนหลักออก ปกวัตติ จึงหมายถึง แดนไหลออกแห่งแม่น้ำเพียงอย่างเดียว หาได้หมายถึงอรรถอื่นๆ เช่น สิ่งที่เกิดไหลออก เหตุเกิดไหลออก หรือการเกิดไหลออก แต่อย่างใดไม่

ส่วนอุทาหรณ์อื่นๆ เช่น ปกสสุโร = แดนชานออกแห่งรัศมี (ปกาสฺรณติ เอตสุมาทิ ปกสสุโร. (ปกา+สร+อ) ภิมอ = แดนกลว (ยักษ) (ภายติ เอตสุมาทิ ภิมอ. (ภี+ม) ศัพท์เหล่านี้กล่าวอรรถอุปาทานอันเป็นแดนหลักออกแห่งกริยา คือ แผ่ชาน กลว จึงหมายถึงแดนชานออกแห่งรัศมี แดนกลว หาได้หมายถึงอรรถอื่นๆ เช่น ผู้แผ่ชานผู้กลว หรือการแผ่ชาน ความกลว แต่อย่างใดไม่ อนึ่ง ในการแปลอุปาทานสาธนศัพท์ ควรแปลว่า “แดน,ที่” เพื่อแสดงอรรถอุปาทานอันเป็นแดนหลักออกของกริยานั้น

๗. อธิกรณสาธนะ

อธิกรณสาธนะ คือ สาธนะที่กล่าวถึงสถานที่ เพราะประกอบด้วย
กริยานุเคราะห์ที่ช่วยกริยาให้บริบูรณ์โดยความเป็นที่ตั้งของกริยา (ที่) เช่น

จามิ ตัญจนติ เอตถาติ จามิ. (จา+ยุ)

ชน ท. ย่อมดำรงอยู่ ในสถานที่นี้ เพราะเหตุ (ที่
เป็นที่ดำรง) นั้น สถานที่นั้น ชื่อว่า จามิ (ที่ดำรง,
ที่ตั้ง)

ในที่นี้ จามิ ศัพท์กล่าวอรรถอธิกรณอันเป็นสถานที่ตั้งแห่งกริยา
การดำรงอยู่ จามิ ศัพท์ จึงหมายถึงสถานที่ตั้งเพียงอย่างเดียว หาได้หมาย
ถึงอรรถอื่นๆ เช่น ผู้ดำรง เครื่องดำรง หรือการดำรง แต่อย่างใดไม่

ส่วนอุทาหรณ์อื่นๆ เช่น อาสนํ = ที่นั่ง (อาสนนติ เอตถาติ อาสนํ.
อาส+ยุ) สยนํ = ที่นอน (สยนติ เอตถาติ สยนํ. สนิ+ยุ) ศัพท์เหล่านี้กล่าว
อรรถอธิกรณอันตั้งของกริยาก็คือนั่ง นอน จึงทำให้หมายถึง ที่นั่ง ที่นอน
หาได้หมายถึงอรรถอื่นๆ เช่น ผู้นั่ง ผู้นอน เครื่องนั่ง เครื่องนอน หรือการนั่ง
การนอน แต่อย่างใดไม่ อนึ่ง ในการแปลอธิกรณสาธนศัพท์ควรแปลว่า
“ที่” เพื่อแสดงอรรถอธิกรณอันเป็นความสามารถในการเป็นที่ตั้งของกริยานั้น

ในอาขยาตกัณฑ์ ชาติต่างๆ ที่มีคณะแตกต่างกัน ย่อมมีอรรถต่างกัน
ตามสมควรแก่คณะของตน ส่วนในกิตปริงเฉท กิตปัจจัยเป็นวาทกที่
ทำให้อรรถของชาติมีความสามารถแตกต่างกันโดยความเป็นผู้กระทำกริยา สิ่ง
ที่ถูกกระทำ เครื่องกระทำ ฯลฯ ฉะนั้น ด้วยอำนาจของกิตปัจจัยดังกล่าว

สาธนศัพท์ต่างๆ ในกิตปริจเฉทจึงมีเนื้อความแตกต่างกันแม้ในรูปเดียวกัน ดังต่อไปนี้ คือ

๑. สาธนศัพท์ที่เป็นได้สองสาธนะ

๒. สาธนศัพท์ที่เป็นได้สามสาธนะ

๓. สาธนศัพท์ที่เป็นได้สี่สาธนะ

๑.๑ สาธนศัพท์ที่เป็นได้สองสาธนะ เช่น นนฺทน์ ความ-
 เพลิดเพลิน (นนฺทียเต นนฺทน์.^{๓๓} นนฺท+ยุ) นนฺทน์ วณฺ ปาเป็นทีเพลิดเพลิน
 หรือปาอันบุคคเพลิดเพลิน(อนนฺทียตุถ, นนฺทียเต, นนฺทียสฺสเต, นนฺทิตพฺพนฺติ
 วา นนฺทน์.^{๓๓} นนฺท+ยุ) วณฺ คำอันบุคคเกล่าว (วฺจฺเจเตติ วณฺ.^{๓๔} วจ+ยุ)
 วณฺ คำเป็นเครื่องกล่าว (วฺจฺเจติ อนเณนาติ วณฺ.^{๓๔} วจ+ยุ) สวณฺ.^{๓๕} สิ่งไดยิน
 (หู) (สฺมณฺเตติ สวณฺ. สฺ+ยุ) สวณฺ เครื่องไดยิน (หู) (สฺยติ เอเตนาติ สวณฺ.^{๓๕}
 (สฺ+ยุ) สวณฺติ การเข้าถึง (สวณฺชฺชนํ สวณฺติ.^{๓๖} ส+อา+ปท+ติ)
 สวณฺติ สวณฺติอันบุคคเข้าถึง (สวณฺชฺชเตติ สวณฺติ.^{๓๖} ส+อา+ปท+ติ)

๒.๑ สาธนศัพท์ที่เป็นได้สามสาธนะ เช่น จิตฺตํ ธรรมชาติที่-
 รู้อารมณ์ (จินฺเตติ จิตฺตํ.^{๓๗} จินฺต+ต) จิตฺตํ ธรรมชาติเป็นเหตุรู้อารมณ์ของ
 สัมปยุตตธรรม (จินฺเตนฺติ เอเตน กรณญฺเตน สัมปยุตตธมฺมาติ จิตฺตํ.^{๓๗} จินฺต+ต)
 จิตฺตํ การรู้อารมณ์ (จินฺตํ จิตฺตํ.^{๓๗} จินฺต+ต) เวทนา สภาพที่รู้สึก (เวทยติ
 เวทนา.^{๓๘} วิท+ยุ) เวทนา สภาพเป็นเครื่องรู้สึก (วิณฺทฺติว เอตาย สตุตา สาคํ
 วา อสาคํ วา ลภณฺเตติ เวทนา.^{๓๘} วิท+ยุ) เวทนา ความรู้สึก (เวทยิตํ เวทนา.^{๓๘}
 วิท+ยุ)

๓.๑ สาธนศัพท์ที่เป็นได้สี่สาธนะ เช่น ทานํ การให้ (ทียเต ทานํ.^{๔๓} ทา+ยุ) ทานํ สถานที่ให้ (โรงทาน) (ทียติ เอตุถาติ ทานํ.^{๔๔} ทา+ยุ) ทานํ สิ่งที่ถูกให้ (ทียเตติ ทานํ.^{๔๕} ทา+ยุ) ทานํ เครื่องให้ (เจตนา) (ทียติ อเนนาติ ทานํ.^{๔๖} ทา+ยุ) ภโว ความเจริญ (ภวนํ ภโว.^{๔๗} ภู+อ) ภโว สภาพที่เกิดจาก เหตุมีอวิชาตณหาเป็นต้น (ขันธ) (ภวติ อวิชาตณหาทิสมุตथा นิรnutr สมุเทตติ ภโว.^{๔๘} ภู + อ) ภโว สภาพเป็นเครื่องเจริญแห่งสัตว์ (สมบัติ,บุญ) (ภวนติ วฑฒนติ สตุตา เอเตนาติ ภโว.^{๔๙} ภู+อ) ภโว สถานที่เกิดแห่งสัตว์ และรูปนาม (ภพภูมิ) (ภวนติ ชายนติ เอตุถ สตุตา นามรูปธมฺมา จาติ ภโว.^{๕๐} ภู+อ)

สาธนศัพท์ต่างๆ ในกิตปริงเจทที่แสดงมาแล้วโดยสังเขป เป็น เครื่องสำเร็จเนื้อความของผู้กล่าว จึงสามารถกล่าวเนื้อความได้ตาม สมควรแก่ศัพท์นั้นๆ บางศัพท์เป็นได้หนึ่งสาธนะบ้าง สองสาธนะบ้าง สามสาธนะบ้าง สี่สาธนะบ้าง เป็นต้น ศัพท์ที่เป็นสาธนะได้มากกว่าสี่ สาธนะมีจำนวนน้อยมาก อย่างไรก็ตาม ความเป็นสาธนศัพท์ต่างๆ ของ กิตบทนั้น ขึ้นอยู่กับวิธีการใช้ในพระไตรปิฎก คัมภีร์กัจจายนสาระซึ่ง รจนาโดยพระยสะ พระเถระชาวพม่าในภายหลังจากพุทธศตวรรษที่ ๑๘^{๕๑} ได้แสดงถึงความนี้ในคาถาที่ ๓๒ แห่งคัมภีร์นั้นว่า

ยถาวิวจนเมวายํ

สพฺพา สทฺทตฺตสณฺนจิตฺติ

สิทฺทลภฺขยานุสาเรน

วิวจนํปญฺญคมฺยเต.

การดำรงอยู่แห่งศัพทและอรรถทั้งปวงนี้ ขึ้นอยู่กับความ
ปรารถนาของบุคคลผู้กล่าว แม้ความปรารถนาของบุคคล
ผู้กล่าวก็ต้องคล้อยตามอุทาหรณ์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

นิคมคาถา

เขพางคนคเร รุมเม

อาราเม นิวสนุตสุต

สสตุติ'มฺนุคฺม'คฺค-

โย ปาเยสิ สติสุสานํ

คนฺธสาราภิวํเสน

หิตจิตฺตฺตฺนํ สตุถํ

“ท่ามะโอ” อิติ สลฺยฺยเต

มหาเถรสุต ธีมโต.

มหาปณฺทิตลยฺยโน

ณาลขีร'มนคฺคฺมิยํ.

ธมฺมมนฺเตวาสิกฺกขุณา

กตํ ยาคี สมตฺตตํ.

พระมหาเถระผู้ทรงวิทยาคูณ ท่านักอยู่ ณ วัดท่ามะโอ
นครลำปางอันน่ารื่นรมย์ ได้รับตำแหน่ง“อัครมหาบัณฑิต”
ด้วยความสามารถของท่าน และให้ปรีชาคุณน่านมอันทรงค่า
แก่หมู่ศิษย์ พระคันธสาราภิงค์ศิษย์ของท่านได้รจนาคัมภีร์
นี้ขึ้นด้วยจิตอันมุ่งประโยชน์และถึงความสำเร็จบริบูรณ์

สุสุโสตุสฺสโนโทห-

ปฺริสฺสสมกตํ คนฺธ-

โทหโปปสฺมาเย เม

มธฺ ถินตฺตฺตฺตฺนํ.

ข้าพเจ้ารจนาคัมภีร์อันประคณน้ำผึ้ง ซึ่งแสดงเนื้อความที่
ชวนเร้นด้วยความพากเพียร เพื่อระงับความกระหายของ
หมู่ภุมรคือนักศึกษาใหม่

ปิ่นยนต์ มนั โสตุ-
 ติภูษาณานุปทานน

ชนานั สดตั สด
 เหสุสเต หิต'มวห.

คัมภีร์ดังกล่าวจักยังจิตของนักศึกษาผู้เป็นสัตบุรุษให้ชื่นชม
 เสมอ ทั้งจะอำนวยประโยชน์ให้สำเร็จโดยเพิ่มพูนความรู้ใน
 การศึกษาภาษาศาสตร์

กิตติกรรมประกาศ

ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณพระอาจารย์ธัมมานันทมหาเถระ (ธรรมาจริยะ, อัครมหาบัณฑิต) ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ในด้าน ไวยากรณ์ใหญ่ และได้เมตตาตรวจบทความนี้ทั้งยังให้คำแนะนำอันเป็น ประโยชน์ยิ่ง

เชิงอรรถ

*พระชนกาทิวงศ์, กัจจายนภาสฎีกา, ย่างกุ้ง ๒๕๒๗, เล่ม ๒ น. ๔๑๘. รูปวิเคราะห์ดังกล่าวแสดงตามพระพุทธานุญาต (ปทรูปสัทธีกา, ย่างกุ้ง ๒๕๐๕, น. ๒๑๒-๓) ซึ่งกล่าวว่า “ตตฺถ สาธิตฺติ นิปฺผาทิตฺติ นิพฺพุตฺตนิยาทีเกทา กุริยา เตน สภาวโต, ปริกปฺปโต วา สิทฺเธน กมฺมาทีนทา การเกนาติ สาธนํ, กมฺมกตฺตภาวกรณาทิกรณสมฺปทานาปาทานา.” ใน ประโยคนั้น ฟังทราบเนื้อความว่า กิริยาอันแตกต่างโดยความเป็นกิริยาที่เกิดขึ้นเป็นต้น ท่านให้สำเร็จด้วยการกั้นมีกรรมเป็นต้นที่สำเร็จโดยตรง หรือโดยอ้อม เพราะเหตุนั้น การกั้น ชื่อว่า สาธนะ ได้แก่ กัมมสาธนะ กัตตุสาธนะ ภาวสาธนะ กรณสาธนะ อธิกรณสาธนะ สัมปทานสาธนะ และอปาทานสาธนะ” อนึ่ง ท่านคารานาถะ (ศพุทธสุโตมมทานิธิ, พาราณสี ๑๙๖๗, น. ๔๗๒) ยังกล่าวว่า “สาธน น. สาธฺยเต’ เนน. สิทฺ-ณฺจิ-ลฺยุญฺ. สาธาเทสสะ. “สาธนศัพท์ เป็นนปุงสกลิงค์ วิเคราะห์ว่า สาธฺยเต’ เนน. สิทฺ+ณฺจิ+ลฺยุญฺ อาเทศ สิทฺ เป็น สาธ”

๒ ศัพท์ที่สามารถกระทำกริยาให้บริบูรณ์โดยตรงคือกัตตุสาธน-
ศัพท์เพราะกล่าวถึงผู้ประกอบกริยาให้บริบูรณ์ ส่วนสาธนศัพท์อื่นๆ เป็น
ศัพท์กระทำกริยาให้บริบูรณ์โดยอ้อมเพราะเป็นเพียงเครื่องช่วยประกอบกริยา
เท่านั้น พระธัมมกิตติ (พาลาวตาโร, มัชฌิมาเล ๒๕๑๐, น. ๓๔๗) กล่าวว่า
“การกสทฺโท มุขฺยโต กตฺตารํ อมุขฺยโต กมฺมาทิกญฺจ วทติ. “การก (สาธน)
ศัพท์กล่าวอรรถกัตตาโดยตรงทั้งยังกล่าวอรรถกรรมเป็นต้นโดยอ้อม”

“รูปหินามเป็นชื่อที่ตั้งตามใจชอบ ไม่มีเนื้อความในรูปศัพท์ที่
ประกอบ จึงทำให้วิเคราะห์ความไม่ได้ เช่น ศัพท์ว่า “ติสฺโส ทตฺโต มโฏ”
เป็นนามศัพท์ที่ไม่มีเนื้อความ ไม่สามารถวิเคราะห์ได้ พระพุทธปियะ
(ปทฺรูปสัทธิ, กรุงเทพมหานคร ๒๕๒๖, น. ๓๔) กล่าวว่า “คํ ปน ทฺวริธํ
อนฺวตฺตํ รูปฺหิวนฺ. “ส่วนนามศัพท์มีสองประเภท คือ อันวัตถนาม (ชื่อ
ตามอรรถ) และรูปหินาม (ชื่อตั้งตามใจชอบ)” บางแห่งใช้ผิดเป็น
รูปหินาม ที่แท้แล้วควรเป็นรูปหินาม เพราะมาจาก รุห+ติ ทั้งในภาษา
สันสกฤตก็ใช้เป็น รุหฺนิคฺ แลคฺสิสะยาตํ (พระญาณาวีวํส) นิรุคฺติทีปนี, ย่างกุ้ง
๒๕๑๓, น. ๕๐๔ (อธิบายสูตร ๗๕๖); อุ หุตฺเตง, ปทฺตมฺมญฺชฺสา, ย่างกุ้ง
๒๔๕๕, น. ๘๒๐; T. W. RHYS DAVIDS and WILLIAM
STEDE, *PALI - ENGLISH DICTIONARY*, LON 1989
P. 575; สยาระ-ราชา-ราชากานตทเว-พาหาทุระ, ศพฺทกถุปรุณ, นิวเคลอี 1987,
เล่ม ๔ น. ๑๗๓; คารานาณะ, ศพฺทสุโตมฺมทานิธิ, พาราณสี 1967, น. ๓๖๕.

“ปทฺรูปสัทธิ สูตร ๓๓๑ กล่าวว่า “ทฺวริธญฺจสุส สมสนํ สทฺท-

สมสนตฺตสมสนนฺจ. ตทฺถมฺปิ ลุคฺตสมาสฺส ปรีปฺณเมว ลพฺภติ. “การย่อ
บทสมาสมีสองประการคือการย่อศัพท์และย่ออรรถ ทั้งสองประการนั้น
มีบริบูรณ์ในลุตตสมาส (สมาสที่ลบวิภคิตี)”

“ปทฺรปฺลิตฺธิ สุตฺร ๓๓๑ กล่าวว่า “วุคฺตณฺหิ

สฺมาโส ปทฺสงฺเขโป

ปทฺปจฺจยสํหิตํ

ตทฺธิตํ นาม โหเตว

วิญญฺญํ เตสมนฺตรํ.

“จริงอยู่ โบราณจารย์กล่าวว่า บทที่ถูกย่อเข้ากัน ชื่อว่า
สมาสบท บทที่รวมบทกับปัจจัย ชื่อว่า ตัทธิตบท ฟังทราบ
ความแตกต่างของสมาสบท และตัทธิตบทอย่างนี้”

“ปทฺรปฺลิตฺธิ น. ๒๖๗ กล่าวว่า “อถ ธาตุหิเยว ภาวกมฺมกตฺต-
กรณาทิสาธนสํหิตํ กิพฺพิธานมารภียเต. “ต่อจากอาขยาตกัมมัต จะพยายาม
(แสดง) กิพพิธานกัมมัตอันประกอบด้วยสาธนะต่างๆ เช่น ภาวสาธนะ
กัมมสาธนะ กัตตุสาธนะ และกรณสาธนะ ฯลฯ” นิรุคฺติทีปนี น. ๔๗๒
กล่าวว่า “กตฺตา จ กมฺมณฺจ กรณณฺจ สมฺปทานณฺจ อปาทานณฺจ อธิกรณณฺจ
ภาโว จาติ สตฺต สาธนา นิ การกเกโท นาม. “สาธนะ ๗ ประเภทคือ
กัตตุสาธนะ กัมมสาธนะ กรณสาธนะ สัมปทานสาธนะ อปาทานสาธนะ
อธิกรณสาธนะ และภาวสาธนะ ชื่อว่า ประเภทของการกะ”

“ความสามารถ (สัจฉิ) ของกัตตุสาธนะเรียกว่า “กิริยานิปฺพาทนสตฺติ”
(ความสามารถของผู้กระทำกริยาให้สำเร็จ) เพราะเมื่อมีความสามารถในการ
กระทำกริยาเท่านั้น กริยาดังกล่าวจึงสำเร็จได้ ดังนั้นกิตฺตบทที่เป็นกัตตุสาธนะ

จึงเป็นศัพท์ที่กล่าวถึงความสามารถในการประกอบกริยาให้บริบูรณ์ของ
ผู้ที่สามารถกระทำกริยานั้นๆ โดยตรง ทั้งยังกล่าวถึงบุคคลผู้มีความสามารถ
เช่นนั้นโดยอ้อมอีกด้วย ด้วยเหตุที่บุคคลผู้เป็นที่ตั้งแห่งความสามารถ
มีความประจักษ์ชัดกว่าความสามารถนั้น เนื่องจากเป็นรูปร่างสัณฐาน
ที่พบเห็นได้

กุ่มภาโร กุ่มภ กโรตติ กุ่มภาโร. (กุ่มภ+กร+ณ)

บุคคลใด ย่อมกระทำ ซึ่งหม้อ เพราะเหตุ (ที่เป็นผู้
กระทำหม้อ) นั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า กุ่มภการะ (ช่าง
หม้อ) หมายถึงผู้กระทำหม้อ (ช่างหม้อ)

ในที่นี้ *กุ่มภการ* ศัพท์กล่าวถึงความสามารถในการประกอบกริยา
ให้สำเร็จของช่างหม้อซึ่งได้แก่การกระทำ (ปั้น ทบ วาดรูป ฯลฯ) หม้อ
เพราะความสามารถเท่านั้นเป็นหลักสำคัญในการเป็นช่างหม้อ ผู้ไม่มีความ
สามารถดังกล่าวไม่อาจนับเป็นช่างหม้อได้ นอกจากนั้น *กุ่มภการ* ศัพท์
ยังกล่าวถึงบุคคลผู้มีความสามารถเช่นนั้นโดยอ้อม ซึ่งได้แก่ช่างหม้อนั่นเอง
โดยสาเหตุคือตัว (ทัพพะ) ช่างหม้อประจักษ์ชัดกว่าความสามารถของเขา
เนื่องจากเป็นรูปร่างสัณฐานที่พบเห็นได้ ฉะนั้น *กุ่มภการ* ศัพท์จึงหมายถึง
ถึงช่างหม้อเพียงอย่างเดียวด้วยเหตุที่เป็นกัตตุสาธนะอันกล่าวกัตตุสัตติ
อันเป็นความสามารถของผู้กระทำกริยาโดยตรงและตัว (ทัพพะ) ของผู้
กระทำกริยานั้นๆ โดยอ้อม หากได้หมายถึงอรรถอื่นๆ เช่น หม้อที่ถูกปั้น
หรือสถานที่ปั้นหม้อแต่อย่างใดไม่

“กัจจายนไวยากรณ์ สูตร ๕๓๒ กล่าวว่า “ตสฺสึลาทีสุ ฌีตฺวาวิ จ. “เมื่อรู้บรรดัตสฺสึละเป็นคั่น ลง ฌี ตฺ อววิ ปังจย” “อวสุสการมิเณสุ ฌี จ. (สูตร ๖๓๖) “เมื่อรู้บรรดความแน่นอนและการคิดหนี ลง ฌี ปังจย ฉะนั้น ตามมติของกัจจายนะ ลง ฌี ปังจยในบรรด ๕ ประการ ปทรูปสิทธิ ๕๕๐ อธิบาย กส. ๕๓๒ กล่าวว่า “จสทุเทน อตฺตมานเป ฌี. “เมื่อรู้บรรดอัตตมานะ ลง ฌี ปังจยด้วย จ ศัพท์ พระอัครวงศ์ (สัททนีติปกรณ์ สุตตมาลา, กรุงเทพมหานคร ๒๕๒๑, สูตร ๑๑๑๔ น. ๓๗๖) กล่าวว่า “ตสฺสึลา-ตทฺธมฺมตสฺสสารุการีสุ ฌีตฺวาวิ. “เมื่อรู้บรรดัตสฺสึละ ตัทธัมมะและตสฺสสารุการี ลง ฌี ตฺ อววิ ปังจย” “อญฺญตฺเตสุ จ ฌี. (สูตร ๑๑๒๑ น. ๓๗๘) “ลง ฌี ปังจยในบรรดอื่นจากนั้น” “อวสุสการมิเณสุ จ. (สูตร ๑๒๔๕, น. ๔๐๓) “เมื่อรู้บรรดความแน่นอนและการคิดหนี ลง ฌี ปังจย”

นิรุตติทีปนี สูตร ๗๑๘ กล่าวว่า “สามญฺญวิธานคฺตา อรหตฺเต สคฺตติอฺตฺเต ตสฺสึลา,ตทฺธมฺม,ตสฺสสารุการ,อตฺตมานสุ จ กาลตฺตเย จ ภวนฺติ. “ลงกิตปังจย ในบรรดอระหะ สัตติ ตสฺสึละ ตัทธัมมะ ตสฺสสารุการะ อัตตมานะและกาลทั้งสาม” อนึ่ง พระโมคคัลลานะ (โมคคัลลานพฺยากรณ์, ย่างกุ้ง ๒๔๙๘, ๕/๕๓ น. ๓๒๗) กล่าวว่า “สึลาภิกขญฺญาวสุสเกสุ ฌี. “เมื่อรู้กริยาพิเศษคือปกติ เสมอและแน่นอน ลง ฌี ปังจย” ดังนั้น เมื่อรวมเนื้อความทั้งหมดแล้ว จึงมีเนื้อความของกัตตฺสาธนศัพท์ถึง ๕ ประการ ดังกล่าว

แม้ในภาษาสันสกฤตที่ใกล้เคียงกับภาษาบาลีก็มีกัตตฺสาธนศัพท์ที่

กล่าวอรรถอรรถจะเป็นต้น เช่น ปาณินิ (กาติกา, พาราณสี 1898, ๓/๓/๑๖๕, น. ๒๓๐) กล่าวว่า “*อรุเห กฤตยตฤจฺจ.*” เมื่อรู้อรรถอรรถะ ลง *กฤตย (กิจจ) ปิจฺจ* และ *ตฤจ (ตุ) ปิจฺจ*” “*อวสุยการมรณฺยโยรณินิ.* (๓/๓/๑๓๐)” “เมื่อรู้อรรถความแน่นอนและการคิดหนึ่งลง *ณินิ (ณิ) ปิจฺจ*” “*อาภเวตฺตจฺฉิล-ตทฺธรมตฺตสารุการิสฺ.* (๓/๒/๑๓๘)” “เมื่อรู้อรรถตฺตสีละ ตัทธัมมะ ตฺตสารุ-การี ลงปิจฺจต่างๆ จนถึง *ภฺวิปฺ ปิจฺจ*” ตามมติของปาณินิดังกล่าว กัตตฺตฺสาณศัพทํกล่าวอรรถได้หกประการคือ ปกติ ความประพฤติ การกระทำด้วยดี สมควร แน่นนอนและคิดหนึ่ง คัมภีร์กัตตันตระอันเป็นที่อาศัยโดยตรงของกัจจายนไวยากรณ์ก็แสดงกัตตฺตฺสาณศัพทํตามอรรถที่แสดงไว้ในคัมภีร์ปาณินี คุ สุรวรรณเทว, *กาคณตฺตฺรวิยาकरणมฺ*, นิวเดลี 1987, ๔/๒๒๖, ๔๒๕, ๔๒๘.

อนึ่ง ชื่อเหล่านี้คือ ตฺตสีละ ตัทธัมมะและตฺตสารุการี เป็นชื่อที่มาจากคัมภีร์สันสกฤตเพราะในคัมภีร์กัจจายนะ สูตร ๕ กล่าวว่า “*ปรสมณฺญา ปโยเค.*” “เมื่อการประกอบใช้ มีอยู่ จะใช้ชื่อในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตอื่น” ฉะนั้น ฟังทราบความหมายของศัพท์เหล่านั้นตามคัมภีร์ปาณินี ๓/๒/๑๓๔ ว่า “*ตฺจฺฉิลโย ยะ สุวภาวเต ผลนिरเปกฺษสฺตฺตฺร ปฺรฺวฺรตฺตเต. ตทฺธฺรมา ตทาจาระ, ยะ สุวธฺรเม มมายมิติ ปฺรฺวฺรตฺตเต วินาปี คีเลน. ตตฺตฺสารุการี โย ธาตุวฺรณํ สารุ กโรติ. บุคคลผู้ไม่มองหาผลตามสภาพของตน ชื่อว่า ตฺตสีละ ข้อประพฤติของบุคคลผู้ปราศจากสภาพปกติ ปฏิบัติข้อประพฤติของตนเองโดยคิดว่านี่คือข้อประพฤติของเรา ชื่อว่า*

ศัพท์มมะ บุคคลผู้กระทำอรรถของธาตุ (กริยา) โดยดี ชื่อว่า ศัสสาธุการี ดู
พระศัพท์มมสิรี, สหุตตุดเภทจินดา (สัททาแยย์ ๑๕ ส่องปาฐ), ย่างกุ้ง
๒๕๐๘, คาลา ๓๖๔-๕; แลคีสะยาต่อ, นิรุติติที่ปนี, ย่างกุ้ง ๒๕๑๓
น. ๕๕๐-๒ (อธิบายสูตร ๗๕๔)

“กัจจายนไวยากรณ์ กล่าวว่า “คตฺตีสีลาทีสุ ฌิตฺตวาวิ จ. (สูตร ๕๓๒)
 “เมื่อรู้บรรณคตฺตีสีละเป็นต้นลง ฌิตฺต วาวิ ปัจจย” “สพฺพทกฺขจลฺมณฺฑิตฺตจฺจาทิหิ
 ย. (สูตร ๕๓๓) “เมื่อรู้บรรณคตฺตีสีละเป็นต้นลง ย ปัจจย หลังธาตุที่กล่าว
 บรรณคือส่งเสียง โกรธ ห้วนไหว ประดับและ รุจ ธาตุเป็นต้น” “ปาราทิ-
 คมิมฺหา รุ. (สูตร ๕๓๔) “เมื่อรู้บรรณคตฺตีสีละเป็นต้นลง รุ ปัจจย หลัง คม
 ธาตุที่อยู่หลังจากอุปบทมิ ปาร ศัพท์เป็นต้น” “ภิกฺขาทิโต จ. (สูตร ๕๓๕)
 “เมื่อรู้บรรณคตฺตีสีละเป็นต้น ลง รุ ปัจจยหลัง ภิกฺข ธาตุเป็นต้น” “หนฺตฺยาทินิ
 ญโก. (สูตร ๕๓๖) “เมื่อรู้บรรณคตฺตีสีละเป็นต้น ลง ญก ปัจจยในที่สุคแห่ง
 หน ธาตุเป็นต้น” ดู วามนะ-ชยาทิตยะ, กาสิกฺกา, พาราณสี 1898,
 ๓/๒/๑๓๔, ๑๔๘, ๑๔๙, ๑๕๔.

^{๑๑}แลคัสยาตอ, นิรุตติทีปนี, ย่างกุ้ง ๒๕๑๓, สุตร ๗๑๘ น. ๔๗๕.

“ปทรูปสัทธิ สูตร ๕๕๐ กล่าวว่า “จสทุเทณ อตฺตมานเปปี ฌี. ปณฺฑิตํ อตฺตมานํ มณฺณตฺตติ ปณฺฑิตมานี, พหุสฺสุตฺตมานี อิจฺจาติ. “เมื่อรู้บรรดา
อตฺตมานะลง ฌี ปัจจัยด้วย จ ศัพท์. บุคคลใด ย่อมสำคัญ ซึ่งตน ว่า
เป็นบัณฑิต เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ปณฺฑิตมานี. พหุสฺสุตฺตมานี
บุคคลผู้สำคัญตนว่าเป็นพหุสูตร”

อนึ่ง ในภาษาบาลีนั้น อรรถอรรถมานะใช้ในฐานะที่ประกอบด้วย
 มาน ชาติและ ณี ปัจจัยเท่านั้น แต่ในภาษาสันสกฤตยังใช้ในฐานะที่ประกอบ
 ด้วย มาน ชาติและ ข ปัจจัย ปาณินิ ๓/๒/๘๓ กล่าวว่า “อาตุมนาน ขสฺย.
 อาตุมนโน มนนามาตุมนานะ. อาตุมนานะ วรุตฺตมานานมฺนุยเต
 สฺยปฺยปฺเตหสฺยปรฺตฺยโย ภวติ. จการาณณินิสฺย.....ทฺรศฺนียมาตุमानํ มฺนุยเต
 ทฺรศฺนียมฺนุย,ทฺรศฺนียมานิ, ปฺลฺยฺตฺตมฺนุย, ปฺลฺยฺตฺตมานิ.” ลง ขปัจจัยด้วยหลัง
 มาน ชาติอันเป็นไปในการสำคัญตนเอง. ด้วย จ ศัพท์ ลง ณีนิ (ณี) ปัจจัย
 ด้วย บุคคลใด ย่อมสำคัญ ซึ่งตน ว่าเป็นผู้นำทัสนา บุคคลนั้น ชื่อว่า
 ทฺรศฺนียมฺนุย (ทฺรศฺนีย+มาน+ข) บุคคลผู้สำคัญตนว่านำทัสนา (ทฺรศฺนีย-
 มานิ=ทฺรศฺนีย+มาน+ณีนิ) บุคคลผู้สำคัญตนว่าเป็นบัณฑิต (ปฺลฺยฺตฺตมฺนุย=
 ปฺลฺยฺตฺต+มาน+ข) บุคคลผู้สำคัญตนว่าเป็นบัณฑิต (ปฺลฺยฺตฺตมานิ=ปฺลฺยฺตฺต+
 มาน+ณีนิ) ดู สรวรรณเทว,กาดนุตรวยาकरण,นิวเคลีย 1987, ๔/๒๓๐.

^{๑๒}นิรุติทีปนี สูตร ๔๕๔ กล่าวว่า “อวสฺสํ ปน อนาคตเมว. อร
 ธอวสฺสกะเป็นอนาคตเท่านั้น

^{๑๓}แลคีสะยาต่อ, นิรุติทีปนี, อ้างแล้ว, น. ๔๗๕ (อธิบายสูตร ๗๑๘)

^{๑๔}ม. ๓/๕๕, ส. ๑/๑๕๒ กรุงเทพมหานคร พ.ศ. ๒๕๐๐.

^{๑๕}แลคีสะยาต่อ, นิรุติทีปนี, อ้างแล้ว, น.๕๕๐ (อธิบายสูตร ๗๕๔)

^{๑๖}นิรุติทีปนี สูตร ๗๓๐ กล่าวว่า “กโรตีติ กตฺตา. กาคฺุ อรหติ, กาคฺุ
 สกฺโกติ, กรณสีโล, กรณธมฺโม, สกฺกจฺจํ วากโรตีติ อตฺโต.” บุคคลย่อมกระทำ
 เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า กัตตา หมายความว่า ควรกระทำ, สามารถกระทำ,

กระทำเป็นปกติ, กระทำเป็นข้อประพฤติ หรือกระทำโดยการกระทำด้วยดี”

^{๑๙}พระญาณวระ, ปทวิจาร, ย่างกุ้ง ๒๕๒๔, น. ๑๒๐.

^{๒๐}พระพุทธรูปปิยะเป็นพระเถระชาวอินเดียภาคใต้แคว้นโจละ จึงปรากฏสมณนามว่า “โจลียพุทธรูปปิยะ” (พระพุทธรูปปิยะชาวโจละ) ท่านยังมีอีกฉายาหนึ่งว่า “ทีปังกร” เป็นเจ้าอาวาสปกครองวัด ๒ แห่งคือ วัดพาลาติคย์และวัดจุฬมณิกัมมวิหาร นักวิชาการบางท่านมีความเห็นว่ามีชีวิตอยู่ในราวปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ หรือต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ (K.R. Norman, Pali Literature, Wienbaden1983, P. 159) แต่นักวิชาการผู้เชี่ยวชาญไม่เห็นด้วยกับมตินั้นเพราะพระพุทธรูปปิยะเถระได้กล่าวไว้ในนิคมคาถาของปทรูปสิทธิและปชชมร (เมะล่ำโย, ๒๔๕๓, คาถา ๑๐๓) ว่าเป็นศิษย์ของอานันทเถระผู้เป็นคุณครูแห่งลังกา จึงทราบว่าเป็นศิษย์ของอานันทเถระผู้รจนาคัมภีร์มูลฎีกา และมีชีวิตอยู่ในราวคริสต์ศตวรรษที่ ๘ หรือคริสต์ศตวรรษที่ ๙. ดู พระสีลนันทาภิวังศ์, คำนำพจนานุกรมพระไตรปิฎกบาฬี-พม่า ย่างกุ้ง ๒๕๐๗, น. ๓๔.

^{๒๑}พระสัทธัมมสิริ, สหุทธุดเถตจินดา (สังกัทยาญ์ ๑๕ ส่องปาฐ), อ่างแล้ว, น. ๑๘ คาถา ๒๑๖.

^{๒๒}พระวิจารณ์, วิสุทธารามปทวิจารคัมภี, อ่างแล้ว, น. ๑๑๘.

^{๒๓}“โอภาสเตติ วาอนุโคตฺตเหตุตฺตมิตํ ปทนฺติ เต กาโยสพฺพโสวณฺโณ สพฺพา ทิสฺสา โอภาสเตติ วิชฺโชเตตีติ อตุโถ ทญฺจพฺโพ. (เปต.อญ. น. ๘-๑๑ กรุงเทพมหานคร ๒๕๓๓) “อีกอย่างหนึ่ง บทว่า โอภาสเต นี้ เป็น

อันใดครเหตุอัตตบพ (บ่ทที่มีอรรถเหตุอยู่ภายใน) ดังนั้น จึงมีเนื้อความว่า
‘ร่างกายของท่านมีสีทองทั่วสรรพางค์กาย ย่อมยังทศทั้งปวงให้สว่างไสว’

^{๒๒}พระญาณวระ, ปทวิจาร, อ้างแล้ว, น. ๑๒๐.

^{๒๓}พระสุภูติ, อภิธานปฎิปปิกาสุจิ, อ้างแล้ว, น. ๒๔๘.

^{๒๔}พระสุภูติ, อภิธานปฎิปปิกาสุจิ, อ้างแล้ว, น. ๓๕๕.

^{๒๕}พระอัครวงศ์, สัททนีติปกรณ์ ธาตุมาลา, กรุงเทพมหานคร ๒๕๒๒,
น. ๔๖๒.

^{๒๖}พระอัครวงศ์, สัททนีติปกรณ์ ธาตุมาลา, อ้างแล้ว, น. ๔๕๓.

^{๒๗}กัจจายนไวยากรณ์ กล่าวว่า “เปสาดิสคคปตตกาลลสุ กิจฺจา. (สูตร
๖๓๕) “เมื่อรู้อรรถคือใช้ ชี้แจงและถึงเวลา ลง กิจฺจ ปัจจย”
“อวสุสกาธมิมลลสุ ฌี จ. (สูตร ๖๓๖) “เมื่อรู้อรรถความแน่นอนและการ
คิดนี้ ลง ฌี ปัจจย และ กิจฺจ ปัจจย” ดังนั้น ตามมติของกัจจายน-
ไวยากรณ์จึงลง กิจฺจ ปัจจยในอรรถ ๕ ประการ ส่วนในปทรูปสัทธิ สูตร
๕๔๕ เพิ่มอรรถอระและสักกะอีกสองประการโดยกล่าวว่า

อกมฺมเกหิ ธาตุหิ ภาว กิจฺจา ภวนฺติ เต

สกมฺมเกหิ กมฺมตฺเต อรหสฺสกุคฺคตฺถิปกา.

หลังอกัมมกธาตุ (ธาตุที่ไม่มีกรรม) ลง กิจฺจ ปัจจยที่ต่ออรรถ
อระและสักกะในอรรถภาวะ ส่วนหลังสกัมมกธาตุ (ธาตุที่มีกรรม)
ลง กิจฺจ ปัจจย ที่ต่ออรรถอระและสักกะในอรรถกรรม

แม้ในภาษาสันสกฤตที่ใกล้เคียงกับภาษาบาลี ก็มีอรรถดังกล่าวทั้งหมด
 คัมภีร์ปาณินีย์ กล่าวว่า “ไปรยาศิสรุคปฺราปฺตกาเลษุ กฤตฺยาสฺย. (๓/๓/๑๖๓)
 “เมื่อรู้หรือรณใช้แนะนำและถึงเวลา ลง กฤตฺย (กิจ) ปังจยด้วย” “อรฺเห
 กฤตฺยตฺยาสฺย. (๓/๓/๑๖๔) “เมื่อรู้หรือรณสมควรลง กฤตฺย (กิจ) ปังจย
 และ ตฺย (ตุ) ปังจย “กฤตฺยาสฺย. (๓/๓/๑๖๕) “เมื่อรู้หรือรณความแน
 นอนและการคิดหนึ่งลง กฤตฺย (กิจ) ปังจยด้วย” “ศกฺติ ลิงฺจ. (๓/๓/๑๖๖)
 “เมื่อรู้หรือรณสามารถลง ลิงฺ (สัตว์มีวิฤตติ) และ กฤตฺย (กิจ) ปังจย” ดู
 สรวรรณเทว, กาคณฺศรฺวยากรณมฺ, นิวเคลอี 1987, ๔/๔๒๖-๗.

^{๒๔}พระพุทฺธปฺปิยะ, ปทฺฐปฺสฺย, อ่างแล้ว, น. ๒๖๘ (อธิบายสูตร ๕๔๘)

^{๒๕}พระพุทฺธปฺปิยะ, ปทฺฐปฺสฺย, อ่างแล้ว, น. ๒๖๘ (อธิบายสูตร ๕๕๐)

^{๒๖}พระพุทฺธปฺปิยะ, ปทฺฐปฺสฺย, อ่างแล้ว, น. ๒๖๘ (อธิบายสูตร ๕๔๘)

^{๒๗}แลคฺสีสะยาค่อ, นฺริคฺคฺติทฺธิปฺนี, อ่างแล้ว, น. ๔๗๘ (อธิบายสูตร ๗๒๒)

^{๒๘}พระญาณวระ, ปทฺฐปฺสฺย, อ่างแล้ว, น. ๑๒๑ ; พระอริยวงศ์,
 มณิสารมณฺชฺสา-ฎีกา, ย่างกึ่ง ๒๕๐๗, เล่ม ๑ น. ๓๕๘.

^{๒๙}พระญาณวระ, ปทฺฐปฺสฺย, อ่างแล้ว, น. ๑๒๑.

^{๓๐}พระอัครวงศ์, สัททณฺธิติปกรณํ ปทฺฐปฺสฺย, กรุงเทพมหานคร
 ๒๕๒๒ น. ๒๕.

^{๓๑}พระพุทฺธปฺปิยะ, ปทฺฐปฺสฺย, อ่างแล้ว, น. ๒๕๒ (อธิบายสูตร ๕๕๕)

^{๓๒}แลคฺสีสะยาค่อ, นฺริคฺคฺติทฺธิปฺนี, อ่างแล้ว, น. ๕๕๖ (อธิบายสูตร ๘๐๑)

^{๓๓}พระพุทฺธปฺปิยะ, ปทฺฐปฺสฺย, อ่างแล้ว, น. ๕๕๐ (อธิบายสูตร ๕๕๖)

^{๓๘}พระสุภูติ, *อภิธานปฺปทีปิกาสุจิ*, อ่างแล้ว, น. ๔๗๖.

^{๓๙}พระพุทธรูปปิยะ, อ่างแล้ว, ๒๕๒๖, น. ๒๕๑ (อธิบายสูตร ๕๕๗)

^{๔๐}พระพุทธรูปปิยะ, อ่างแล้ว, ๒๕๒๖, น. ๒๕๓ (อธิบายสูตร ๖๐๐)

^{๔๑}พระสุมังคลสามี, *อภิธมฺมตฺถวิภาวินีฎีกา*, ย่างกุ้ง ๒๕๑๕ น. ๗๔.

^{๔๒}แลคีสะยาต่อ, *ปรมตฺถทีปนี*, ย่างกุ้ง ๒๕๐๐, น. ๕๐.

^{๔๓}แลคีสะยาต่อ, *นิรุคฺคทีปนี*, อ่างแล้ว, น. ๕๔๓
(อธิบายสูตร ๗๘๘)

^{๔๔}ทานภูจัน. พระสาริปุตตะ, *วินยสงฺคหญจกถา*, ย่างกุ้ง ๒๕๑๔,
น. ๒๔.

^{๔๕}พระสุภูติ, *อภิธานปฺปทีปิกาสุจิ*, อ่างแล้ว, น. ๒๕๘.

^{๔๖}พระอัครวงศ, *สัททนีติปกรณํ ปทมาลา*, อ่างแล้ว, น. ๑๑๓-๔.

^{๔๗}M.H. Bode, *The Pali Literature of Burma*, Rangoon
1965, VOL. 2, P. 37.

บรรณานุกรม

Bode, M.H. *The Pali literature of Burma*. Rangoon :
Burma Research Society, 1965.

Davids, Rhys T.W. and Stede, William. *Pali English
Dictionary*. London : The Pali Text Society, 1985.

Norman, K.R. *Pali Literature*. Wiesbaden, Harrassowitz,
1983.

กัจจายนมหาเถรณ. กัจจายนพุยากรณ์. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.
พระชนกาทิวงค์. กัจจายนภาษาฎีกา. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์กรรมการศาสนา,
๒๕๒๘.

พระญาณวระ. ปทวิจาร. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๕๒๔.

พระธัมมกิตติ. “พาลาวตาโร” ในปทสาธนะ, ปทสาธนฎีกา, สัมพันธจินตา,
สัมพันธจินตาฎีกา, พาลาวตาร, พาลาวตารฎีกา, พาลาวตารนิสสยะ ๗
คัมภีร์, น. ๑-๔๔๓. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ธนวดี. ๒๕๑๐.

พระพุทธชัยปิยะ. ปชชมธุ. เมะล่ำไย : โรงพิมพ์เมียนมาไต, ๒๔๕๓.

พระวิจาร. วิสุทธารามปทวิจารคัมภีร์. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์มหินทะ, ๒๔๗๔.

พระสีลนันทาทิวงค์. คำนำพจนานุกรมพระไตรปิฎกบาฬี-พม่า. ย่างกุ้ง :
โรงพิมพ์กรรมการศาสนา , ๒๕๐๗.

พระสุภูติ. อภิธานบุปพิทีกาสูจิ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ซัมพุทธิตเสวปิฎกัต,
๒๕๐๗.

พุทธป्रीयมหาเถรณ. ปทรูปสิทธิ. กรุงเทพมหานคร : วัดท่ามะโอ,
๒๕๒๖.

ภทนต์สาริปุตตตเถรณ. วินยสงคหฎฐกถา. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์กรรมการ-
ศาสนา, ๒๕๐๐.

ภทนต์สมงคฺลสามิตเถรณ. อภิธมฺมตถวิภาวินีฎีกา. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์
กรรมการศาสนา, ๒๕๑๕.

โมคคฺคฺลฺลฺลฺลฺลฺลฺล. โมคคฺคฺลฺลฺลฺลฺลฺลฺล. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์กรรมการศาสนา,
๒๕๒๕.

แลคฺคิ เถโรติ วิสสุเตน ภทนต์ฅาณตเถรวเรณ. ปรมตฺถทีปนี. ย่างกุ้ง :
อิจฅาสยปิฎกัถ. ๒๕๐๐.

แลคฺคิสะยาค่อ. นีรุตฺติทีปนี. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์กรรมการศาสนา, ๒๕๑๓.

สทฺธมฺมสิริมหาเถรณ. “สทฺธตฺถกถาจินฺดา” ใน สัทฺทาแงย ๑๕ ส่องปารุ,
น. ๑-๓๓. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฅาปิฎกัถ, ๒๕๐๗.

สฺยาร-ราชา-ราชากานตเทว-วาทาทุเรณ. ศพฺทกถุปทฺธมะ, นิวเคลซี :
โรงพิมพ์นิวจีแอน, 1988.

ศุริตารานาถภทฺฐาจารย์เขณ. ศพฺทสฺสโตมหานิธิะ. พาราณสี : โรงพิมพ์
เจาฅัมภา, 1967.

ศุริมทฺวามน-ชยาทิศฺยวิริจิตา. กาศิกา. พาราณสี : โรงพิมพ์ตารา, 1985.

ศุริศรวรรณเทวปฺรณิถมฺ. กาทนุตร-วฺยาकरणมฺ. นิวเคลซี : โรงพิมพ์-
ชีลัมเปอร์, 1987.

อศุควาจารย์เชน. สัททนีติปกรณ์, ๓ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิภูมิ-
พลโลกิคุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

อริยวัชรมมเสนาปตินามเคน มหาเถรวเรน. มณีสารมณชุสาฎีกา. ย่างกุ้ง :
โรงพิมพ์กรรมการศาสนา, ๒๕๐๓.

อุ หุตเสง. ปทศุณณชุสา, ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ปิ่นยามีนจิโยง, ๒๕๐๓.

• • • • •

หนังสือเล่มนี้ช่วยให้ท่านมีความรู้เรื่องต่างๆ เหล่านี้ คือ

๑. หลักการแต่งอรรถกถา-ฎีกา

๒. หลักการแปลอรรถกถา-ฎีกา

๓. กฎไวยากรณ์ที่ควรทราบจากคัมภีร์ไวยากรณ์บาฬี/สันสกฤต

๔. คำอธิบายศัพท์ไวยากรณ์ต่างๆ

๕. ความหมายของสาธนะในกิตกัโดยพิศดาร